

Міністерство освіти і науки України

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЖУРНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Випуск 3

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Видається за рішенням Вченої ради Житомирського державного університету імені Івана Франка
(протокол № 11 від 25 червня 2023 р.)

Редакційна колегія

Головний редактор

Мазяр Олег – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка

Голова редакційної колегії

Кириченко Віктор – доктор психологічних наук, доцент, професор кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка

Члени редакційної колегії

Аврамчук Олександр – кандидат психологічних наук, доцент, завідувач кафедри клінічної психології Факультету наук про здоров'я Українського католицького університету

Горбунова Вікторія – доктор психологічних наук, доцент, дослідниця Факультету гуманітарних, освітніх та соціальних наук Університету Люксембургу

Климчук Віталій – доктор психологічних наук, доцент, дослідник Центру досліджень дітей та молоді Департаменту соціальних наук Факультету гуманітарних, освітніх та соціальних наук Університету Люксембургу

Костюченко Олена – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри психології Київського національного університету культури і мистецтв

Моляко Валентин – доктор психологічних наук, професор, дійсний член НАПН України, головний науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Наконечна Марія – кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Савченко Олена – доктор психологічних наук, професор, професор кафедри педагогіки та психології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Степанюк Інна – доктор філософії з спеціальної освіти, професор (асистент), Факультет Освіти Університет Саймона Фрейзера (Канада)

Третяк Тетяна – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, головний науковий співробітник лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України

Шепельова Марія – кандидат психологічних наук, в.о. завідувача лабораторії психології творчості Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

«Журнал соціальної та практичної психології» засновано в 2023 році.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення 869 від 15.09.2023 року

Журнал містить рубрики, які дозволяють усебічно охопити проблематику сучасної психології та дотичних до неї суспільних наук.

ЗМІСТ

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Войтенко Олена, Зазимко Оксана

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ЧИННИКІВ
НА ПРОФЕСІЙНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ АКАДЕМІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ..... 7

Латиш Олег

СТРАТЕГІЇ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНЖЕНЕРІВ-ЕЛЕКТРИКІВ
В УСКЛАДНЕНИХ УМОВАХ..... 13

Мазяр Олег, Марчук Анна

ЛОГІКО-СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ АЛОГІЧНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНО НЕВИЗНАЧЕНОМУ ДИСКУРСІ...19

Мазяр Олег

ІМІТАЦІЙНІСТЬ У СИСТЕМІ ЛОГІКО-СМИСЛОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ..... 25

Марчук Анна

ЛОГІКО-СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ..... 31

Моляко Валентин, Третяк Тетяна, Латиш Наталія

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ СУБ'ЄКТИВНИХ ОРІЄНТИРІВ У ПРОЦЕСІ ТВОРЧОГО
МИСЛЕННЯ УЧНІВ ЗА УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....37

Музичко Людмила

РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ І ПОСТТРАВМАТИЧНЕ ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ ВНАСЛІДОК СТРЕСУ.....44

Гавриловська Ксенія, Пирог Ганна, Паламар Альона

ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ОСІБ ІЗ РІЗНИМИ ТИПАМИ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ..... 50

Троценко Андрій

ВАЛІДИЗАЦІЯ ШКАЛИ ОСОБИСТІСНОЇ ДИНАМІКИ.....56

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Шепельова Марія

ІНДИКАТОРИ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ПРИ ВИРІШЕННІ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ.....63

КОНЦЕПЦІЇ ТА МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

Гавриловська Ксенія, Дем'янчук Юлія

ТЕХНІКИ АРТ-ТЕРАПІЇ У СІМЕЙНОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ..... 69

Кириченко Віктор

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ «НОМО VIRTUALIS»
В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА..... 75

Моляко Валентин, Третяк Тетяна

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБРАЗА-ОРІЄНТИРА У ПРОЦЕСІ ТВОРЧОЇ МИСЛЕННЄВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ В УСКЛАДНЕНИХ УМОВАХ..... 80

Сардак Андрій

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ..... 87

АНАЛІТИЧНІ РЕВ'Ю

Бовсуновський Вадим

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІЇ «САМОЕФЕКТИВНІСТЬ»
У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ.....92

Найдьонова Ганна, Афузова Ганна, Кротенко Валентина

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ І ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я: СИСТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД.....100

Українець Василь

АНАЛІЗ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ СТРЕСОСТІЙКОСТІ Й ОСОБЛИВОСТІ
ЇХ РОЗВИТКУ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ МЕХАНІЗОВАНИХ ПІДРОЗДІЛІВ
ДО ВЕДЕННЯ ОБОРОННОГО БОЮ.....107

CONTENTS

EMPIRICAL STUDIES

Voitenko Olena, Zazymko Oksana

THE INFLUENCE OF SOCIAL-DEMOGRAPHIC FACTORS ON THE PROFESSIONAL WELL-BEING OF ACADEMIC EMPLOYEES.....7

Latysh Oleg

STRATEGIES OF CREATIVE ACTIVITY OF ELECTRICAL-ENGINEERS IN COMPLICATED CONDITIONS.....13

Maziar Oleh, Anna Marchuk

LOGICAL AND SEMANTIC CONNECTIONS OF ILLOGICALITY IN INFORMATIONAL INDETERMINATE DISCOURSE.....19

Maziar Oleh

IMITATION IN THE SYSTEM OF LOGICAL AND SEMANTIC CONNECTIONS.....25

Marchuk Anna

LOGICAL AND SEMANTIC CONNECTIONS IN THE CONDITIONS OF INFORMATIONAL UNCERTAINTY.....31

Moliako Valentin, Tretiak Tetiana, Latysh Nataliia

STUDY OF THE ROLE OF SUBJECTIVE ORIENTATIONS IN THE PROCESS OF STUDENTS' CREATIVE THINKING UNDER CONDITIONS OF INFORMATIONAL UNCERTAINTY.....37

Muzychko Liudmyla

RESILIENCE AND POST-TRAUMATIC PERSONALITY GROWTH AS A RESULT OF STRESS.....44

Havrylovska Kseniia, Pyroh Hanna, Palamar Alona

PECULIARITIES OF FAMILY INTERACTION OF PEOPLE WITH DIFFERENT TYPES OF ATTACHMENT.....50

Trotsenko Andrii

VALIDATION OF THE PERSONAL DYNAMICS SCALE.....56

EXPERIMENTAL STUDIES

Shepelova Mariia

STUDENTS' CREATIVE THINKING INDICATORS IN THE SOLVING OF EXPERIMENTAL TASKS63

CONCEPTS AND METHODOLOGICAL DEVELOPMENTS

Havrylovska Kseniia, Demianchuk Yuliia

ART THERAPY TECHNIQUES IN FAMILY COUNSELING.....69

Kyrychenko Viktor

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PRECONDITIONS FOR THE EMERGENCE OF "HOMO VIRTUALIS" IN THE INFORMATION SOCIETY.....75

Moliako Valentin, Tretiak Tetiana

THE FUNCTIONING OF THE ORIGINAL IMAGE IN THE PROCESS OF THE CREATIVE THINKING ACTIVITY OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN COMPLICATED CONDITIONS.....80

Sardak Andriy

THE PHENOMENON OF NATIONAL IDENTITY IN THE CONDITIONS
OF INFORMATION WARFARE..... 87

ANALYTICAL REVIEWS

Bovsunovskyi Vadym

THEORETICAL ANALYSIS OF THE CATEGORY
“SELF-EFFICACY” IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE..... 92

Naydonova Ganna, Afuzova Hanna, Krotenko Valentyna

ATTACHMENT AND MENTAL HEALTH: SYSTEMATIC REVIEW..... 100

Ukrainets Vasyl

ANALYSIS OF THE STRUCTURAL COMPONENTS OF STRESS RESISTANCE
AND THE PECULIARITIES OF THEIR DEVELOPMENT IN MILITARY OFFICERS
OF MECHANISMED UNITS FOR DEFENSIVE COMBAT..... 107

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-1>

Войтенко Олена

*кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри психології
Державного торговельно-економічного університету*

Зазимко Оксана

*кандидат психологічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ПРОФЕСІЙНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ АКАДЕМІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ

Анотація. Інтерес дослідників до проблеми професійного благополуччя особистості постійно зростає у зв'язку зі змінами в організаційному середовищі та на ринку праці, а також зі зростанням впливу психологічних чинників на здоров'я й ефективність роботи працівників. Вивчення чинників, що впливають на професійне благополуччя, дає можливість розробити стратегії та методи підвищення його рівня у працівників. Наше дослідження сфокусоване на впливі соціально-демографічних чинників на професійне благополуччя, враховуючи, що характер взаємозв'язку між цими змінними залишається сьогодні відкритим питанням, яке є предметом великої кількості теорій та обмеженої кількості емпіричних досліджень і потребує уточнення. У дослідженні взяли участь 132 академічні працівники, відібрані методом випадкового відбору, які працюють в одному закладі вищої освіти. Вибірка дослідження достатньо повно представлена всіма віковими категоріями й академічними позиціями респондентів, що підтверджує її репрезентативність. Відповідно до мети дослідження застосовано метод поперечного зрізу з використанням Шкали задоволеності роботою (Job Satisfaction Survey, JSS) Пола Спектора. Статистична обробка даних дослідження містить кореляційний і дисперсійний аналізи. За результатами кореляційного аналізу встановлено, що професійне благополуччя академічних працівників закладів вищої освіти не має лінійних зв'язків із їх соціальним досвідом та академічною позицією. Дисперсійний аналіз (ANOVA) не виявив відмінностей за віком і посадою у переживанні професійного благополуччя академічними працівниками. Таким чином, вікові відмінності та займана посада не можуть розглядатися як безпосередні детермінанти професійного благополуччя працівників.

Ключові слова: професійне благополуччя, особистість, життєва компетентність, соціально-демографічні чинники, академічні працівники.

Voitenko Olena

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Psychology
State University of Trade and Economics*

Zazymko Oksana

*Candidate of Psychological Sciences, Leading researcher,
Laboratory of Cognitive Psychology G.S. Kostiyk Institute of Psychology
of the NAES of Ukraine*

THE INFLUENCE OF SOCIAL-DEMOGRAPHIC FACTORS ON THE PROFESSIONAL WELL-BEING OF ACADEMIC EMPLOYEES

Abstract. The interest of researchers in the problem of professional well-being of the individual is constantly growing in connection with changes in the organizational environment and the labor market, as well as with the growing influence of psychological factors on the health and work efficiency of employees. The study of factors affecting professional well-being makes it possible to develop strategies and methods for increasing its level among employees. Our research is focused on the influence of socio-demographic factors on professional well-being, considering that the nature of the relationship between these variables remains an open question, which today is the subject of many theories and a limited number of empirical studies and needs to be clarified. 132 randomly selected academic staff working in one higher education institution took part in the study. All age categories of academic workers, as well as academic positions, are sufficiently represented in the studied sample, which indicates the representativeness of the studied sample. According to the purpose of this study, a cross-sectional method using the Job Satisfaction Survey (JSS) by Paul Spector was applied. Statistical data processing included correlation analysis, variance analysis. According to the results of the correlation analysis, it was established that the professional well-being of academic employees of higher education institutions does not have a linear relationship with their social experience and academic position. Analysis of variance (ANOVA) did not reveal differences by age and position in the experience of professional well-being by academic employees. Thus, age differences and the position held cannot be considered as direct determinants of the professional well-being of employees.

Keywords: professional well-being, personality, life competence, socio-demographic factors, academic staff.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Актуальність проблеми професійного благополуччя особистості постійно зростає у зв'язку зі змінами у робочому середовищі та на ринку праці, а також зі зростанням впливу психологічних чинників на здоров'я й ефективність роботи працівників. Зокрема, в останні роки масштабних організаційних змін зазнала сфера освіти, включаючи реструктуризацію, скорочення чисельності науково-педагогічних працівників, скорочення державного фінансування. Водночас дослідники у різних країнах фіксують тривожне збільшення рівня професійного стресу, який відчувають працівники закладів вищої освіти [10; 12]. Вивчення чинників, що впливають на професійне благополуччя, дає можливість розробити стратегії та методи підвищення його рівня у працівників. Наше дослідження сфокусоване на впливі соціально-демографічних чинників на професійне благополуччя з урахуванням того, що характер взаємозв'язку між цими змінними залишається відкритим питанням, яке сьогодні є предметом великої кількості теорій та обмеженої кількості емпіричних досліджень і потребує уточнення.

Вплив соціально-демографічних змінних на благополуччя давно визнаний дослідниками. Серед цих змінних стать і вік виділяються як два основні індивідуальні атрибути з погляду демографічної ідентичності, що глибоко вкоренилися у соціальній динаміці та є культурно зумовленими [18], хоча у науковій літературі наявні неоднозначні дані про їхній вплив на професійне благополуччя. У ранніх дослідженнях

У. Вілсона у висновках про осіб, які повідомляли про високий рівень щастя серед низки характеристик, визначено молодість і незалежність щастя від статі [19]. Ці твердження спростовані у більш пізніх дослідженнях Е. Дінера зі співавторами [5], котрі зазначають, що молодість і скромні прагнення більше не є передумовами благополуччя. Деякі сучасні дослідження показують, що стать і вік можуть справляти певний вплив на суб'єктивне благополуччя [6; 8]. Огляд літератури щодо досліджень віку працівників виявляє негативні предиктори для літніх осіб, такі як стереотипи та вікова дискримінація [13; 15]. Низкою українських дослідників з'ясовано, що психологічний зміст і структура професійного благополуччя тісно пов'язані зі специфікою етапів професійного розвитку працівника. Показано, що зі збільшенням віку та стажу роботи вираженість благополуччя у професійному контексті суттєво знижується, що може бути пов'язано з погіршенням здоров'я, а також із накопиченням симптомів професійного вигорання [7]. П. Уорр, навпаки, припускає, що існує позитивна лінійна тенденція між віком і благополуччям, пов'язаним із роботою [17]. Низка досліджень свідчить про важливість розгляду спільного впливу соціально-демографічних змінних, оскільки у поєднанні він може змінюватися. Так, наприклад, з'ясовано, що, хоча літні працівники назагал демонструють більш прихильне ставлення до роботи, літні жінки не поділяють його [11]. Інше дослідження вивчає вплив віку та статі на благополуччя, пов'язане з робо-

тою, зокрема чи є літні жінки, які можуть перебувати у двічі не вигідному положенні як літні та як жінки, бути жертвами ефекту «подвійного ризику». Результати показують, що вік на робочому місці має більше значення, ніж стать, і що старіння пов'язано з більш низьким рівнем благополуччя, пов'язаного з роботою, а зниження благополуччя з віком впливає на обидві статі [18]. Таким чином, характер взаємозв'язку між віком і професійним благополуччям працівників залишається відкритим питанням, яке є предметом великої кількості теорій та обмеженої кількості сучасних емпіричних досліджень.

Огляд літератури щодо гендерних відмінностей у професійному благополуччі також не дозволяє здійснити остаточних висновків. Вивчення гендерних питань у організаціях показує, що гендерні стереотипи як і раніше впливають на те, як сприймають жінок на робочому місці, що впливає на їх благополуччя [9]. Інші дослідження визначають незначні або нульові гендерні відмінності у детермінантах задоволеності роботою [3; 14]. Дослідники говорять про відмінності у схильності жінок і чоловіків до різних видів діяльності в академічних колах, гендерну структуру винагороди, а також відмінності у типах та інтенсивності емоційної праці, що вимагається від представників різної статі [4], які можуть бути чинниками професійного благополуччя працівників. Працівники академічної сфери розподіляють свій робочий час між викладанням, дослідженнями, наданням послуг й адмініструванням. Викладання і надання послуг тісно пов'язані з особистісними характеристиками та поведінкою, які визначаються як жіночі, і загалом жінки займаються цим частіше. Така праця не розглядається як пов'язана з цінними навичками, тому погано винагороджується. Навпаки, дослідження й адміністрування пов'язані з рисами, які визначаються як чоловічі; чоловіки, в середньому, витрачають більше часу на ці види діяльності. Інтелектуальні та лідерські навички зазвичай цінуються і високо оплачуються.

Отже, результат огляду літератури про гендерні відмінності у професійному благополуччі також не переконливий, а з урахуванням сучасної тенденції до гендерної рівності у професійному просторі навіть втрачають свою актуальність. Тим не менш, для того, щоб ефективно управляти різноманітністю та сприяти професійному благополуччю працівників в організації, необхідне розуміння впливу їх соціально-демографічних характеристик. Тому метою цього етапу дослідження є емпірична перевірка наявності зв'язку між віком, посадою та професійним благополуччям академічних працівників, пов'язаним із їх життєвою компетентністю [1]. З етичних міркувань, а також з урахуванням результатів попередніх досліджень, які не показали відмінностей між чоловіками та жінками у переживанні професійного благополуччя, а також виключаючи наявність гендерних стереотипів щодо викладацької діяльності в Україні, яка рівною мірою є доступною чоловікам і жінкам зі встановленою державною винагородою, у цьому дослідженні не було акцентовано увагу на гендерних відмінностях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Повні дані опитування отримані від 132 академічних працівників, обраних методом випадкового відбору з одного закладу вищої освіти. Жінки становили 88% усієї вибірки опитуваних. 14% учасників дослідження – у віці від 25 до 35 років, 38% – від 36 до 45 років, 30% – від 46 до 55 років, 18% респондентів старше 56 років. 3% учасників дослідження займають керівні посади, 11% учасників працюють на посаді викладачів, 26% – на посаді старших викладачів, 48% – на посаді доцента, 12% – на посаді професора. У дослідженні достатньо повно представлені всі вікові категорії академічних працівників, а також академічні позиції, що свідчить про репрезентативність досліджуваної вибірки (табл. 1).

Опитування проведено за допомогою використання інструментів Google Forms. Поширення анкет не мало корпоративної підтримки або участі керівництва. Учасникам запропоновано

Таблиця 1

Соціально-демографічні характеристики досліджуваних (N=132)

Вік	%	Стать	N	%	Статус	N	%
25–35	14	Чол.	16	12	Керівник підрозділу	4	3
36–45	38				Викладач	15	11
46–55	30				Старший викладач	34	26
> 56	18				Доцент	63	48
		Жін.	116	88	Професор	16	12
Всього	100					132	100

заповнити анкету у зручний для них час за умов повної конфіденційності.

Відповідно до мети цього дослідження застосований метод поперечного зрізу з використанням Шкали задоволеності роботою (Job Satisfaction Survey, JSS) Пола Спектора [16]. Шкала визначає ставлення працівника до своєї роботи за такими параметрами, як заробітна плата, визнання (грошові та нематеріальні заохочення за трудові досягнення), колеги (задоволеність колективом), робочі умови (внутрішні правила, бюрократичні перешкоди), керівництво (безпосередній керівник), додаткові пільги, просування (можливість кар'єрного зростання), характер роботи (зміст виконуваних задач) і спілкування (інформування з робочих і загальних питань), також отримати оцінку загальної задоволеності своїм становищем в організації. Кожен аспект оцінюється за чотирма пунктами, за всіма пунктами вираховується загальна оцінка. Респондентам пропонується шість варіантів відповідей на кожен пункт у діапазоні від «повністю не згоден» до «повністю згоден». Шкала задоволеності роботою є придатною для широкого спектру типів організацій. Автором наведені високі показники психометричних властивостей шкали [16]. Шкала найповніше відповідає концептуальному визначенню досліджуваного конструкту, який розглядається як інтегрований стан, що формується у зв'язку з тим, наскільки у професійній діяльності реалізо-

вано потреби особистості, з урахуванням індивідуальних цінностей і смислів; і дозволяє оцінити ступінь задоволеності різними аспектами професійної діяльності [2]. Переклад оригінальної шкали з англійської мови українською здійснювався методом зворотного перекладу. Окремий блок питань стосується соціально-демографічних характеристик вибірки (вік, стать, статус).

Статистична обробка даних містить аналіз кореляцій, дисперсійний аналіз. Із метою характеристики спостережень розраховувалася описова статистика (середнє арифметичне значення, стандартне відхилення, асиметрія, ексцес). Здійснено перевірку вихідних даних змінних на предмет відповідності закону нормального розподілу. Розрахунки проводилися у SPSS Statistics 23.0.

За результатами кореляційного аналізу не встановлено наявності статистично значущих кореляцій між досліджуваними змінними (табл. 2)

Отже, професійне благополуччя працівників закладів вищої освіти не має лінійних зв'язків із їх соціальним досвідом та академічною позицією.

Дисперсійний аналіз проведений для того, щоб перевірити, чи буде професійне благополуччя змінюватися залежно від віку та статусу респондентів (табл. 3).

Дисперсійний аналіз (ANOVA) не виявив відмінностей за віком і посадою у переживанні професійного благополуччя академічними працівниками, на відміну від досліджень, які

Таблиця 2

Кореляції між досліджуваними змінними (N=132)

		Професійне благополуччя	Вік	Посада
Професійне благополуччя	Pearson Correlation	1	-,051	-,075
	Sig. (2-tailed)		,562	,393
	N	132	132	132
Вік	Pearson Correlation	-,051	1	,115
	Sig. (2-tailed)	,562		,191
	N	132	132	132
Посада	Pearson Correlation	-,075	,115	1
	Sig. (2-tailed)	,393	,191	
	N	132	132	132

Таблиця 3

Вплив віку та займаної посади на професійне благополуччя академічних працівників (N=132)

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Вік	Between Groups	60,595	67	,904	1,028	,456
	Within Groups	56,283	64	,879		
	Total	116,879	131			
Посада	Between Groups	63,762	67	,952	1,215	,217
	Within Groups	50,117	64	,783		
	Total	113,879	131			

стверджували, що зі збільшенням віку та стажу роботи вираженість психологічного благополуччя суттєво знижується [7; 18] або, навпаки, підвищується [17]. Графіки середніх значень професійного благополуччя і віку мали нахилу L-подібну форму, тоді як графіки середніх значень професійного благополуччя і посади мали Z-подібну форму (рис. 1).

Висновки. Для психологічної науки та практики відкритим питанням залишається зв'язок між соціально-демографічними чинниками та професійним благополуччям працівників. Означене питання є предметом великої кількості теорій професійного благополуччя особистості та недостатньо вивчене на емпіричному рівні, що потребує уточнення.

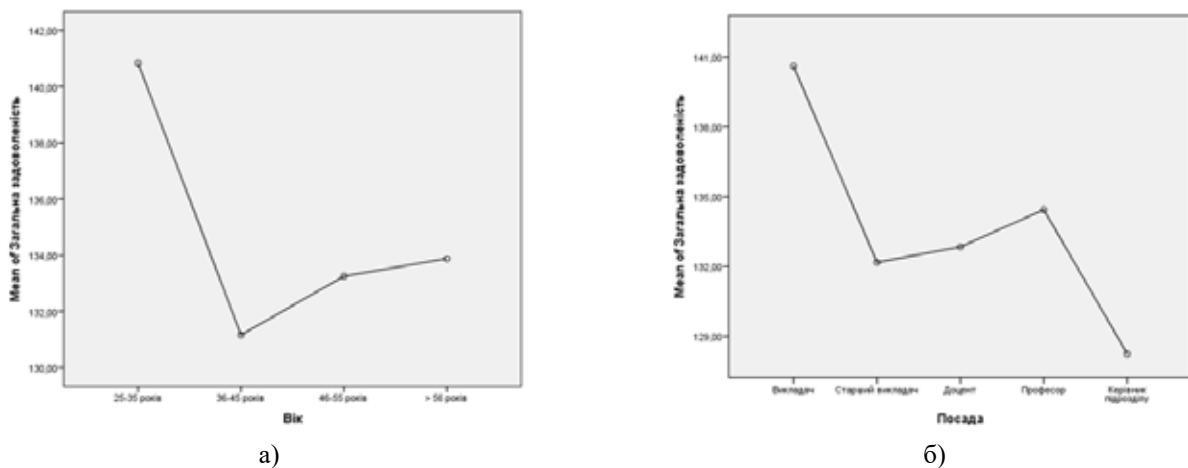

Рис. 1. Вплив віку (а) і посади (б) на професійне благополуччя

Проведене емпіричне дослідження показує, що професійне благополуччя академічних працівників закладів вищої освіти не має лінійних зв'язків із їх соціальним досвідом та академічною позицією. За допомогою дисперсійного аналізу за методом Фішера встановлено, що у переживанні професій-

ного благополуччя академічними працівниками столичного закладу вищої освіти за віком і посадою відмінності відсутні. Таким чином, вікові відмінності та займана посада не можуть розглядатися як безпосередні детермінанти професійного благополуччя працівників закладів вищої освіти.

Список використаних джерел

1. Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. II: Психологічна герменевтика. 2023. Вип. 14. 78 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/736943/>.
2. Войтенко О.В. Професійне благополуччя в системі саморегуляції особистості: теоретична модель. *Психологічні студії*. 2024. № 1. С. 18–23. <https://doi.org/10.32782/psych.studies/2024.1.2>
3. Andrade M.S., Westover J.H., Peterson J. Job Satisfaction and Gender. *Journal of Business Diversity*. 2019. Vol. 19 (3). P. 22–40. <https://doi.org/10.33423/jbd.v19i3.2211>
4. Bellas M.L. Emotional labor in academia: The case of professors. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1999. Vol. 561 (1). P. 96–110.
5. Diener E., Suh E.M., Lucas R.E., Smith H.L. Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*. 1999. Vol. 125 (2). P. 276–302. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
6. Frydenberg E., Lewis R. Relations among well-being, avoidant coping, and active coping in a large sample of Australian adolescents. *Psychological reports*. 2009. Vol. 104 (3). P. 745–758. <https://doi.org/10.2466/PR0.104.3.745-758>
7. Glavinska O., Ovdienko I., Brukhovetska O., Chausova T., Didenko M. Professional self-realization as a factor in the psychological well-being of specialists of caring professions. *Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment*. 2020. Vol. 8(3). P. 548–559. <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.03.32>
8. González Mònica & Casas, Ferran & Malo Cerrato, Sara & Viñas, Ferran & Dinisman, Tamar. Changes with Age in Subjective Well-Being Through the Adolescent Years: Differences by Gender. *Journal of Happiness Studies*. 2017. Vol. 18 (1). P. 63–88. <https://doi.org/10.1007/s10902-016-9717-1>.

9. Heilman M.E., Eagly A.H. Gender stereotypes are alive, well, and busy producing workplace discrimination. *Industrial and Organizational Psychology: Perspectives on Science and Practice*. 2008. Vol. 1 (4). P. 393–398. <https://doi.org/10.1111/j.1754-9434.2008.00072.x>
10. Kinman G., Johnson S. Special Section on Well-Being in Academic Employees. *International Journal of Stress Management*. 2019. Vol. 26 (2). P. 159–161. <https://doi.org/10.1037/str0000131>
11. Ng T.W.H., Feldman D. The relationships of age with job attitudes: A meta-analysis. *Personnel Psychology*. 2010. Vol. 63(4). P. 677–718.
12. Opstrup N., Pihl-Thingvad S. Stressing academia? Stress-as-offence-to-self at Danish universities. *Journal of Higher Education Policy and Management*. 2016. Vol. 38(1). P. 1–14. <https://doi.org/10.1080/1360080X.2015.1126895>
13. Posthuma R.A., Wagstaff M.F., Campion M.A. Age stereotypes and workplace age discrimination: A framework for future research / J.W. Hedge & W.C. Borman (Eds.). *The Oxford handbook of work and aging*. Oxford University Press. 2012. P. 298–312. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780195385052.013.0104>
14. Redmond P., McGuinness S. Explaining the Gender Gap in Job Satisfaction, IZA Discussion Papers, № 12703, Institute of Labor Economics (IZA), Bonn. 2019. URL: <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/207527/1/dp12703.pdf>
15. Shore L.M., Chung-Herrera B.G., Dean M.A., Ehrhart K.H., Jung D.I., Randel A.E., Singh G. Diversity in organizations: Where are we now and where are we going? *Human Resource Management Review*. 2009. Vol. 19 (2). P. 117–133. <https://doi.org/doi:10.1016/j.hrmr.2008.10.004>
16. Spector P.E. *Job satisfaction: From Assessment to Intervention*. New York : Routledge. 2022. 159 p.
17. Warr P. *Work, happiness, and unhappiness*. London and New York: Routledge. 2007. 562 p.
18. Wilks D.C., Neto F. Workplace Well-being Gender and Age: Examining the “Double Jeopardy” Effect. *Social Indicators Research*. 2013. Vol. 114. P. 875–890. <https://doi.org/10.1007/s11205-012-0177-7>
19. Wilson W.R. Correlates of avowed happiness. *Psychological Bulletin*. 1967. Vol. 67 (4). P. 294–306. <https://doi.org/10.1037/h0024431>.

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-2>**Латиш Олег***аспірант кафедри психології, соціальної роботи та педагогіки
Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*

СТРАТЕГІЇ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІНЖЕНЕРІВ-ЕЛЕКТРИКІВ В УСКЛАДНЕНИХ УМОВАХ

Анотація. У статті описано розроблений В.О. Моляко творчо-конструктологічний підхід до вивчення діяльності людини в ускладнених та екстремальних умовах і представлено деякі психологічні аспекти дослідження діяльності інженера-електрика, який працює в ускладнених умовах на аеродромі. Описано структурно-динамічну модель протікання стратегій творчої розумової діяльності інженерів-електриків й охарактеризовано основні стратегіальні тенденції фахового мислення. Розумова стратегія визначається як психологічне новоутворення, що підкорює когнітивні й емоційно-вольові процеси в одному напрямку, зорієнтованому на розв'язок професійної інженерної задачі. Виділено стратегіальні тенденції розумової діяльності досліджуваних: аналогізування, комбінування та реконструювання. Показано, що стратегії аналогізування протікають з опорою на процеси пам'яті. Розумові дії, спрямовані на роз'єднання частин і з'єднання частин у ціле, комбінації різних властивостей об'єктів характерні для стратегії комбінування. Рівні і види комбінаторних дій обумовлюють якість перебігу творчої діяльності. Стратегія реконструювання проявляється у переконструюванні, у пошуку контрастних рішень, за принципом діяти навпаки та вважається найбільш творчою, оскільки пов'язана з пошуком відмінного від існуючого, дійсно нового елемента, задуму, синтезом контрастів, незвичайним поєднанням елементів, об'єктів чи систем. Показано, що прояви тієї чи іншої стратегії зумовлені низкою суб'єктивних переваг при виборі того чи іншого орієнтиру, способу перетворення конкретної мікроструктури, а також із розподіленням конкретних дій, що сприяють досягненню потрібного результату. Охарактеризовано розроблені експериментальні фахові задачі, які будуть включені у структуру тренінгу фахового творчого мислення майбутнього інженера-електрика.

Ключові слова: конструктологічний підхід, стратегії творчої діяльності інженера-електрика, аналогізування, комбінування, реконструювання.

Latysh Oleg*Postgraduate student of the Department of Psychology,
Social Work and Pedagogy,
V.I. Vernadsky Taurida National University*

STRATEGIES OF CREATIVE ACTIVITY OF ELECTRICAL-ENGINEERS IN COMPLICATED CONDITIONS

Abstract. The article describes the developed V.O. Moliako creative-constructological to the study of human activity in difficult and extreme conditions is presented, and some psychological aspects of the study of the activity of an electrical engineer working in difficult conditions at an airfield are presented. The structural-dynamic model of the flow of strategies of creative mental activity of electrical engineers is described and the main strategic trends of professional thinking are characterized. Mental strategy is defined as a psychological neoplasm that subdues cognitive and emotional-volitional processes in one direction, aimed at solving a professional engineering problem. The archetypal tendencies of the researched mental activity are highlighted: analogizing, combining, and reconstructing. It is shown that analogizing strategies proceed with reliance on memory processes. Mental actions aimed at separating parts and connecting parts into a whole, combinations of various properties of objects are characteristic of the combining strategy. The levels and types of combinatorial actions determine the quality of the course of creative activity. The strategy of reconstruction manifests itself in reconstruction, in the search for contrasting solutions, according to the principle of acting on the contrary and is considered the most creative, since it is associated with the search for a different from the existing, really new element, idea, synthesis of contrasts, unusual combination of elements, objects or systems. It is shown that the manifestations of one or another strategy are determined by a number of subjective advantages when choosing one or another reference point, a method of

transforming a specific microstructure, as well as with the distribution of specific actions that contribute to the achievement of the desired result. The developed experimental professional tasks are characterized and will be included in the structure of the professional creative thinking training of the future electrical engineer.

Keywords: constructological approach, strategies of creative activity of an electrical engineer, analogization, combination, reconstruction.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Сучасні реалії життя та праці українців супроводжуються вже досить тривалий час впливом різного роду стресогенних факторів, таких як наявність постійної загрози для життя, висока ймовірність загибелі чи травмування, великі обсяги негативної інформації, часові обмеження тощо, що висуває нові вимоги до рівня професійної підготовки фахівців, здатних творчо мислити, самостійно приймати рішення у швидко змінюваних умовах, часом екстремальних. Зокрема професійна діяльність інженерів нині протікає не просто у надто складних, а часом в екстремальних умовах, які певною мірою стали своєрідною нормою для них.

У вітчизняній науці здійсненні суттєві розробки щодо проблематики діяльності людини у надзвичайних умовах. Здебільшого вони спрямовані на пошук і реалізацію шляхів гармонізації психологічного стану, стресостійкості, активізації життєтворчих сил особистості після перенесених стресів, потрясінь тощо. Відчувається недостатність досліджень, спрямованих на активізацію професійного мислення військового інженера в умовах дефіциту часу, дефіциту матеріальних ресурсів. Сьогодні у вітчизняній науці існує розроблений В.О. Моляко творчо-конструктологічний підхід до вивчення діяльності людини в ускладнених та екстремальних умовах. Саме цей підхід, на нашу думку, дає можливість відшукати нові, адекватні сучасним умовам шляхи активізації професійної розумової діяльності інженера, котрий працює в умовах війни, що не лише зумовить високий рівень виконання професійної діяльності, а й зберігатиме психологічне творче здоров'я фахівця. Сказане вище зумовлює актуальність обраної нами проблематики.

Сьогодні найбільш вагомими психологічними дослідженнями, присвяченими військовослужбовцям, здійснені О.М. Кокуном. Зокрема, основна увага у дослідженнях приділена адаптаційним можливостям військовослужбовців, а також відновлювальній психологічній роботі, спрямованій на покращення якості життя після ПТСР, підтримці та допомозі під час війни у родині, освітніх закладах і волонтерських організаціях [6]. Також існує низка досліджень, присвячених питанням пси-

ходіагностики особистості, що опинилася у кризових життєвих ситуаціях, зумовлених війною [3], забезпечення психічного здоров'я у зв'язку із війною [3; 4]. У дослідженнях, здійснених у науковій школі В.О. Моляко, вивчено й описано закономірності та тенденції розумової діяльності фахівців-інженерів і спеціалістів різних спеціальностей, котрі працюють в умовах, ускладнених різними зовнішніми впливами [5; 10; 11; 13; 15]. Зокрема, доведено, що ефективність діяльності залежить від особистісної здатності інженера виробляти ефективні стратегії професійної діяльності в ускладнених та екстремальних умовах. Як відомо, виділено декілька видів таких стратегій: аналогізування, комбінювання, реконструювання й універсальна стратегія, в якій акумулюються всі вище названі [8; 11]. Відповідно до виокремлених В.О. Моляко стратегій плеядою науковців, працюючих під керівництвом вченого, розроблено низку методологічних положень, на яких базуються як теоретичні, так і прикладні аспекти роботи щодо вироблення ефективних стратегій діяльності в нових умовах [1; 2; 5; 7; 9; 12; 14].

Обираючи творчо-конструктологічний підхід до проблематики дослідження, ми орієнтувалися на його основні принципи. Серед них головним виступає принцип стратегіальної організації розумової діяльності фахівця. Згідно з В.О. Моляко розумова стратегія визначається як психологічне новоутворення, що підкорює когнітивні й емоційно-вольові процеси в одному напрямку, спрямованому на розв'язок професійної інженерної задачі.

За останні десятиліття здійснено низку досліджень у руслі стратегіальної теорії творчості (І.М. Біла, О.В. Губенко, А.Б. Коваленко, О.В. Костюченко, О.А. Кривопишина, Л.П. Міщиха, Л.А. Мойсеєнко, С.М. Симоненко, Т.М. Траверсе, Т.М. Третяк, В.М. Чорнобровкін). У них реалізовувалися та розвивалися методологічні принципи стратегіальної теорії творчості. Серед них першим варто назвати принцип творчого аналогізування. Його сутність полягає у діях за наявним, заданим ззовні зразком, причому зразок для аналогізування може бути як наочно представлений, так і зберігатися в активній пам'яті суб'єкта. Аналогізування може бути повним

або частковим, структурним, функціональним чи структурно-функціональним; близьким, віддаленим, дуже віддаленим тощо (В.О. Моляко). Загалом дії за аналогією є своєрідною «похідною» наслідувальної діяльності. Як зазначає Ю.А. Гулько, аналогізування зароджуються у наслідувальній діяльності дітей раннього віку. Зокрема, розумове наслідування у них протікає як аналогізування. Аналогізування може бути реалізованим на рівні перцептивних процесів, на рівні мнемічних процесів і на творчому розумовому рівні [14].

Розумові дії, спрямовані на роз'єднання частин і з'єднання частин у ціле, комбінації різних властивостей об'єктів характерні для стратегії комбінування. Рівні та види комбінаторних дій зумовлюють якість перебігу творчої діяльності (Т.М. Третяк, Н.М. Латиш, Н.В. Медведева) [11; 14].

Стратегія реконструювання проявляється у переконструюванні, у пошуку контрастних рішень, за принципом діяти навпаки. Стратегія реконструювання є найбільш творчою, оскільки вона пов'язана з пошуком відмінного від існуючого, дійсно нового елемента, задуму, синтезом контрастів, незвичайним поєднанням елементів, об'єктів тощо [1; 11]. Причому ці перетворення зазвичай альтернативні, зумовлені дивергентними проявами мислення фахівця. У низці сучасних вітчизняних досліджень [9; 12; 14] показано, що реалізація принципів творчої конструктології дозволяє досліджувати розумову діяльність і вчити людину ефективно творчо діяти в ускладнених та екстремальних умовах, зокрема не лише переносити відомі способи дій у нові ситуації, діяти за аналогією, а й змінювати розумову орієнтацію відповідно до нових умов.

Метою статті є дослідження розумових стратегій інженерів-електриків у процесі вирішення професійних задач, пов'язаних з усуненням несправності у роботі електрообладнання літаючих апаратів.

Виклад основного матеріалу. У дослідницькій роботі задіяно 15 інженерів-електриків. Із кожним із них проводилася бесіда, у якій розповідалося про сутність творчих стратегій аналогізування, комбінування та реконструювання та їхню реалізацію у професійній діяльності. Потім пропонувалося розповісти, як їм вдавалося в ускладнених та екстремальних умовах проводити ремонт авіаційної техніки; як відбувалося розуміння допущеної поломки та яким чином досягнуто успішний результат.

Базуючись на основних принципах конструктологічної теорії творчості, зокрема на структурно-динамічних характеристиках стратегій творчої діяльності, описаних В.О. Моляко, аналізуючи бесіди та наведені інженерами приклади розв'язання фахових задач у складних та екстремальних ситуаціях, створено теоретичну модель стратегіального мислення інженера-електрика, який працює на аеродромі.

Як відомо, стратегіальна структура розумової діяльності фахівця складається з таких структурно-динамічних компонентів: розуміння умови задачі – висунення гіпотези (задуму, замислу) щодо розв'язку – перевірка та розв'язок задачі. Згідно з цим першим структурним блоком моделі стратегіальної діяльності фахівця є процес розуміння. Цей процес розглядається як пошукова діяльність, спрямована на з'ясування причини несправності та на можливі шляхи її усунення. Це становить окрему творчу задачу та потребує від інженера активізації його досвіду і знань. Зазвичай інженери з досвідом одразу розуміють суть поломки, і вся їх розумова діяльність протікає за принципом аналогізування. Ідея-аналог підтверджується у процесі практичної роботи і за наявності необхідних комплектуючих запасних частин несправності усуваються. Однак в ускладнених, а часом екстремальних умовах трапляється, що первинне розуміння – ідея щодо причини поломки – трансформується. Досить часто у ході відповідних практичних дій з'ясовується, що причина несправності є не одна, а декілька, і з'являється розуміння того, що поломка має комбінований характер, а це впливає на подальший розвиток ідеї та реалізацію шляхів щодо усунення поломки. І тільки тоді, коли ні ідея-аналог, ні ідея як комбінування аналогів не може бути реалізована через зовнішні причини, тоді вся організація розумової діяльності набуває ознак реконструювання. В інженерів-електриків це протікає у вигляді миттєвого розуміння (інсайту) сутності поломки та з'являється правильна, ефективна ідея щодо її усунення. Відбувається розуміння поставленої фахової задачі (рис. 1).

Як показано на рисунку, трансформація нових ідей відбувається у бік як спрощення варіанту розв'язку, так і в бік ускладнення, однак такі розв'язки протікають з домінуванням процесів пам'яті (аналогізування), розумових аналітико-синтетичних процесів (комбінування), інтуїтивного творчого мислення (реконструювання).

Базуючись на отриманих результатах роботи з інженерами (прикладі задач і розв'язків), ми

склали 12 творчих тренінгових інженерних задач, які відповідають реаліям роботи інженера-електрика на аеродромі. Це задачі на усунення пошкоджень в обчислювальних системо-комплексах авіаційного обладнання; задачі, спрямовані на усунення пошкоджень авіаційних приладів і висотного обладнання; задачі на усунення пошкоджень навігаційних систем літальних апаратів; задачі на усунення пошкоджень пілотажно-навігаційних комплексів.

Підібрані задачі містили підказки щодо знаходження ефективного розв'язку, однак ці підказки подавалися у непрямій формі та закладені в умові задачі таким чином, щоб про їх значення треба здогадатися, виокремивши ці підказки серед інших, зайвих інформаційних складників задачі. Ці задачі пропонувалися здобувачам вищої освіти інженерної спеціальності, чия діяльність у майбутньому буде пов'язана з ремонтом електричного обладнання.

Нами враховано розбіжності між тією задачею, яка ставиться перед суб'єктом і задачею, яку він розв'язує. У працях Г.О. Балла показано, що існує зовнішня та внутрішня задачі. Ю.І. Машбиць також говорить про розходження між тією задачею, що ставиться перед суб'єктом

і тією задачею, яку суб'єкт розв'язує. Ним введено поняття «довизначення» задачі, коли під вимогою актуальних для суб'єкта на цей момент цілей суб'єкт привносить в умову задачі щось своє, те, чого там немає, іноді несвідомо намічає свої вимоги до умови, до процесу і продукту рішення задачі [9]. Для нас важливо дослідити, якою мірою майбутні інженери готові творчо розв'язувати поставлені задачі; чим зумовлюється їхній пошук розв'язку (прояви розумових дій аналогізування, комбінування чи реконструювання). Отже, ми дотримуємося думки про те, що, щоб бути розв'язаною, творча інженерна задача повинна трансформуватися у певний психологічний стан фахівця, котрому потрібно зрозуміти, як йому діяти. Така трактовка повністю збігається з визначенням творчої задачі, яке дає В.О. Моляко, згідно з яким творчою вважається задача, яка є новою для того, хто саме розв'язує цю задачу. Відповідно стратегія розумової діяльності військового інженера завжди буде особистісно-діяльним утворенням, характерним лише для конкретного фахівця. У ній своєрідним чином об'єднуються психофізіологічні складники, суто психологічні, творчі, особистісні, а також емоційно-вольові.

Рис. 1. Модель стратегіального мислення інженера-електрика

Пропонуючи задачі здобувачам вищої освіти, ми враховували те, що їхній фаховий та особистісний розвиток продовжується, вони ще не стали спеціалістами зі значним досвідом роботи, тож ми утримуємося від використання терміна «стратегія» щодо їхнього фахового мислення, а використовуємо термін «розумова тенденція», яка означає векторне спрямування розумової роботи під час розв'язку нової задач.

Рівень реалізації розумової тенденції визначається тим, наскільки під час розгортання розуміння переважали саме розумові, а не перцептивні чи мнемічні процеси. Зокрема, наскільки у розумових процесах майбутнього інженера присутні дивергентні прояви мислення, такі як здатність шукати розв'язки у нових площинах – таких сферах і категоріях, які безпосередньо не пов'язані з цією задачею. Розумові тенденції класифікуються за їх видом і рівнем прояву: від не проявленої, коли попомку не вдалося нейтралізувати (задача не розв'язана), до прояву високого рівня, коли попомку виправлено новим ефективним способом.

Здійснюючи експериментальну роботу, ми пояснювали досліджуваним, що їм належить діяти в умовах зовнішніх і внутрішніх ускладнень. До внутрішніх належать відсутність готового алгоритму розв'язку задачі, відсутність професійного досвіду розв'язку подібних задач, різноманітні суб'єктивні розумові блокування, а також емоційні переживання, пов'язані з почуттям відповідальності та професійної компетентності, необхідність у вольових зусиллях. До зовнішніх умов належать сама специфіка аеродрому, незручні погодні умови, дефіцит додаткового обладнання

та необхідних деталей, мала кількість часу на усунення несправності тощо. Тому зараз вони тренуватимуться розв'язувати нові задачі у сприятливіших умовах навчання. Загалом на запропоновані нами 12 задач (по три на кожен тип) ми отримали 120 розв'язків. Отримані експериментальні данні ми оформили у таблиці 1.

Як видно з таблиці, значна частина задач не розв'язана досліджуваними. І це попри те, що ми відбирали до експериментальної групи достатньо вмотивованих здобувачів вищої освіти, котрі добре вчаться й у майбутньому планують працювати за інженерною спеціальністю. Частина досліджуваних виявилися не готовими розв'язувати творчі незвичні задачі, які виникають у реальних і складних умовах роботи. Ці досліджувані не змогли виділити в умові задачі закладені фахівцями інженерами підказки, що мали бути орієнтирами для успішного розв'язання задачі. Успішно розв'язані задачі здебільшого вирішувалися за аналогією до відомих варіантів розв'язку. Здебільшого це близькі або дуже близькі структурні та функціональні аналоги. Ще меншою виявилася кількість розв'язків, коли проявилася розумова тенденція до комбінаторних перетворень. Це можна пояснити тим, що досліджувані змогли скористатися закладеними в умовах задачі підказками. Значна частина досліджуваних спрямовували пошук розв'язку саме на комбінування частин інженерної системи під час ремонту й усунення несправності системи. Тобто таке комбінування у переважній більшості випадків дуже просте. Одиначні випадки прояву розумових тенденцій до реконструктивних дій пояснюються високим рівнем дивергентного мислення,

Таблиця 1

Прояви розумових тенденцій у процесі розв'язування здобувачами вищої освіти експериментальних задач

	відсутність розв'язку	аналогізування	комбінування	реконструювання
задачі на визначення причини та діагностування несправності у роботі електрообладнання	8	5	7	5
задачі на визначення причини та діагностування несправності в роботі авіаційних приладів і висотного обладнання	11	9	4	0
задачі на визначення причини та діагностування несправності в роботі навігаційних систем літальних апаратів	10	15	9	4
задачі на визначення причини та діагностування несправності в роботі пілотажно-навігаційних комплексів	11	13	5	4
Всього	40	42	25	13

яке проявилось у досліджуваних. Прояви розумових тенденцій реконструювання ми фіксували у випадках, коли пошук розв'язку задачі відбувався за принципом контрасту до вже відомих шляхів розв'язання задачі.

Висновки. Розроблений у вітчизняній науці творчо-конструктологічний підхід до вивчення діяльності людини в ускладнених та екстремальних умовах дає можливість шукати нові, адекватні сучасним умовам шляхи активізації професійної розумової діяльності інженера на війні. Це сприятиме не лише підвищенню рівня виконання професійної діяльності, а й зберігатиме психологічне творче здоров'я фахівця.

Створена структурно-динамічна модель стратегій творчої розумової діяльності інженерів-

електриків у сучасних складних умовах роботи дає можливість вивчати основні розумові тенденції до пошуку аналогів, комбінування та реконструювання; з'ясувати, як під впливом складних та екстремальних умов відбуваються якісні трансформації задумів, що сприяє підвищенню якісного рівня прояву стратегій творчої діяльності фахівця.

Складені у співпраці з інженерами творчі фахові задачі дають змогу досліджувати домінуючі розумові тенденції майбутніх інженерів, а також можуть слугувати основою тренінгу розвитку творчого фахового мислення інженера-електрика.

Перспективи дослідження полягають у пошуку шляхів розвитку фахового стратегіального мислення майбутніх інженерів-електриків.

Список використаних джерел

1. Біла І.М. Психологія творчого конструювання в дошкільному віці : монографія. Київ : Веселка, 2011. 431 с.
2. Губенко О.В. Теоретико-методологічні основи дослідження психологічних механізмів творчої діяльності (інтегративний підхід). Київ : Вид-во Атопол, 2019. 400 с.
3. Злівков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
4. Карамушка Л.В. Психічне здоров'я персоналу організацій в умовах війни. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 124 с.
5. Кириченко В.В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2020.
6. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С., Остапчук В.В. Психологічна робота з військовослужбовцями – учасниками АТО на етапі відновлення. Київ : НДЦ ТП ЗСУ, 2017. 282 с.
7. Кривопишина О.А. Психологія літературної творчості в юності. Суми : Вид-во Сум ДУ, 2009. 382 с.
8. Моляко В.О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема. *Здібності, творчість, обдарованість* / за ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир : Рута, 2006. С. 13–20.
9. Психологічні закономірності творчого сприймання інформаційних індикаторів реальності: монографія / за ред. Моляко В.О. Київ : Педагогічна думка, 2016. 145 с.
10. Симоненко С.М. Психологія візуального мислення : дис... докт. психол. наук : 19.00.01 / Південноукраїнський державний університет ім. Мечникова. Одеса, 2005. 462 с.
11. Стратегії творчої діяльності: школа В.О. Моляко. Київ : Освіта України, 2008. 702 с.
12. Творча діяльність в ускладнених умовах : науково-методичний посібник / за ред. В.О. Моляко. Київ, 2007. 308 с.
13. Траверсе Т.М. Психологія політичного мислення: системно-стратегіальний підхід : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.11 / ІСПП НАПН України. Київ, 2015. 513 с.
14. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта : монографія / В.О. Моляко, Ю.А. Гулько, Н.А. Ваганова та ін. Київ – Львів : Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 194 с.

УДК 159.955.1

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-3>

Мазяр Олег

*доктор психологічних наук, доцент,
професор (б.в.з.) кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Марчук Анна

*аспірантка кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ЛОГІКО-СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ АЛОГІЧНОСТІ В ІНФОРМАЦІЙНО НЕВИЗНАЧЕНОМУ ДИСКУРСІ

Анотація. У статті висвітлюються результати дослідження взаємозв'язку алогічності з рештою властивостей мислення. Зокрема, встановлюються абсолютні показники алогічності у дискурсі, її психодинаміка та ступінь значущості у загальному смислового коефіцієнті. Обґрунтовується думка про те, що алогічність у дискурсі є запереченням висновків шляхом висунення змістовно протилежних тез. Алогічність слугує тому, щоби подолати нерозуміння у процесі декларування протилежних наслідків, які стають засновками для зміненого дискурсу. Діагностичним методом є «Методика текстових розривів», що моделює ситуацію інформаційної невизначеності. Вибірка складала 104 особи юнацького віку. Встановлено, що до алогічності періодично вдаються 71% досліджуваних, але середній показник логіко-смислових зв'язків є порівняно низьким (7%). Це пов'язано з тим, що лише одного разу до алогічності вдається третина досліджуваних. У психодинамічному вимірі алогічність використовується рівномірно впродовж всього виконання завдання. Статистично значуще зростання алогічності ($p \leq 0,01$) відбувається у реченнях, які потенційно становлять смислові дилеми (47%). Це вказує на те, що досліджувані юнаки або/і не здатні у дискурсі вирізняти когнітивні суперечності, або/і не мають успіху у нівелюванні суперечностей. Зафіксовано, що алогічність досить слабо детермінує загальний смисловий коефіцієнт ($R^2=0,08$), але водночас виявляє обернений помірний зв'язок (0,29). Алогічність має прямий помірний взаємозв'язок зі смисловою аморфністю, тобто невизначеними у смислового плані реченнями (0,3), та обернений помірний взаємозв'язок зі смисловою ефазивністю, або кристалізованістю (0,3).

Ключові слова: мислення, смисл, алогічність, інформаційна невизначеність, логіко-смисловий зв'язок, когнітивна суперечність.

Maziar Oleh

*doctor of psychological sciences, associate professor,
professor (former) of the Department of social and practical psychology,
Zhytomyr Ivan Franko State University*

Anna Marchuk

*graduate student of the Department of social and practical psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University*

LOGICAL AND SEMANTIC CONNECTIONS OF ILLOGICALITY IN INFORMATIONAL INDETERMINATE DISCOURSE

Abstract. The article highlights the results of the study of the relationship between illogicality and the rest of the features of thinking. In particular, the absolute indicators of illogicality in the discourse, its psychodynamics and the degree of significance in the general semantic coefficient have been determined. The opinion that illogicality in the discourse means a denial of conclusions by putting forward substantively opposite theses is being proved. The aim of illogicality is to overcome misunderstandings in the process of declaring opposite consequences, which become the foundations for a changed discourse. The diagnostic method is the "Methodology of text gaps", which

models the situation of informational indeterminacy. The sample group consisted of 104 young people. As a result of the study, it was discovered that 71% of the participants periodically resort to illogicality, but the average rate of logical and semantic connections is relatively low (7%). This is related to the fact that one third of the participants resort to illogicality only once. In the psychodynamic dimension, illogicality is used evenly throughout the task. A statistically significant increase in illogicality ($p \leq 0.01$) occurs in sentences that potentially constitute semantic dilemmas (47%). This indicates that the young people who participated in the study are either/or unable to distinguish cognitive contradictions in discourse and either/or are not successful in leveling contradictions. It was noticed that illogicality rather weakly determines the overall semantic coefficient ($R^2=0.08$), but at the same time it reveals an inverse moderate relationship (0,29). Illogicality has a direct moderate relationship with semantic amorphousness, that is, semantically uncertain sentences (0.3), and an inverse moderate relationship with semantic effusivity, or crystallization (0.3).

Keywords: thinking, meaning, illogicality, informational indeterminacy, logical and semantic connection, cognitive contradiction.

Постановка проблеми й аналіз досліджень. Мислительний процес є неоднорідним і нерівномірним щодо системи логіко-сміслових зв'язків. Цей факт у різних аспектах відмічається багатьма дослідниками [2; 3]. Назагал процес розуміння повинен оцінюватися як нелінійний і багатозначний [8], що може презентуватися через так звані вторинні смисли [1], відхід від законів формальної логіки та спирання на інтуїцію [11] тощо. Вказані властивості мислення та розуміння помітно ускладнюють психолінгвістичні дослідження, нівелюють чіткість і ясність їхніх висновків, не дозволяють виокремити закономірності. Один із небагатьох висновків, що не викликає сумніву, полягає у тому, що процес мислення не будується винятково за законами формальної логіки та має унікальну когнітивну траєкторію. Особливо виразно це представлено у когнітивних суперечностях, змістовній непослідовності та незбігах, які повсякчас виникають у дискурсі та стають предметом дискусії. Власне, саму дискусію слід оцінювати як результат «недосконалості» мислення та розуміння, принаймні часткове скасування логіки як об'єктивного стандарту.

Порушення законів формальної логіки у багатьох випадках дає підстави говорити про помилковість суджень, що не може бути виявом творчості й оригінальності думки. Водночас цю «помилковість» варто прийняти як частину тривіального мислення, його природність. Феномен алогічності відбиває дихотомічну природу когнітивного процесу, яка у психологічних дослідженнях представлена через поняття «янусіанівського мислення» [9], «амбівалентності» [12; 13], «синкретичності» [10] тощо. Важливим аспектом дослідження є той факт, що алогічність не вдається повністю нівелювати на підставі набуття значущого досвіду логічного впорядкування інформації через отримання належної освіти та розвиток критичного мислення.

Алогічність є не тільки і не стільки виявом «недосконалості» мислительної діяльності, скільки одним із базових його рівнів. Продуктування алогічності, очевидно, є революційним етапом філогенезу *homo sapiens*, оскільки стабілізація когнітивних суперечностей відбиває його здатність скасовувати пряму дію (несуперечливого) рефлекторного принципу психічного функціонування. Можна припускати, що алогічність стала одним із значущих чинників мислення як нервово-психічного процесу, який одночасно відбиває необхідність нівелювати суперечності. *Homo sapiens* постійно продукує абсурд і з різним успіхом скасовує його, тобто вдається до дезабсурдизації [5].

Наявність алогічності у мислительній діяльності відбиває дискретну неспроможність суб'єкта здійснювати дезабсурдизацію, тобто нездатність у своєму дискурсі відповідати законам формальної логіки [4]. Водночас порушення законів формальної логіки можна трактувати як відмову від імітації думки іншого у ситуації його нерозуміння. Суб'єкт скасовує можливість здійснити парафраз (тобто бути нав'язним) і намагається «зламати» власне нерозуміння попереднього когнітивного матеріалу шляхом створення радикальних розбіжностей (тобто здійснити нав'язування у відповідь). У цьому випадку опонент так само припиняє розуміти суб'єкта, й обом належить повертатися, дарма що через дискусію, до вироблення прийнятних для дискурсу засновків.

Якщо коротко, то алогічність є своєрідним намаганням нав'язати опоненту нерозуміння у відповідь на неспроможність його зрозуміти. Це інверсія можливої імітації іншого, в основі якої лежить пряме скасування попередніх когнітивних елементів із метою започаткувати новий дискурс. Це когнітивний поворот, який полягає у частковому або повному незбігу та проти-

ставленні з початковими засновками силогізму. Саме у цьому криється початок когнітивної суб'єктивації індивіда, яка заперечує засновки. Із суто формального погляду, алогічність – це акт контрсугестії суб'єкта, яка здійснюється на противагу можливості підтримати сугестивний вплив іншої особи шляхом когнітивного імітування (через парафраз). Змістовно алогічність – скасування висновків певного судження, ігнорування чи заперечення його засновків і нав'язування інших засновків із метою сформулювати протилежні висновки.

Розуміння властивостей мислення у його алогічному заломленні дозволяє формально та змістовно поліпшити комунікативний процес, процесуально врегулювати його, знизити рівень інтрапсихічної конфліктності, що зумовлює психічну дисфункціональність суб'єкта.

Мета статті – встановити властивості алогічності у мислительному процесі осіб юнацького віку.

Виклад основного матеріалу. Смыслова алогічність відбиває властивості порушення законів формальної логіки, зокрема, закон несуперечності: не можна одночасно стверджувати істинність А та не-А. Об'єктивацією цього стають суперечності чи суттєві розбіжності між засновками та висновками. Семантично алогічність можна зафіксувати як семантичну антонімію. Якщо вважати імітаційність синонімією, то імітаційність та алогічність комплексно стають базовими формами мислення. Фундаментальні відмінності між цими феноменами полягають у тому, що імітаційність стає повторенням сугестії (наказу іншого), а алогічність – прямим запереченням сугестивного повідомлення [7]. Алогічність, із формального погляду, становить пряму контрсугестивну дію (ігнорування навіювання іншого та пряме навіювання у відповідь). Змістовно відбувається переструктурування денотату таким чином, що актуалізуються протилежні за значенням ознаки, які фіксують антагоністичний предикат [6]. Зауважимо на тому, що таке переструктурування не завжди здійснюється усвідомлено, а може бути наслідком неадекватного розуміння повідомлення від опонента.

Функціонально алогічність призводить до прямого заперечення засновків. Це сприяє припиненню процесу навіювання з боку іншого й утвердження нових засновків для подальшого дискурсу. У цьому випадку маємо справу з інверсією імітації, спробою її уникнути шляхом змістовного перевертання (актуалізації протилежних ознак). Така інверсія зумовлена намаганням суб'єкта започаткувати оригінальне смислове судження, кристалізувати протилежний висновок.

Дослідження смислової алогічності вимагає специфічного методу діагностики, тобто створення таких дослідницьких умов, за яких смислова алогічність може природно виявитися. Таким методом може стати розроблена нами «Методика текстових розривів», спрямована на вивчення логіко-смыслових зв'язків між сусідніми реченнями. Ця методика є апробованою щодо аналізу алогічності [6], але відтоді зазнала деякої модифікації щодо процедури встановлення логіко-смыслових зв'язків між реченнями. Її суть полягає у тому, що досліджуваному належить заповнити смислові пропуски у реченнях оповідання, яке складається з 30 речень різного ступеня когнітивної та синтаксичної складності. Досліджуваний формулює парні за рахунком речення, тоді як непарні речення сформульовані автором методики і змінам підлягати не можуть. Таким чином, методика моделює ситуацію інформаційної невизначеності, що дозволяє зафіксувати типові способи когнітивного реагування суб'єкта, зокрема умови виникнення смислової алогічності.

Запропонований текст оповідання ми визначаємо як когнітивно складний та інформаційно невизначений, оскільки відносно очевидний смисловий зв'язок між непарними реченнями автора представлений у 57% речень («смысловое плато»), 14% непарних речень містять непослідовність або деяку суперечність («смыслові дилеми»), 29% непарних речень утворюють між собою «смыслові розриви», тобто вони не мають логічного зв'язку через сюжетні переходи. Різномірні речення представлені в оповіданні нерівномірно. Схематично парні речення оповідання розташовуються таким чином (рис. 1).

Відповідно до наших теоретичних положень досліджуваний може продукувати такі типи

2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26	28	30
Частина 1					Частина 2					Частина 3				

* чорна заливка – речення зі смисловими розривами, сіра заливка – смислові дилеми, відсутність заливки – смислове плато

Рис. 1. Когнітивна структура парних речень тестового оповідання «Остап»

логіко-сміслових зв'язків: імітаційність, алогічність, аморфність, логічність та ефазивність (кристалізованість) [5–7]. Послідовність цих зв'язків відбиває ступінь їхньої складності та ваги у визначенні загального смислового коефіцієнта.

Досліджувана вибірка становить 104 особи юнацького віку (переважно особи жіночої статі). Тестове оповідання для цієї вікової категорії можна вважати когнітивно складним, позаяк відтворити авторським задум вдалося 8% досліджуваних. Назагал сформуванню відносно чіткого смислу оповідання змогли 41% осіб, частково сформовано смисл 46% і смисл виявився несформованим у 13% досліджуваних.

Сміслова алогічність щонайменше одного разу представлена у тестових роботах 71% досліджуваних. У середньому вибірка демонструє 7% логіко-сміслових зв'язків, які можна кваліфікувати як алогічні. Для цього досліджуваними використано у середньому 7% вживаних в оповіданні слів. Зауважимо, що ці показники майже вдвічі перевищують показники імітаційності (4%). Таку обставину ми пов'язуємо з тим, що алогічність, на відміну від імітаційності, відбиває біологічну тенденцію суб'єкта підтримувати власну психологічну силу, що може об'єктивуватися у конфронтації, породженій контрсугестією.

Лише одного разу смисловою алогічність використовують 33%, двічі – 17% досліджуваних. У решті досліджуваних (21%) алогічність проявляється у діапазоні від 10% до 17% логіко-сміслових зв'язків. Порівняно з імітаційністю (45%) спостерігається значно менший розкид даних алогічності (17%). Особливо це стає прикметним на тлі частоти випадків алогічності (7%) у зіставленні з випадками імітаційності (4%). На відміну від імітаційності, яка спрямована підтвердити авторський наратив, сміслова алогічність є спробою його діаметрально розвернути, а отже, заперечити в авторській редакції. Таким чином відбувається дискретне скасування авторської логіки оповідання. Прикметно, що деякі досліджувані стають настільки зорієнтовані на це, що у бланку роблять виправлення авторських речень, інколи закреслюють як нерелевантні їхньому розумінню логіки змісту.

Стандартне відхилення смислових показників осіб, котрі демонструють алогічність, виявляє значний розкид даних ($SD=0,52$), що, втім, відповідає результатам усієї вибірки досліджуваних ($SD=0,49$).

У динамічному аспекті випадки смислової алогічності виявляються таким чином: у першій

частині 36%, у другій частині – 28%, у третій – 36% випадків. Спостерігаємо рівномірний розподіл показників. Можемо припустити, що у процесі мислительної діяльності досліджувані однаковою мірою вдаються до алогічності, як у ситуації переважання смислового плато (у першій і другій частинах), так і при переважанні когнітивно складних речень, що є більш інформаційно невідзначеними (у третій частині).

Якщо аналізувати різнотипні речення окремо, то отримано такі середні арифметичні показники алогічності (\bar{x}) у сформульованих логіко-сміслових зв'язках: у смислових плато – 6,5, у смислових дилемах – 33,5, у смислових розривах – 7. Після проведення множинних порівнянь за t-критерієм Стюдента встановлено, що відмінності є статистично значущими між непарними реченнями смислового плато та смислових дилем ($p \leq 0,01$), а також між непарними реченнями смислових дилем і смислового плато ($p \leq 0,01$); статистично значущих відмінностей між непарними реченнями смислового плато та смисловими розривами не встановлено. Це дає підстави вважати значущими показники 47% досліджуваних, які щонайменше одного разу реагують алогічністю при встановленні чотирьох логіко-сміслових зв'язків (що забезпечують формування двох парних речень) у ситуації смислової дилеми. Тобто майже половина досліджуваних не здатні дотримуватися другого закону формальної логіки в умовах смислової дилеми між непарними реченнями, що сприяють виникненню алогічності. Такими досліджуваними сміслова алогічність або/і не помічається (досліджувані не є чутливими до наявної суперечності), або/і не може бути ефективно нівельованою.

На рівні логіко-сміслового зв'язку речень із попередніми і наступними непарними реченнями статистично значущих відмінностей у прояві смислової алогічності не зафіксовано (для $n_1=n_2=14$, $U_{\text{емп}}=92,5$, $U_{\text{мін}}=55$ та $U_{\text{макс}}=141$). Однак відзначимо, що сміслова алогічність у середньому пов'язана з попереднім непарним реченням на рівні $\bar{x}=5,9$, а з наступним – $\bar{x}=4,4$. Таким чином відмічаємо, що частіше суперечність фіксується у зв'язку з попередніми реченнями, проте цей факт не отримує статистичного підтвердження.

У ході дослідження зафіксовано такий характер зв'язку (r_{xy}) смислової алогічності з іншими логіко-смісловими типами зв'язку. Констатуємо фактично відсутність взаємозв'язку з імітаційністю (0,07); спостерігається прямий помірний зв'язок зі смисловою аморфністю (0,3) і помір-

ний обернений зв'язок з ефазивністю (кристалізованістю смислу) (-0,3). Взаємозв'язок зі своїм смисловим антагоністом – логічністю – є слабким та оберненим (-0,13).

Пояснити ці результати можна таким чином: алогічність є закономірною когнітивною реакцією на неповне та неясне розуміння суб'єктом тексту оповідання, що характерно у випадку близькості до смислової аморфності та протилежності до смислової ефазивності (кристалізованості). Внаслідок цього смислова алогічність обернено та помірно пов'язана із загальною сформованістю смислу (-0,29), що вдвічі менше за аналогічний показник смислової імітаційності (-0,64). Характерно, що алогічність майже не виявляє зв'язку

зі смисловими розривами (0,07). Це дає підстави стверджувати, що алогічність, на відміну від імітаційності, не має тенденції до заміщення смислових тупиків. Тобто досліджувані, якщо і прагнуть нівелювати смислові тупики (виявлення різного ступеня нерозуміння) шляхом порушення законів формальної логіки, дарма що для них не завжди явного, то роблять це вкрай нерегулярно. Слабкість такого зв'язку підтверджують результати регресійного аналізу.

Лінійний регресійний аналіз демонструє слабкий, але статистично значущий (р-значення $0,002927 < 0,05$) обернений зв'язок між смисловою алогічністю та загальним смисловим коефіцієнтом (табл. 1).

Таблиця 1

Регресійний аналіз зв'язку смислової алогічності та смислового коефіцієнта в осіб юнацького віку

Regression Statistics								
Multiple R	0,288995152							
R Square	0,083518198							
Adjusted R Square	0,074533082							
Standard Error	0,045250419							
Observations	104							
ANOVA								
	df	SS	MS	F	Significance F			
Regression	1	0,019032799	0,019032799	9,295172223	0,002926796			
Residual	102	0,208855246	0,0020476					
Total	103	0,227888045						
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95,0%	Upper 95,0%
Intercept	0,103386926	0,018148592	5,696691209	1,1874E-07	0,067389279	0,139384573	0,067389279	0,139384573
X Variable 1	-0,081354937	0,026684262	-3,048798488	0,002926796	-0,134283044	-0,02842683	-0,134283044	-0,02842683

Слабкість зв'язку, зокрема, виявляється у тому, що збільшення алогічності на одиницю зменшує загальний смисловий коефіцієнт на 0,08 ($R^2=0,08$). Тобто феномен алогічності в абсолютному значенні є відносно невеликим, а тому слабо позначається на сформованості загального смислу оповідання, попри те, що виявляється у 71% досліджуваних.

Висновки. Результати емпіричного дослідження вказують на значну поширеність використання алогічності у процесі вироблення смислового продукту (71% досліджуваних) у ситуації інформаційної невизначеності. З динамічного

погляду, алогічність у вибірці юнаків представлена відносно рівномірно впродовж усього часу виконання завдання, однак фіксуємо виразний вияв алогічності у ситуації виникнення смислових дилем (47% досліджуваних), що вказує на недостатню спроможність або помічати когнітивні суперечності, або їх успішно нівелювати. Назагал алогічність вельми слабо визначає загальний смисловий коефіцієнт ($R^2=0,08$). Алогічність виявляється найтісніше пов'язаною зі смисловою аморфністю (0,3) та протистоїть смисловій ефазивності (кристалізованості) (-0,3).

Список використаних джерел

1. Акімова Н., Акімова А. Розуміння тексту як специфічний вид розуміння. *Психолінгвістика*. 2018. № 24 (2). С. 27–47.
2. Зарецька О.О. Деякі методологічні зауваження щодо «розірваного наративу» у психогерменевтичних дослідженнях. *Мова і культура*. 2009. Вип. 12. Т. 10 (135). С. 57–64.

3. Кириченко Р.В. Вплив смислової структури тексту на його розуміння студентами : дис... канд. психол. наук : 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Київ, 2004. 162 арк.
4. Мазяр О.В. Абсурдність як фундаментальна властивість сприймання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2019. № 3. С. 30–36.
5. Мазяр О.В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О.О. Євенок, 2020. 332 с.
6. Мазяр О.В. Смислова алогічність у процесі мислення. *Науковий часопис УДУ імені Михайла Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2023. Вип. 22 (67). С. 49–57.
7. Мазяр О.В. Смислова імітаційність у процесі мислення. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2023. № 51. С. 76–81.
8. Goldfield B., Gencarella C., Fornari K. Understanding and assessing word comprehension. *Applied Psycholinguistics*. 2016. № 37 (3). P. 529–549.
9. Kao C.-Y. Examining the attribute inheritance in Janusian thinking: An intensional study on the mechanisms of combining opposite concepts. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 2023. Jan. 2.
10. Lin Y., Zhang Y.C., Oyserman D. Seeing meaning even when none may exist: Collectivism increases belief in empty claims. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2022. Vol. 122 (3). P. 351–366.
11. Mykhalchuk N. Psychological context of the idea of understanding. *Psycholinguistics*. 2017. Vol. 22 (1). P. 163–174.
12. Priester J., Petty R., Park K. Whence Univalent Ambivalence? From the Anticipation of Conflicting Reactions. *Journal of Consumer Research*. 2007. Vol. 34 (1). P. 11–21.
13. Song H., Ewoldsen D.R. Metacognitive Model of Ambivalence: The Role of Multiple Beliefs and Metacognitions in Creating Attitude Ambivalence. *Communication Theory*. 2015. Vol. 25 (1). P. 23–45.

УДК 159.955.1

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-4>**Мазяр Олег***доктор психологічних наук, доцент,
професор (б.в.з.) кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка***ІМІТАЦІЙНІСТЬ У СИСТЕМІ ЛОГІКО-СМИСЛОВИХ ЗВ'ЯЗКІВ**

Анотація. У статті аналізується нерівномірний характер мислительного процесу. Зокрема, досліджується специфіка смислової імітаційності, визначаються її абсолютні показники, динамічні властивості, фіксується вплив на формування загального смислу. Діагностичним інструментом є авторська методика текстових розривів. Участь у дослідженні взяли 104 особи юнацького віку. Встановлено низькі абсолютні показники смислової імітаційності (4% логіко-смислових зв'язків імітаційного змісту). До імітаційності вдаються 40% досліджуваних. Системно використовують імітаційність 6% досліджуваних. У динамічному аспекті наявна тенденція до зниження застосування імітаційності, але ця тенденція не має статистичної значущості. Водночас виразною є тенденція до використання імітаційного зв'язку з попереднім реченням порівняно з наступним ($p \leq 0,01$). Водночас імітаційність має помірні обернені взаємозв'язки з логічністю (-0,3) та ефазивністю, або смисловою кристалізованістю (-0,4). На підставі того, що імітаційність має прямий помірний зв'язок зі смисловими розривами (0,35), ми припускаємо, що вона є альтернативою виходу зі смислових тупиків, однак коефіцієнт детермінації (R^2) між ними має варіювання на рівні 12% змінних, що є незначним показником. Більш прикметним стає те, що імітаційність на 43% зумовлює загальний смисловий коефіцієнт. Необхідно зауважити, що рівень кореляційного зв'язку між імітаційністю та смисловим коефіцієнтом є сильним та оберненим (-0,65). Це виразно суперечить низьким абсолютним показникам імітаційності. Нами висловлено припущення про природну інтегрованість феномену імітаційності у мислительному процесі, його відповідність динаміці індивідуальної траєкторії вироблення логіко-смислових зв'язків.

Ключові слова: мислення, смисл, імітація, інформаційна невизначеність, логіко-смисловий зв'язок, смислове реконструювання.

Maziar Oleh*doctor of psychological sciences, associate professor,
professor (former) of the Department of social and practical psychology,
Zhytomyr Ivan Franko State University***IMITATION IN THE SYSTEM OF LOGICAL AND SEMANTIC CONNECTIONS**

Abstract. In this article, the uneven nature of the thought process is being analyzed. In particular, the specifics of semantic imitation are studied, its absolute indicators and dynamic properties are determined, and its impact on the formation of overall meaning is recorded. The diagnostic tool used here is the «Methodology of text gaps». The research involved 104 young people. The low absolute rate of semantic imitation was discovered (4% of logical and semantic connections of imitative content). Semantic imitation was used by the 40% of the participants. Systematic use of imitation is found in the 6% of the participants. The downward trend in imitation use was noticed in the psychodynamic aspects, however, this trend doesn't have any statistical significance. At the same time, there is a very clear tendency towards using imitative connections with the previous sentence rather than the next one ($p \leq 0.01$). Therewith, imitation has an inverse moderate correlation with logicity (-0.3) and effusivity, or semantic crystallization (-0.4). Based on the fact that imitation has a direct moderate correlation with semantic gaps (0.35), we assume that it serves as an alternative way out of semantic dead-ends. However, the determination coefficient (R^2) between them varies at the level of 12% of variables, which is a minor indicator. It becomes more noticeable that imitation forms 43% of the overall semantic coefficient. It should be noted that the level of correlation between imitation and the semantic coefficient is strong and inverse (-0.65). This clearly contradicts the low absolute rate of semantic

imitability. It has been suggested that imitation phenomenon is naturally integrated into the thinking process, it is complied with the dynamics of the individual trajectory in developing logical and semantic connections.

Keywords: thinking, meaning, imitation, informational uncertainty, logical and semantic connection, semantic reconstruction.

Постановка проблеми й аналіз досліджень. Самостійність та оригінальність мислительної діяльності є питанням не тільки юридичним (наприклад, у ситуації некоректних текстових запозичень), але і психологічним (наприклад, при аналізі творчого потенціалу суб'єкта, продуктивності його мислення). У нашому попередньому дослідженні показано, що під час виконання тестового завдання, у ході якого необхідно створити смисловий продукт (скласти оповідання на основі частково сформованого тексту), досліджувані нерідко вдаються до імітації думки автора оповідання (на рівні 5% речень) [3]. Цей феномен об'єктивується у парафразі різного ступеня синтаксичної складності. Попередньо ми пов'язували імітаційність із неоднорідністю та нерівномірністю мислительного процесу, що представлено через його нелінійність [5], непослідовність [9], суперечність [7], відволікання [11]. Імітаційність не стає основним типом логіко-смислового зв'язку між реченнями, але свій внесок, подекуди досить помітний, у формування смислової траєкторії нарративу здійснює. Зокрема, коли суб'єкт неправильно розуміє інструкцію до завдання, він нерідко вдається до імітаційності як основного типу логіко-смислового зв'язку.

Розроблена концепція мислення базується на положенні про диференціацію смислового матеріалу залежно від ступеня його оригінальності, чіткості та відповідності законам формальної логіки [2]. Зокрема, виокремлено такі типи логіко-смислових зв'язків між реченнями, як імітаційність, алогічність, аморфність, логічність та ефазивність (смислова кристалізованість). Низка наших емпіричних досліджень зорієнтована на з'ясування представленості кожного такого типу логіко-смислових зв'язків у процесі мислительної діяльності, їхнього характеру вияву та властивостей.

Зауважимо на тому, що імітаційність (парафраз) здебільшого кваліфікується дослідниками як «засміченість» мислительного процесу та зазвичай не розглядається як окремий тип логіко-смислового зв'язку, що має чітке функціональне призначення. Тож імітаційність зрідка враховують при визначенні смислової продуктивності суб'єкта. Її або пропускають, або лише позначають у «примітках». Натомість імітаційність належить до базових форм когнітивного навчання та

соціальної адаптації [6; 10], яка під час онтогенетичного розвитку не скасовується, а тому здатна повсякчас відтворюватися у процесі вирішення когнітивних задач.

Мета статті – з'ясувати властивості імітаційності у процесі мислительної діяльності осіб юнацького віку.

Вклад основного матеріалу. Смисловою імітаційністю можна визначити як змістовне повторення та формальне переструктурування попередньої інформації з її непринциповою семантичною варіативністю, яка не позначається на зміні денотату. У лінгвістичному аспекті імітаційність тотожна парафразу та синонімії попередньої смислової конструкції. У цьому випадку не відбувається порушення законів формальної логіки, але утверджується її перший закон – закон тотожності ($A=A$).

Функціональне призначення імітаційності в онтогенезі полягає у простому перейманні особливостей поведінки з адаптаційною метою. Прикметним є те, що імітаційність як форма навчання притаманна тваринам; її значення зростає в еволюційному процесі, що можна спостерігати на прикладі вищих приматів. У комунікації сучасних людей імітаційність виразно представлена у симптоматиці порушень розумового розвитку та дитячій ігровій діяльності. У тривіальній комунікації імітаційність може бути спрямована на маскування смислових пропусків і смислових розривів із метою спонукати співрозмовника продовжувати дискурс. Зокрема, перефразування виразно представлено у психотерапевтичному процесі. Одним із вагомих чинників імітування може стати прагнення суб'єкта уникнути неправильного розуміння співрозмовника [8].

З іншого боку, імітаційність може виконувати протилежну функцію – дзеркально відбивати нарратив співрозмовника як такий, що не приймається суб'єктом. Це може трактуватися як акт передражнювання, фундаментальне дологічне заперечення запропонованої тези [3]. У будь-якому випадку йдеться про неспроможність суб'єкта сформувати контрсугестивне повідомлення у відповідь на сугестивну транзакцію співрозмовника.

Вивчення логіко-смислових зв'язків стає можливим за допомогою «Методики текстових

розривів». Суть методики полягає у здійсненні смислового реконструювання: досліджуваному належить сформулювати пропущені в оповіданні речення таким чином, щоби текст отримав певний смисл. Пропущеним є кожне парне речення. Відповідно, по ходу виконання завдання досліджуваному необхідно запропонувати таку смислову конструкцію, яка узгоджуватиметься з попереднім і наступним непарними реченнями [1; 4]. Певною мірою така процедура дослідження відтворює ситуацію комунікації, де вербальні транзакції (умовно непарні речення) однієї особи вже відомі, а транзакції (умовно парні речення) іншої особи мають бути сформульовані. З одного боку, це вимагає від суб'єкта виявлення інтелектуальних і когнітивних здібностей (дотримання законів формальної логіки), щоби відповідати контексту, але з іншого – суб'єкт має змогу виявляти оригінальність і самостійність думки, варіювати смисл оповідання (адже він має змогу ознайомитися з усім авторським текстом). Дослідницька ситуація спонукає суб'єкта дотримуватися законів формальної логіки, але він зовсім не обмежений у використанні логіко-смислових засобів для досягнення загального результату – створення осмисленого тексту.

Дослідженням охоплено 104 особи юнацького віку (за статевим розподілом: 92% – дівчата, 8% – хлопці), що відповідають показникам нормотипового розвитку. Психологічний аналіз мислительної діяльності проводиться за текстом, який можна кваліфікувати як текст високого рівня когнітивної складності. Лише 8% досліджуваних відтворили авторський задум, тобто їхнє розуміння тексту загалом збігається з авторським варіантом основної ідеї оповідання. Високий рівень сформованості смислу оповідання демонструють 41% досліджуваних, частковий – 46%, несформованість смислу представлена у 13% досліджуваних. Текст оповідання збудований таким чином, що 57% (8 із 14) речень, які досліджуваному належить скласти, перебувають у межах так званого смислового плато (попереднє та наступне непарні речення мають достатньо очевидний логічний зв'язок), 14% речень (2 з 14) створюються в умовах так званих смислових дилем (попереднє та

наступне непарні речення становлять суперечність, непослідовність), 29% речень (4 з 14) формуються у межах так званих смислових розривів (попереднє та наступне непарні речення не мають очевидного зв'язку, оскільки відбивають помітний сюжетний перехід оповідання, становлять інформаційну невизначеність). Слід також наголосити на нерівномірному характері розподілу різнотипових речень: смислові дилеми представлені у першій і третій частині тексту, смислові розриви наявні у кожній частині, але в останній частині їх міститься вдвічі більше (рис. 1).

Уточнений аналіз результатів вияву імітаційності показує такі загальні характеристики цього феномену. Досліджувані демонструють смислову імітаційність у 4% логіко-смислових зв'язків і використовують 5% слів від загальної кількості. (Зрозуміло, що ці абсолютні значення не варто розглядати як константи, що можна поширити на генеральну сукупність). У вибірці смислова імітаційність щонайменше один раз спостерігається в оповіданнях 40% досліджуваних. Такий логіко-смисловий тип зв'язку між реченнями, з одного боку, є найменш представленим (що вказує на його факультативність), але, з іншого – понад третина осіб юнацького віку вдається до нього, дарма що імітаційність фактично позбавлена смислової суб'єктності. Необхідно також зазначити, що показник стандартного відхилення результатів осіб, котрі виявляють імітаційність, вказує на значний розкид даних ($SD=0,51$), що назагал відповідає показнику всієї вибірки ($SD=0,49$).

Понад 20% осіб використовують імітаційність лише одного разу (тобто вона становить 3% сформульованих ними логіко-смислових зв'язків між реченнями). Менше 9% досліджуваних вдаються до смислової імітаційності двічі (7% зафіксованих логіко-смислових зв'язків). Майже 12% осіб вдаються до парафраза у діапазоні від 10% до 45% сформульованих логіко-смислових зв'язків. Тож можемо зробити проміжний висновок, що смислова імітаційність загалом є дискретним (непостійним) і факультативним (периферійним) когнітивним явищем. Вочевидь, вона спрямована на «смислову склейку», альтернативою чого стають смислові пропуски (коли досліджуваний на

2	4	6	8	10	12	14	16	18	20	22	24	26	28	30
Частина 1					Частина 2					Частина 3				

* чорна заливка відповідає реченням зі смисловими розривами, сіра заливка – смисловим дилемам, відсутність заливки вказує на речення смислового плато

Рис. 1. Когнітивна структура парних речень тестового оповідання «Остап»

місці речення, яке треба скласти, ставить про- черк) і смислові розриви (коли ніякого логіко- смислового зв'язку між реченнями встановити не вдається). Якщо коротко, то імітаційність слугує тому, «щоби не було порожнього місця».

У динамічному аспекті імітаційність найбільш виразно та рівномірно представлена у перших двох частинах тексту оповідання (37% і 38% випадків відповідно), найменше – у третій частині (25% випадків). Це дає підстави припустити наявність деякої тенденції до спадання імітаційності упродовж виконання тестового завдання. Це прикметна ознака, позаяк саме на третю частину тексту припадає половина когнітивно складних речень (одне речення зі смисловою дилемою та два речення зі смисловими розривами). Попередньо це дає підстави вважати, що смислова імітаційність більш притаманна досліджуванам у ситуації смислового плато, де логічний зв'язок між реченнями є більш очевидним. У цьому випадку імітація ніби дозволяє «сховатися» від вирішення нескладної когнітивної задачі; імітація гарантує уникнення ймовірної суперечності, загострення незбігу.

Це зумовлює перегляд нашого розуміння щодо функціонального призначення імітаційності, котра виявляється не тільки у ситуації виникнення смислових тупиків, але й у когнітивно нескладних задачах, що дозволяє уникати ризику виникнення суперечностей. Натомість за умови виникнення смислових тупиків суб'єкт стає змушений виявляти когнітивну активність, адже стає очевидним, що парафразом цю задачу не вирішити.

Середні арифметичні показники (\bar{x}) для різного типу логіко-смислових зв'язків такі: смислове плато – 10,5, смислова дилема – 7,5, смисловий розрив – 7,3, однак проведення множинних порівнянь за t-критерієм Стьюдента засвідчує, що відмінності не мають статистичної значущості (підтверджується гіпотеза H_0). Певно, імітаційність є універсальним засобом вирішення когнітивних задач.

Статистична значущість відмінностей у прояві смислової імітаційності простежується на рівні логіко-смислового зв'язку парних речень із попередніми та наступними непарними реченнями (для $n_1=n_2=14$, $U_{емп.}=10.5$; $U_{0.01}=47.0$; $U_{0.05}=61.0$ при $p \leq 0,01$). Зокрема, середній арифметичний показник (\bar{x}) імітаційного зв'язку з попереднім реченням становить 7,4, а з наступним – 1,7, тобто перевищує його у понад чотири рази. Це дає надійні підстави стверджувати, що смислова імітаційність здебільшого використовується для

встановлення логіко-смислового зв'язку з попереднім реченням, тоді як зміст наступного речення досліджуваними зауважується меншою мірою. У ситуації неспроможності запропонувати оригінальний зміст речення досліджувані зважають переважно на попереднє речення, зазвичай випускаючи з контексту наступне речення.

Для повноти картини аналізу мислительного процесу варто встановити характер зв'язку (r_{xy}) смислової імітаційності з рештою логіко-смислових зв'язків. Зокрема, зі смисловою алогічністю (0,07) і смисловою аморфністю (0,03) як дологічними типами мислення зв'язок є прямим, але вкрай слабким. Водночас спостерігається обернений помірний зв'язок із логічністю (-0,3) та ефазивністю, або смисловою кристалізованістю (-0,4). Отже, можемо зробити висновок про те, що імітаційність стає виявом, дарма що дискретним, слабкості у встановленні логіко-смислових зв'язків. Імітація – це спосіб встановити формальний зв'язок у ситуації смислового тупика або підтримати формальний зв'язок у випадку смислового плато. Деяким підтвердженням цього припущення є прямий помірний зв'язок імітаційності зі смисловими розривами (0,35). Можна припустити, що імітаційність є спробою уникнути смислового розриву між попередніми та наступними реченнями: в одних випадках імітація здійснюється, але в інших – ні. Останнє можна пояснити тим, що суб'єкт уникає постійного імітування, адже воно стає виразним показником некомпетентності (психологічної слабкості). До систематичної імітаційності вдаються 6% досліджуваних: здебільшого парафраз вони використовують із метою встановити логіко-смисловий зв'язок із наступним реченням. Водночас належить вказати на те, що ця картина взаємозаміни смислової імітаційності та розривів відповідає лише 12% варіацій змінної (коефіцієнт детермінації (R^2)) при здійсненні лінійного регресійного аналізу. У цьому випадку досліджуваний, уникаючи смислових розривів, перефразовує висловлену думку автора, що може певною мірою прояснювати для нього авторську думку.

Загалом лінійний регресійний аналіз даних показує обернений лінійний зв'язок між смисловою імітаційністю та загальним смисловим коефіцієнтом, що має статистичну значущість (p -значення $(4,91E-14) < 0,05$) (див. табл. 1).

Коефіцієнт детермінації лінійного регресійного аналізу ($R^2=0,43$) показує, що приблизно 43% варіації у загальному смисловому коефіцієнті можуть бути пояснені смисловою імітацій-

Таблиця 1

Результати лінійного регресійного аналізу для змінних «сміслова імітаційність» і «смісловий коефіцієнт»

Regression Statistics								
Multiple R	0,654434039							
R Square	0,428283911							
Adjusted R Square	0,422678851							
Standard Error	0,068765139							
Observations	104							
ANOVA								
	df	SS	MS	F	Significance F			
Regression	1	0,361316807	0,361316807	76,41023187	4,91475E-14			
Residual	102	0,482321718	0,004728644					
Total	103	0,843638526						
	Coefficients	Standard Error	t Stat	P-value	Lower 95%	Upper 95%	Lower 95,0%	Upper 95,0%
Intercept	0,276868784	0,027579644	10,03888165	6,67871E-17	0,222164691	0,331572878	0,222164691	0,331572878
X Variable 1	-0,354467699	0,040550938	-8,741294634	4,91475E-14	-0,434900293	-0,274035105	-0,434900293	-0,274035105

ністю. Цей показник надто високий і не відповідає інтуїтивним очікуванням, адже з'ясується, що низькі абсолютні значення імітаційності (4% речень) пояснюють значну частку варіацій встановленого смислового коефіцієнта (43%). Це ключовий аспект проблеми мислення, який вимагає більш детального пояснення. Звісно, можна зважати на неповноту представленої емпіричної моделі, котра не включає всіх релевантних змін, що визначають смісловий коефіцієнт як залежну змінну (зі свого боку ми не виключаємо такої обставини). Можна нарікати на так званий шум у даних, які відповідають випадковим коливанням (дійсно, сміслова імітаційність певною мірою відповідає властивостям шуму у процесі формування смислу, причому як при смислових розривах непарних речень, так і при смислового плато). Варто також не забувати про складність досліджуваного феномену та досить ймовірну наявність нелінійних взаємозв'язків між смисловими конструкціями. Спроба встановити лінійну регресію для нелінійної залежності між змінними може призводити до подібних суперечностей, тобто коефіцієнт лінійної регресії може неадекватно відбивати реальний внесок смислової імітаційності. Вказані чинники слід вважати ймовірними, але не такими, що вичерпно пояснюють несподівані результати лінійного регресійного аналізу.

Ми висловлюємо обережне та нечітко сформульоване припущення. Серед основних типів логіко-смислових зв'язків імітаційність стає тим

феноменом, що найбільше корелює з іншими типами зв'язків, які мають вищі абсолютні значення (логічність, ефазивність, смислові розриви). Так само імітаційність має обернений і сильний кореляційний зв'язок із загальним смисловим коефіцієнтом (-0,65). Таким чином, сміслова імітаційність, дарма що у конкретному дослідженні, має низькі абсолютні значення, виявляє порівняно сильний зв'язок із рештою феноменів. Вочевидь, імітаційність є одним із природних типів когнітивних зв'язків, який є релевантним індивідуальній траєкторії мислення у тому аспекті, що виявляє діаметрально протилежний тренд. Деяке зниження смислового коефіцієнта, яке забезпечує імітаційність, одночасно відповідає загальній динаміці основних логіко-смислових зв'язків.

Висновки. Імітаційність як когнітивний феномен має дискретний характер вияву у процесі формування смислу, що відбивається у низьких абсолютних показниках. Імітаційність позначається на деякому зниженні смислового коефіцієнту, у незначній кількості випадків стає альтернативою смисловим розривам, має помірний обернений зв'язок із логічністю та смисловою ефазивністю (кристалізованістю). Втім, парафраз відповідає динаміці значущих логіко-смислових зв'язків і здійснює помітний внесок у забезпечення індивідуальної траєкторії мислення досліджуваних юнаків. Вочевидь, це пов'язано з тим, що імітаційність є однією з базових форм мислительної діяльності.

Список використаних джерел

1. Мазяр О. «Методика текстуальних розривів» як метод вивчення процесуальних характеристик мислення. *Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності* : матеріали ХХІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, 30 травня 2023 р. / за ред. В.О. Моляко. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. С. 67–69.
2. Мазяр О.В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О.О. Євенок, 2020. 332 с.
3. Мазяр О.В. Смысловая імітаційність у процесі мислення. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2023. № 51. С. 76–81.
4. Мазяр О. Розробка інструментарію для діагностики процесуальних характеристик мислення. *Суспільство для психічного здоров'я особистості: взаємодія родини, освіти, громади* : Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (Україна, Житомир, 24 листопада 2022 р.) / ред. колегія: Г. Пирог, Н. Портницька, І. Тичина. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2023. С. 162–163.
5. Acar S., Runco M.A. Divergent thinking: New methods, recent research, and extended theory. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 2019. Vol. 13 (2). P. 153–158.
6. Grusec J.E. Social learning theory and developmental psychology: The legacies of Robert Sears and Albert Bandura. *Developmental Psychology*. 1992. Vol. 28 (5). P. 776–786.
7. Kao C.-Y. Examining the attribute inheritance in Janusian thinking: An intensional study on the mechanisms of combining opposite concepts. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 2023, Jan 02.
8. Moore D.A. Overprecision is a property of thinking systems. *Psychological Review*. 2022. May 05.
9. Petrovic M.B., Žeželj I. Thinking inconsistently: Development and validation of an instrument for assessing proneness to doublethink. *European Journal of Psychological Assessment*. 2022. Vol. 38 (6). P. 463–475.
10. The Imitative Mind. Development, Evolution and Brain Bases / Edited by A.N. Meltzoff. Cambridge : Cambridge University Press, 2002.
11. Zeitlen D.C., Silvia P.J., Kane M.J., Beaty R.E. The creative mind in daily life: How cognitive and affective experiences relate to creative thinking and behavior. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 2022, Dec. 15.

УДК 159.955.1

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-5>

Марчук Анна

*аспірантка кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ЛОГІКО-СМИСЛОВІ ЗВ'ЯЗКИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Анотація. Невизначеність як фундаментальна риса сучасного світу потребує становлення ефективних логіко-смыслових зв'язків на основі надійної обробки отриманої інформації. Саме така стратегія сприятиме адаптації та толерантності до мінливості й інформаційної невизначеності, застосуванню адекватних способів реагувань до ситуації, адаптуванню до змін. Під час здійснення аналізу отриманої інформації в умовах невизначеності існує ризик когнітивних викривлень інформації в умовах її неточності, дефіциту, викривлення, розривів. Також можливе виникнення феномену інтолерантності до невизначеності, яке може проявитися у певній фрустрації та когнітивному ступорі або, навпаки, у толерантності до невизначеності через стимулювання нестандартності та творчості. Дослідження логіко-смыслових зв'язків у смыслових розривах здійснено за допомогою «Методики текстуальних розривів». Досліджувані (n=104) показують більш потужний логіко-смысловий зв'язок в умовах смыслового плато з попередніми та наступними реченнями. Це свідчить про вияв сильніших адаптаційних і творчих можливостей в умовах нижчої інформаційної невизначеності та важливості попередньої та наступної інформації. Закладений потенціал логічності підтверджує умови смыслового плато переважаючим логічним типом зв'язку з обома реченнями. Зв'язок між реченнями у ситуації смыслових розривів виявляється меншою мірою. Для смыслових розривів, які мають більший рівень інформаційної невизначеності, характерним є потужніший логіко-смысловий зв'язок із попередніми реченнями, де юнакам притаманний прояв нестандартності мислення через використання ефазивного та логічного типу зв'язку. Натомість проявляється нездатність нівелювати смыслові розриви у зв'язку з наступним реченням, що свідчить про більшу значимість попередньої інформації у ситуаціях невизначеності.

Ключові слова: інформаційна невизначеність, толерантність до невизначеності, смыслові реконструювання, вікові особливості, логіко-смысловий зв'язок, смыслові розриви.

Marchuk Anna

*graduate student of the Department of social and practical psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University*

LOGICAL AND SEMANTIC CONNECTIONS IN THE CONDITIONS OF INFORMATIONAL UNCERTAINTY

Abstract. Uncertainty as a fundamental feature of the modern world requires the formation of effective logical and semantic connections based on reliable processing of received information. This strategy will contribute to adaptation and tolerance to variability and informational uncertainty, the use of adequate methods of responding to the situation and adaptation to changes. Analyzing the received information in conditions of uncertainty, there is a risk of cognitive distortions of information in conditions of its inaccuracy, deficit, distortion and gaps. The phenomenon of intolerance to uncertainty may also occur and it may manifest itself in a certain frustration and cognitive stupor or, on the contrary, in tolerance to uncertainty due to the stimulation of non-standardization and creativity. The study of logical-semantic connections in semantic gaps was carried out with the help of the "Methodology of textual gaps". The subjects (n=104) showed a stronger logical-semantic connection in the conditions of the semantic plateau with previous and subsequent sentences. This indicates the emergence of stronger adaptive and creative capabilities in conditions of lower information uncertainty and the importance of previous and subsequent information. The inherent potential of logic confirms the conditions of the semantic plateau by the prevailing logical type of connection with both sentences. The connection between sentences in the situation of semantic gaps is revealed to a lesser extent. Semantic gaps, which have a higher level of informational uncertainty, are characterized by a stronger logical-semantic connection with the previous sentences, and for young people it's characterized by manifestation

of non-standard thinking due to the use of effusive and logical types of connection. Instead, the inability to bridge the semantic gap in connection with the next sentence is manifested which indicates the greater importance of previous information in situations of uncertainty.

Keywords: informational uncertainty, tolerance to uncertainty, semantic reconstruction, age characteristics, logical semantic connection, semantic gaps.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Мінливість і швидкість змін сучасного світу призводять до того, що інформаційна невизначеність стає постійним супутником життя. Поняття інформаційної невизначеності заломлюється крізь призму сприймання, осмислення, творчого мислення, постановку та вирішення нових задач, суб'єктивного досвіду, комунікації тощо. Ми розглядаємо невизначеність як ситуацію неоднозначності й непередбачуваності, що містить недоступну або суперечливу інформацію. Перебуваючи у ситуації інформаційної невизначеності, особа відчуває невпевненість у власних знаннях, а також у сигналах, які надходять із довколишнього світу [10].

Характеризуючи невизначеність, С. Баднер виділяє три основні ознаки: новизну (є новою ситуацією внаслідок відсутності чи недостатності стимулів), складність (має забагато стимулів) і невіршеність (характеризується суперечливістю стимулів). Особа, котра має толерантність до невизначеності, сприйматиме її як виклик, натомість інтолерантна особа відчуватиме загрозу [11]. Дослідження В.В. Кириченка підтверджують це твердження висновками про те, що надмірне споживання інформації здатне впливати на «фрустрацію щодо майбутнього та зниження рівня толерантності до невизначеності» [1].

Неоднозначність і суперечливість стимулів нової, складної та неточної інформації вимагатиме вольових, когнітивних та адаптивних дій. У новій ситуації суб'єкт звертатиметься до наявного досвіду чи до суб'єктивних орієнтирів [8] або ж може стикатися із ситуаціями, досвіду вирішення яких ще не має. Це сприятиме багатоваріативності можливих дій, вимагатиме швидкої обробки інформації, вибору оптимального способу адаптації та способу реагування на зміни.

Перебуваючи в умовах інформаційної невизначеності, індивід може демонструвати кардинально різні способи реагування. Нові зрозумілі чи суперечливі умови, недостатня або надлишкова інформація можуть призводити до певної фрустрації, нервового навантаження та стресу, що сприятиме появі випадкових нелогічних реакцій або стану пригнічення, гальмування когнітивних здібностей. Водночас умови інформаційної не-

значеності можуть провокувати до нових способів і шаблонів реагування, прояву оригінальності та нестандартності мислення, стимулювати нові способи вирішення [2; 9]. Тобто інформаційна невизначеність може ставати ресурсом для розвитку, адже інформаційний дефіцит активізує мислительну діяльність із метою нівелювання суперечностей між знанням і незнанням [7], що призводитиме до кристалізації розуміння. Розуміння характеризується процесом переходу від усвідомлення інформації до виокремлення того, що потрібно знайти [6]. За дослідженнями В.О. Моляко, особливості перебігу мислення та становлення логіко-сміслових зв'язків лише частково залежать від умов задачі; воно виявлятиме сформовані особистісні стратегії, установки та творче мислення [6; 7].

Вочевидь, нездатність справлятися зі складними, неоднозначними ситуаціями може призводити до розвитку тривожності, однак розвиток творчого потенціалу особи сприятиме розширенню способів реагування, внаслідок чого особистість зможе швидше знайти нове, нестандартне рішення й ефективніше встановити нові логіко-сміслові зв'язки.

Мета статті – дослідити окремі аспекти логіко-сміслових зв'язків у ситуації інформаційної невизначеності.

Виклад основного матеріалу. Інформаційна невизначеність вказує на труднощі у встановленні логіко-сміслових зв'язків. Суб'єкт поставлений в умови необхідності встановити логіко-смісловий зв'язок між двома інформаційними повідомленнями, де немає послідовності й очевидного відношення (залежності). Такі умови інформаційної невизначеності достатньою мірою моделює «Методика текстуальних розривів», яка забезпечує загальний контекст життєвої ситуації (наявність життєвої історії в оповіданні) та водночас містить точки неясного логіко-сміслового зв'язку (сміслові розриви у життєвій історії). Завданням досліджуваного стає доповнити тестове оповідання, яке містить лише непарні речення (1, 3, ... 29), парними реченнями (2, 4, ... 30). Наявні 15 текстуальних розривів становлять окремі взаємопов'язані когнітивні задачі. Це відбиває проблемну життєву ситуацію, у якій інформація

представлена дискретно і суб'єкту доводиться здійснювати довизначення ситуації з метою отримання необхідного результату – отримання цілісного смислового продукту.

«Методика текстуальних розривів» природно не має рівнозначних умов для складання парних речень, адже смислові зв'язки між непарними реченнями є неоднорідними. Основними типами логіко-смислових зв'язків між непарними реченнями можуть бути смислове плато (відбиває властивості логічності), смислові дилеми (відбивають властивості суперечності) та смислові розриви (відсутність безпосереднього зв'язку). Останній тип логіко-смислового зв'язку, на нашу думку, відповідає умовам інформаційної невизначеності, що може вивчатися у системі логіко-смислових зв'язків.

Той варіант тестового оповідання, який пропонується досліджуванним раннього юнацького віку (17–19 років), містить 4 парні речення, які необхідно скласти в умовах смислових розривів між непарними реченнями. Інші 2 парні речення містять смислові дилеми. Смислове плато мають решта 8 речень. Ми не враховуємо при аналізі останнє речення, оскільки воно має логіко-смисловий зв'язок тільки з попереднім непарним реченням, а наступного не існує.

Спираючись на теоретико-методологічні праці О.В. Мазяра [3–5], виокремлюємо п'ять основних типів логіко-смислових зв'язків, які можуть

виникати між (парними і непарними) реченнями: імітаційність, алогічність, аморфність, логічність та ефазивність (кристалізованість). Таким чином, маємо змогу встановити, яким типом логіко-смислового зв'язку користаються досліджувані у ситуації виникнення смислових розривів, що у багатьох аспектах стає тотожною інформаційній невизначеності.

Участь у дослідженні взяли 104 особи юнацького віку (92% дівчат і 8% хлопців), котрі навчаються за спеціальністю 053 Психологія.

Зауважимо, що парні речення, які визначаються нами як смислові розриви, мають логіко-смисловий зв'язок із попереднім непарним реченням і наступним непарним реченням. Аналіз результатів покаже, яка інформація (попередня чи наступна) у ситуації інформаційної невизначеності завважається юнаками насамперед; який тип логіко-смислового зв'язку є домінантним в обох випадках.

Оцінка логіко-смислового зв'язку між реченнями відбувається відповідно до їхнього внеску у загальний смисловий коефіцієнт: імітаційність (1 бал), алогічність (2 бали), аморфність (3 бали), логічність (4 бали) й ефазивність, або кристалізованість (5 балів). Отримані результати представлені у табл. 1.

Середні арифметичні показники вказують на більш потужний логіко-смисловий зв'язок із попередніми непарними реченнями порівняно

Таблиця 1

Логіко-смисловий зв'язок парних і непарних речень в умовах смислових розривів між непарними реченнями

Номер речення, що складається в умовах смислового розриву	Логіко-смисловий зв'язок із	
	попереднім реченням (\bar{x})	наступним реченням (\bar{x})
речення № 2	3,67	2,66
речення № 20	3,45	1,14
речення № 24	3,45	2,96
речення № 28	3,46	2,35

Таблиця 2

Логіко-смислові типи зв'язку парних і непарних речень в умовах смислових розривів між непарними реченнями

Логіко-смисловий тип зв'язку	Зв'язок парних речень з			
	попереднім реченням		наступним реченням	
	Абсолютний показник	%	Абсолютний показник	%
імітаційність	28	6,7	1	0,1
алогічність	17	4,1	11	2,6
аморфність	72	17,3	18	4,4
логічність	116	27,9	84	20,2
ефазивність	143	34,4	107	25,7
розрив	40	9,6	195	46,9

з наступними непарними реченнями, однак статистичної значущості такі відмінності не мають ($U_{\text{емп.}} = 23.0$; $U_{0.01} = 9.0$; $U_{0.05} = 15.0$).

Наступне завдання – з'ясувати, яким типом логіко-сміслового зв'язку юнаки поєднують речення (табл. 2).

Відсотковий аналіз вказує на більш потужний логіко-смісловий зв'язок п'яти основних типів логіко-сміслових зв'язків і смисловим розривом із попередніми реченнями порівняно з наступними реченнями. Більш частим логіко-смісловим зв'язком із попереднім непарним реченням стає ефазивність і логічність, тоді як із наступним – смисловий розрив. Тобто можна зауважити, що майже половина досліджуваних не здатні нівелювати смисловий розрив у зв'язку з наступним реченням, однак слід вказати, що виявлені відмінності, дарма що подеколи виразні, загалом статистичної значущості не мають ($U_{\text{емп.}} = 60.0$; $U_{0.01} = 31.0$; $U_{0.05} = 42.0$).

Проведений лінійний регресійний аналіз показує, що множинний коефіцієнт кореляції (Multiple R) становить 0,29, а це вказує на прямий, але слабкий логіко-смісловий зв'язок між попередніми та наступними непарними реченнями. Якщо зробити припущення про те, що смисловий зв'язок між попереднім і наступним реченнями має детермінацію, то коефіцієнт такої детермінації (R^2) становить лише 0,084, тобто 8,4% варіації залежної змінної пояснюються незалежною змінною. Іншими словами, логіко-смісловий тип зв'язку із попереднім реченням досить слабо зумовлює тип зв'язку із наступним реченням. Скоригований коефіцієнт детермінації (Adjusted R^2) становить -0,15, що вказує на те, що представлена модель не має пояснювальної сили. Стандартне відхилення залишків (Standard Error) становить 13,0894, що вказує на ступінь

розсіювання спостережень навколо лінії регресії. Перевірка статистичної гіпотези H_0 показує, що Significance $F=0,577209 > 0,05$. Отже, представлена модель є статистично незначуща.

Таким чином, встановлення логіко-сміслового зв'язку з попереднім реченням не зумовлює зв'язок із наступним реченням. Якщо обрахувати кореляційний коефіцієнт між окремими парами логіко-сміслових зв'язків у реченнях, які формуються в умовах смислових розривів, то він становить 0,39, що вказує на прямий помірний зв'язок.

Для порівняння простежимо смисловий профіль вибірки у ситуації смислового плато (табл. 3). Зіставлення середніх арифметичних показників за кожним із восьми речень не виявляє статистично значущої відмінності показників ($U_{\text{емп.}} = 88.0$; $U_{0.01} = 66.0$; $U_{0.05} = 83.0$).

Деяку цікавість становить середній смисловий бал, який сформовано у зв'язку з попереднім і наступним реченням в обох групах. Якщо з попереднім реченням цей бал є майже однаковим (\bar{x} смислових розривів становить 3,5, \bar{x} смислового плато – 3,7), то з наступним реченням він істотно різниться: відповідно 2,3 та 3,3. Таким чином, спостерігається деяка тенденція, дарма що статистично незначуща ($U_{\text{емп.}} = 67.0$; $U_{0.01} = 26.0$; $U_{0.05} = 36.0$), щодо зниження смислового балу в умовах смислових розривів.

Домінуючий тип логіко-сміслового зв'язку, притаманний юнакам в умовах смислового плато між непарними реченнями, представлено у таблиці 4. Половина випадків припадає на встановлення смислової логічності у ситуації зв'язку з попереднім і наступним непарними реченнями.

На відміну від зв'язку речень у ситуації смислових розривів, зв'язки у ситуації смислового плато є значно виразнішим. Зокрема, множинний коефіцієнт кореляції зв'язку з попередніми та наступ-

Таблиця 3

Логіко-смісловий зв'язок парних і непарних речень в умовах смислового плато між непарними реченнями

Номер речення, що складається в умовах смислового плато	Логіко-смісловий зв'язок із	
	попереднім реченням (\bar{x})	наступним реченням (\bar{x})
речення № 4	3,8	3,5
речення № 6	3,6	3,3
речення № 8	3,7	3,2
речення № 12	3,5	3,3
речення № 14	3,6	2,8
речення № 16	3,8	3,6
речення № 18	3,6	3,4
речення № 22	3,8	3,6

Логіко-сміслові типи зв'язку парних і непарних речень в умовах смислового плато між непарними реченнями

Логіко-смісловий тип зв'язку	Зв'язок парних речень з			
	попереднім реченням		наступним реченням	
	Абсолютний показник	%	Абсолютний показник	%
імітаційність	57	8,7	18	2,5
алогічність	16	2,4	24	3,3
аморфність	98	14,9	85	11,7
логічність	350	53,2	335	46
ефазивність	181	16,9	152	20,9
розрив	26	4	114	15,7

ними непарними речення є прямим і сильним (Multiple R = 0,928305). Фіксуємо потужний коефіцієнт детермінації ($R^2 = 0,86175$), що вказує на 86% варіацій. Тобто досліджувані при складанні речення в умовах смислового плато узгоджують зв'язки з попередніми та наступними реченнями, що слабо виявлялося у ситуації смислових розривів. Скоригований коефіцієнт детермінації (Adjusted R^2) теж є прямим і сильним – 0,827188, що вказує на пояснювальний характер моделі. Показник Significance F = 0.007526 < 0.05 вказує на те, що регресійна модель статистично значуща на рівні 5%.

Отже, фіксуємо потужний логіко-смісловий зв'язок сформульованих речень із попередніми та наступними реченнями в умовах смислового плато. Коефіцієнт кореляції між окремими парами логіко-сміслових зв'язків у середньому становить 0,5, тоді як за умови смислових розривів – 0,39. Розкид показників у випадку смислових розривів є більшим (0,45), тоді як в умовах смислового плато він вдвічі нижчий (0,23). Вибіркова дисперсія і стандартне відхилення вищі в умовах смислових розривів (0,0475 і 0,218, відповідно) порівняно зі смисловим плато (0,0049 і 0,07). Це також вказує на більший розкид спостережень навколо середнього в умовах смислових розривів.

Висновки. Дослідження формування логіко-сміслових зв'язків між інформацією, яка надається, підтверджують неоднорідність її сприй-

няття та формування сили смислових розкидів і кореляції між парою попереднього та наступного речення. В умовах смислового плато утворення потужного логіко-сміслового зв'язку з попередніми та наступними реченнями свідчить про вияв сильніших адаптаційних і творчих можливостей досліджуваних в умовах нижчої інформаційної невизначеності та важливості попередньої та наступної інформації. Закладений потенціал логічності підтверджує умови смислового плато переважаючим у половині випадків логічним типом зв'язку з обома реченнями. Натомість зв'язок між реченнями у ситуації смислових розривів (для яких потенційною є відсутність зв'язку) менш виразний. Для смислових розривів, що мають більший рівень інформаційної невизначеності, характерним є більш потужний логіко-смісловий зв'язок із попередніми реченнями, де юнакам притаманна нестандартність мислення через використання ефазивного та логічного типу зв'язку. Натомість виявляється нездатність нівелювання смислових розривів у зв'язку з наступним реченням, тобто у ситуаціях невизначеності юнаками насамперед завважується попередня інформація.

Подальші дослідження можуть мати спрямування до вивчення вікових особливостей, зіставленням результатів вибірок різного віку, а також проведення дослідження, у якому використовуватиметься нижчий рівень інформаційної невизначеності, та їх порівняння.

Список використаних джерел

1. Кириченко В.В. Психологічний аналіз толерантності особистості до невизначеності у сучасному інформаційному суспільстві. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. № 1. С. 133–138.
2. Мазяр О. Інформаційна невизначеність як умова творчого процесу. Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності: *матеріали XXII Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24 травня 2022 року / за ред. В.О. Моляко. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. С. 141–146.*

3. Мазяр О. «Методика текстуальних розривів» як метод вивчення процесуальних характеристик мислення. *Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності: матеріали XXIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, 30 травня 2023 року / за ред. В.О. Моляко. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. С. 67–69.*
4. Мазяр О.В. Особистісний дисонанс: системний аналіз : монографія. Житомир : Видавець О.О. Євенок, 2020. 332 с.
5. Мазяр О.В. Смысловая імітаційність у процесі мислення. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія. 2023. № 51. С. 76–81.*
6. Моляко В.О., Третяк Т.М., Ваганова Н.А., Шепельова М.В. Розуміння нової інформації як процес розв'язування задач. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 2020. Т. 31 (70). № 4. С. 42–50.*
7. Моляко В.О., Третяк Т.М. Творче мислення особистості за умов екстремальності та інформаційної невизначеності. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 2022. Т. 33 (72). № 2. С. 30–37.*
8. Шепельова М.В. Вплив суб'єктивних орієнтирів на розуміння студентами невизначених ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Психологія. 2023. Т. 34 (73). № 1. С. 172–177.*
9. Шепельова М.В. Прояви творчості у розумінні студентами невизначених ситуацій. *Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності : матеріали XXIII Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 30 травня 2023 року. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 123–129.*
10. Brashers D. E. Communication and uncertainty management. *Journal of Communication. 2001. № 51 (3). P. 477–497.*
11. Budner S. Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality. 1962. № 30 (1). P. 29–50.*

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-6>

Моляко Валентин

*дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії психології творчості
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*

Третяк Тетяна

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник лабораторії психології творчості
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*

Латиш Наталія

*кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії психології творчості
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*

ДОСЛІДЖЕННЯ РОЛІ СУБ'ЄКТИВНИХ ОРІЄНТИРІВ У ПРОЦЕСІ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ УЧНІВ ЗА УМОВ ІНФОРМАЦІЙНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

Анотація. Акцентується увага на домінуючій якості творчого мислення – генеруванні нових ідей. Співвідноситься інтерпретація терміна «дивергентність» у працях Дж. Гілфорда і поняття «дивергенція», розробленого вченими у природничих науках. Наголошується на важливості реалізації найбільш фундаментальних тенденцій функціонування будь-якої системи з метою розробки нових підходів до методології дослідження творчої мисленнєвої діяльності людини. Розглядається взаємодія таких компонентів когнітивної системи, як логічний та інтуїтивний, поняття випадковості має відносний характер. Відповідно аналізуються два типи знань: інтуїтивний і логічний. Здійснюється аналіз процесів стратегіального мислення, виокремлюються три основні його складники: а) реакція на нове; б) інтуїтивний прогноз щодо перспектив залучення цього нового з метою вирішення проблеми; в) реалізація творчого інструментарію особистості щодо побудови шуканої конструкції відповідно до заданих вимог. Обґрунтовується схема трансформації створюваних у процесі конструювання образів: а) задача; б) праобраз; в) прообраз; г) образ-проект. Розглядаються індивідуальні, особистісні детермінанти стратегіального мислення. Показано, що розв'язування задач на вільне конструювання є інструментом психологічного дослідження ролі суб'єктивних орієнтирів у процесі творчого мислення особистості. Презентується авторський методичний засіб вивчення функціонування суб'єктивних орієнтирів у процесі творчої мисленнєвої діяльності учнів в ускладнених інформаційних умовах. Подається характеристика трьох рівнів конструктивної активності учнів у вирішенні експериментальної задачі. Встановлено, що реалізація ускладнюючих інформаційних вимог виявляє позитивний стимулюючий вплив на генерування учнями задумів стосовно другого типу конструктивної активності. Домінуючою є тенденція до зменшення кількості задумів, розроблених досліджуваними за умов дотримання додаткових ускладнюючих вимог. Визначено особливості структурно-функціонального аналізу учнями актуальної інформації у процесі трансформації шуканого образу. Встановлено мотиваційні детермінанти творчого мислення школярів. Показано, що суб'єктивний орієнтир у вирішенні експериментальної задачі досліджуваними може стати домінуючим вектором творчого пошуку, забезпечуючи конструювання оригінального розв'язку.

Ключові слова: інформація, задача, стратегія, творче мислення, образ-орієнтир, конструювання.

Moliako Valentin

*Head of the Psychology of Creativity Department,
NAES of Ukraine Full Member,
Doctor of Psychological Sciences, Professor
H.S. Kostyuk Institute of psychology of NAES of Ukraine*

Tretiak Tetiana

*Leading Researcher of the Psychology of Creativity Department,
Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher
H.S. Kostyuk Institute of psychology of NAES of Ukraine*

Latysh Nataliia

*Senior Researcher of the Psychology of Creativity Department,
Candidate of Psychological Sciences
H.S. Kostyuk Institute of psychology of NAES of Ukraine*

STUDY OF THE ROLE OF SUBJECTIVE ORIENTATIONS IN THE PROCESS OF STUDENTS' CREATIVE THINKING UNDER CONDITIONS OF INFORMATIONAL UNCERTAINTY

Abstract. Attention is focused on the dominant quality of creative thinking – the generation of new ideas. The interpretation of the term divergence in the works of J. Guilford and the concept of divergence developed by scientists in the natural sciences are correlated. Emphasis is placed on the importance of realizing the most fundamental trends in the functioning of any system in order to develop new approaches to the research methodology of creative thinking activity of a person. The interaction of such components of the cognitive system as logical and intuitive is considered, while the concept of randomness has a relative nature. Accordingly, two types of knowledge are analyzed: intuitive and logical. An analysis of strategic thinking processes is carried out, its three main components are singled out: a) reaction to new things; b) an intuitive forecast regarding the prospects of involving this new one in order to solve the problem; c) implementation of the creative toolkit of the individual to build the desired structure in accordance with the given requirements. The scheme of transformation of images created in the process of construction is substantiated: a) task; b) archetype; c) prototype; d) image-project. Individual, personal determinants of strategic thinking are considered. It is shown that solving problems for free construction is a tool for psychological research of the role of subjective landmarks in the process of creative thinking of an individual. The author's methodological tool for studying the functioning of subjective landmarks in the process of creative thinking activity of students in complicated information conditions is presented. The description of three levels of constructive activity of students when solving an experimental problem is presented. It was established that the implementation of complicating information requirements has a positive stimulating effect on the generation of ideas by students regarding the second type of constructive activity. At the same time, the dominant trend is to reduce the number of ideas developed by the researched under the conditions of compliance with additional complicating requirements. The peculiarities of the structural and functional analysis of relevant information by students in the process of transformation of the desired image are determined. The motivational determinants of creative thinking of students have been established. It is shown that a subjective reference point when solving an experimental problem by the researched can become a dominant vector of creative search, ensuring the construction of an original solution.

Keywords: information, task, strategy, creative thinking, landmark image, construction.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Необхідність забезпечення конкурентоздатності України у світовому просторі зумовлює важливість створення умов для реалізації творчого потенціалу людей різних професій. У зв'язку із цим зростає актуальність вирішення завдання розробки системи психолого-педагогічного супроводу обдарованої учнівської молоді – майбутньої інтелектуальної еліти країни. Психологічну базу вирішення цієї проблеми становить формування психологічної готовності учнів до творчої мисленнєвої діяльності в ускладнених умовах.

У сучасній вітчизняній психології напрацьовано значні інформаційні масиви щодо проблеми

розв'язування старшокласниками творчих задач. Це, зокрема, праці В.О. Моляко, М.Л. Смульсон, В.В. Рибалки, Л.А. Мойсеєнко, Р.О. Семенової-Пономарьової, П.С. Перепелиці, В.С. Лозниці, С.В. Шаванова та ін., присвячені вивченню структури, особливостей, тенденцій і стратегій організації процесу розв'язування задач тощо. У дослідженні, виконаному В.С. Скакуном, аналізувався вплив ускладнюючих умов на процес вирішення старшокласниками конструктивно-технічних задач, однак донині не проводилося спеціального дослідження творчого мислення старшокласників в ускладнених інформаційних умовах.

Виклад основного матеріалу. Відомо, що найважливішою якістю творчого мислення

вважається генерування нових ідей (в ідеалі – об'єктивно нових), які до того ж мають бути ще й обов'язково суспільно корисними, тобто відповідати умовам актуальної задачної ситуації, однак пошук і знаходження нового становить суть мислення взагалі, а не лише творчого мислення.

До того ж має місце незбіг інтерпретації терміна «дивергентність» у працях Дж. Гілфорда та поняття «дивергенція», розробленого вченими у природничих науках [3]. Так, у підході, запропонованому Дж. Гілфордом та удосконаленому його послідовниками, акцентується увага на характеристиці розходження ідей і не говориться про наявність у них загальної бази, так би мовити спільної детермінації. За твердженням Ч. Дарвіна, дивергенція передбачає наявність спільного предка, від якого відгалужуються нові еволюційно різні лінії. Аналогічним чином поняття дивергенції реалізується у соціології. З метою подолання розбіжностей при інтерпретації цього поняття у психології його пов'язують із поняттям варіативності.

Мається на увазі, що вона протиставляється конвергентному мисленню (яке співвідноситься швидше з інтелектом, аніж із творчим мисленням) і водночас пов'язана з пошуком невідомого, нового стосовно різних систем координат, до того ж має спонтанний характер. Так звана варіативність має місце, коли виникає необхідність у розв'язуванні складної проблеми. У такому випадку єдиний розв'язок виявляється недостатнім і набуває актуальності генерування цілого спектру варіантів можливого розв'язку цієї проблеми.

Зрозуміло, що в основу розробки сучасними вченими нових підходів до методології дослідження творчої мисленнєвої діяльності людини, зокрема, регулювання швидкості опрацювання актуальної інформації, покладаються найфундаментальніші тенденції поведінки будь-якої системи – наприклад, спрямованість до зростання ентропії, тобто до урізноманітнення своїх станів, адже згідно із принципом Паулі, відкритим у квантовій фізиці, у системі не може бути двох частинок з однаковими параметрами. Хоча на більш високих рівнях організації тенденція до різноманітності має інші прояви. У сфері творчої конструктології створення складних об'єктивно нових і водночас суспільно значущих конструкцій здійснюється за рахунок забезпечення відповідної різноманітності шуканих інформаційних систем.

Відомо, що основоположна теорія творчості побудована на ідеї біполярності. Полюсами твор-

чості у ній є логіка і інтуїція, які функціонують у дії. Досвід логічний стосується мети дії та є усвідомленим, досвід інтуїтивний утворюється поза усвідомленою метою дії. Щомиті когнітивна система взаємодіє з потенціалом логічного й інтуїтивного досвіду. Так би мовити, питома вага детерміністичності чи хаотичності функціонування процесів вирішення задачі може бути різною залежно від того, як це необхідно для творчості, від того, наскільки це виявляється адекватним у різних ситуаціях [1].

Поняття випадковості має відносний характер, адже подія може бути випадковою стосовно однієї закономірності та детермінованою відносно іншої. Інтуїтивні розв'язки можна вважати випадковими стосовно усвідомленої мети, але ж вони є детермінованими на рівні дії, коли розв'язуючий задачу, окрім мети, отримує ще й певний досвід внаслідок впливу зовнішнього світу. Когнітивна система має два різні режими функціонування – логічний та інтуїтивний, які є взаємопов'язаними. Функціонуючи в усвідомленому режимі, людина не має доступу до свого інтуїтивного потенціалу, а, реалізуючи у процесі мисленнєвої діяльності свій інтуїтивний досвід, вона не здатна здійснювати усвідомлений контроль своїх дій. Водночас можуть мати місце переходи від одного режиму роботи когнітивної системи до іншого.

Структурно-рівнева теорія творчості ґрунтується на принципі «етапи – рівні – ступені»: етапи онтогенетичного розвитку проявляються у психологічному механізмі мисленнєвої діяльності як її структурні рівні, що фіксуються у вигляді етапів розв'язування задачі. Базовими для творчості є рівні логічного й інтуїтивного режимів функціонування когнітивної системи.

Розгляд цієї теорії стосовно проблеми співвідношення креативності й інтелекту пов'язаний з розрізненням логічного й інтуїтивного полюсів мислення, які є психічними структурами, тоді як креативність та інтелект – це здібності. У ролі механізмів креативності й інтелекту виступають психічні структури: функції інтуїтивного механізму домінують у креативності, логічна функція – в інтелекті. У процесі вирішення задачі суб'єкт ніби осцилює (переміщується) між інтуїцією та логікою.

Слід зазначити, що її зіставлення з результатами сучасних закордонних досліджень інтелекту та креативності дозволяє виділити два типи знань: логічний та інтуїтивний. Інтуїтивний тип пов'язаний із «побічними» продуктами дії, що

співвідноситься із процесами переробки периферійної інформації. Логічний тип співвідноситься із фокальною інформацією та пов'язаний зі створенням продуктів діяльності, що безпосередньо відповідають меті й обставинам цієї діяльності. Обидва типи мислення можуть приводити до знаходження корисної новизни, однак це реалізується у різних ментальних сферах і різними засобами. Оптимальним є забезпечення синтезу їхнього функціонування.

До того ж, на відміну від теорії Гілфорда, де креативне мислення й інтелект розрізняються за продуктом, в основоположній теорії творчості інтуїтивне та логічне мислення розглядаються як процес і характеризуються відповідними процесуальними особливостями. Так, зокрема, пропонується розрізняти плинний і кристалізований інтелект (за Р. Кеттеллом): природа кристалізованого інтелекту інтерпретується як амальгамний показник функціонування логічного й інтуїтивного полюсів [2].

Характеризуючи процеси стратегіального мислення, В.О. Моляко наголошує на трьох основних складниках: 1) реакції на нове (тобто визначення проблеми), 2) інтуїтивному прогнозі перспектив залучення цього нового до вирішення проблеми (наскільки це може бути успішним чи неуспішним у ближньому і віддаленому часовому діапазоні), 3) залученні системи прийомів, дій, умінь для довершення процесу конструювання шуканої побудови відповідно до заданих умов. Він називає стратегію магістральною траєкторією діяльності щодо знаходження шуканого. За його словами, стратегія ніби викристалізовує в існуючому хаосі образів і понять домінуючу нитку побудови актуальної конструкції [5].

Ним розроблена така схема трансформації створюваних у процесі конструювання образів (цікаво, що сам процес цієї трансформації розглядається ним як самостійна задача):

1) задача (проблема), якщо її наявна умова містить кванти інформації, наявні і в інформаційному потенціалі розв'язуючого задачу, це може свідчити про детермінацію праобразу, хоча поки що досить нечіткого, однак як такого, що починає дещо усвідомлюватися, конкретизуватися, визначатися, хоча би ще у дуже нечітких контурах;

2) праобраз, ніби образно-понятійний «ліхтарик», прояснює асоціативно наближені інформаційні пласти з метою взяття адекватної похідної – найбільш адекватного з погляду розв'язуючого задачу, вже досить конкретного прообразу, але поки що на рівні гіпотетичного впізнавання, деко-

дування нового образу;

3) прообраз, якщо актуальна задача має не єдиний розв'язок, може сприяти появі цілого спектру певною мірою конкуруючих прообразів, із метою вибору оптимального, у такому разі цей прообраз може стати образом-орієнтиром, суб'єктивним орієнтиром, тим домінуючим елементом, який виявляє рівень важливості нової інформації, у такій ролі він може і залишитися або ж цю роль починає виконувати інший прообраз, у такому разі він набуває характеристик провідного образу, єдино правильного, що трансформується в образ-проект;

4) образ-проект (задум, гіпотеза) перетворюється в образ-розв'язок, певну конструкцію, котрий виявляється оптимальним розв'язком задачної ситуації, проблеми [4].

Траєкторія пошуку оптимального образу проходить через точки біфуркації, коли доводиться переглядати безліч рішень, оцінювати їх зіставлення, здійснювати адекватний вибір у цьому багатовимірному потоці розв'язування задачі, який спрямовується, регулюється, організовується саме стратегією, а отже, на протікання цього творчого процесу впливають особистісні характеристики суб'єкта творчої мисленнєвої діяльності, завдяки чому результати творчості набувають унікальних проявів. Саме тому наголошується увага на важливості дослідження особливостей функціонування суб'єктивних орієнтирів у процесі творчої мисленнєвої діяльності особистості.

У цьому разі йдеться про індивідуальні, особистісні детермінанти стратегіального мислення того, хто розв'язує задачу: його інформаційний потенціал (знання, навички, вміння), мотиви, суб'єктивні переваги, зокрема емоційний спектр, вольові характеристики, моральні переконання і взагалі психологічну культуру.

Відомо, що важливим інструментом психологічного дослідження факторів, які здійснюють стимулюючий вплив на творчу мисленнєву діяльність людини, є розв'язування задач на вільне конструювання, адже реалізація цих, здавалось би, дуже простих завдань, абсолютно та надійно включає суб'єкта у процес діяльності для того, щоб успішно виконати поставлені завдання, а отже, здобути успішний результат.

Виконання завдань на вільне конструювання зазвичай передбачає необхідність сконструювати щось із переліку заданих елементів, тому системоутворюючу функцію відіграють особистісно значущі компоненти повсякденного досвіду або нереалізовані потреби того, хто розв'язує задачу.

Саме ці особистісно значущі елементи виконують роль пускового активатора, ніби вмикають творче мислення, процес побудови образу. Можна говорити про функціонування цілого спектру актуальних мотивів творчої мисленнєвої діяльності, яка може бути структурована у системно організовану ієрархію мотивів із широким спектром функцій: змістовна, динамічна, активізуюча, спрямовуюча, смислотвірна.

Коли досліджуваний отримує експериментальне завдання у формі задачі на вільне конструювання, яке до того ж треба виконати в ускладнених інформаційних умовах, він постає перед необхідністю таким чином організувати свою творчу мисленнєву діяльність, щоб побудувати адекватний шуканий розв'язок, задіяними виявляються і його актуальний досвід, і нереалізовані потреби, і переконання, знаходячи проєкцію у довшезначенні початкових умов задачі, оскільки всі ці речі, кожна по-своєму, виконують системоутворюючу функцію у процесі розв'язування задачі на вільне конструювання на кожному його етапі.

Тому саме авторську задачу на вільне конструювання (розроблену Т.М. Третьак) використано для дослідження ролі суб'єктивного образу у творчому мисленні старшокласників в ускладнених інформаційних умовах. Умова експериментальної задачі передбачає необхідність сконструювати щось із конструктора, до складу якого входять геометричні фігури: квадрати, трикутники, круги, які відрізняються між собою за розміром і кольором. Процес вирішення задачі складається із чотирьох етапів. На першому етапі розв'язування задачі як елементи конструювання використовуються квадрати, кола і трикутники. На другому етапі забороняється реалізувати трикутники, тобто конструктор складається з кругів і квадратів. На третьому етапі вводиться заборона щодо використання квадратів, тобто дозволяється застосовувати кола і трикутники. На четвертому етапі не можна використовувати кола (дозволяється реалізація квадратів і трикутників). Тривалість кожного з етапів – 6 хвилин. У дослідженні брали участь учні 9–10 класів Медичної гімназії №33 м. Києва (52 учні).

Оскільки умова експериментального завдання подається у текстовій формі, це сприяє актуалізації особистісного досвіду досліджуваних у процесі вирішення задачі, а також орієнтує їх на мисленнєву діяльність стосовно необхідності структурно-функціонального аналізу заданих елементів конструювання.

Вирішення експериментального завдання здійснюється у два етапи. Перший етап передбачає розуміння стартових умов задачі, трансформацію початкових вимог у шукані умови задачі, виконуються спроби віднайти потрібні компоненти чи сконструювати необхідні поєднання відповідно до заданих умов задачі.

На другому етапі вибудовуються опорні групи елементів конструювання, що виконують роль модулів, на основі чого відтворюватимуться задуми, сконструйовані на образному рівні. Тобто відбувається ніби переклад створених на образному рівні конструкцій мовою геометричних фігур.

Заборона щодо використання якоїсь геометричної фігури приводить до розширення масштабу знаходження потрібних компонентів, оскільки це сприяє подоланню відповідного інерційного бар'єра, сконструйованого на базі стійкої тенденції вибудовувати всі конструкції на основі одного й того ж компонента. Здійснюється актуалізація особистісного досвіду досліджуваного, що також сприяє виходу за межі зони усталеного пошуку елементів конструювання, формування більш чи менш стійких образів-орієнтирів, які на кожному з етапів вирішення задачі спрямовують вектор творчого пошуку.

У процесі виконання старшокласниками експериментального завдання встановлено три рівні їхньої конструктивної активності – їх здатності створювати цілісні конструкції із заданих елементів, причому ці побудови характеризуються відповідним рівнем конструктивної складності та довершеності. Перший рівень КА 1 – з наявних компонентів створюються побудови, коли елементи комбінуються у цілісну конструкцію за принципом стикування. Другий рівень КА 2 – конструйовані побудови неначе включаються одна в одну, суміщаються, утворюючи нову конструкцію. Третій рівень КА 3 – нова конструкція вибудовується шляхом поєднання принципів стикування і суміщення, здійснюється відповідна трансформація функціональних характеристик комбінованих компонентів.

Якщо проаналізувати прояви конструктивної активності внаслідок виконання учнями експериментальної задачі, то можна дійти висновку про співвідношення показників конструктивної активності першого, другого і третього рівнів, якими характеризувався процес конструювання шуканого задуму. Так, на першому етапі вирішення задачі 6,2% створених конструкцій (від загальної кількості) мають у своїй основі КА 1; 1,6% – КА 2; 20,5% – КА 3. Стосовно дру-

гого етапу виконання завдання КА 1 характеризує 6,6% створених досліджуваними задумів; КА 2 – 5,9%; КА 3 – 6,9%. Третій етап передбачає таке співвідношення: КА 1 – 4,8% конструкцій; 6,6% – КА 2; 14,9% – КА 3. На четвертому етапі: КА 1 – 8% задумів; КА 2 – 4,5%; КА 3 – 13,5%.

Таким чином, можна зробити висновок, що реалізація ускладнюючих умов зумовила стимулюючий вплив на розробку шуканих задумів стосовно КА 2: на першому етапі таких конструкцій було 1,6%, на другому – 5,9%; на третьому – 6,6%; на четвертому – 4,5%. До того ж введення ускладнюючих умов зумовило зменшення кількості конструкцій, розроблених на третьому рівні КА: на першому етапі – 20,5%; на другому – 5,9%; на третьому рівні – 14,9%; на четвертому – 13,5%.

Отже, спостерігається тенденція до зменшення кількості задумів, створених досліджуваними за умов дотримання додаткових ускладнюючих вимог. Так, на другому етапі виконання експериментального завдання кількість створених старшокласниками конструкцій становить 19,5% від загальної кількості розроблених задумів; на третьому етапі – 26%; на четвертому – 26%; а на першому етапі було 28,5% задумів.

Слід зазначити, що введення ускладнюючих інформаційних вимог сприяє трансформації домінуючої стратегії розв'язування задачі в дійсно адекватну стосовно задачної ситуації. Так, наприклад, усталена тенденція щодо реалізації пошуку аналогів у процесі побудови шуканої конструкції переструктурується у більш адекватні тенденції пошуку антиподів чи застосування комбінаторних дій.

На основі аналізу отриманих експериментальних даних виявлено, що пара «трикутник – коло» є найпродуктивнішою стосовно кількості розроблених конструкцій порівняно з іншими опорними парами фігур. Зокрема, встановлено, що на перших етапах усвідомлення досліджуваним заданої заборони має місце тенденція представити у створюваному задумі заборонені фігури, але значно мінімізовані за розміром (наприклад, кільце Сатурна зображується сукупністю квадратів).

Саме адекватна трансформація початкових умов задачі у шукані її умови є запорукою правильного вирішення актуального завдання у процесі конструктивної взаємодії з об'єктивною реальністю, оскільки лише за умови реалізації структурно-функціонального конструювання береться до уваги весь масштаб структурно-функціональних характеристик взаємодіючих об'єктів.

Отримані результати дослідження ролі

суб'єктивних орієнтирів у процесі творчого мислення старшокласників в ускладнених умовах підтверджують той факт, що досліджуваним притаманно при виконанні експериментального завдання застосовувати структурне чи функціональне конструювання, оскільки це не зобов'язує їх стосовно відповідальності за життєздатність (корисність) створеного задуму, адже реалізація адекватного структурно-функціонального аналізу потребує диференціації й інтеграції всього спектру структурних і функціональних властивостей актуальних об'єктів.

Запорукою адекватного інтегрування наявної інформації є повне розуміння її складових компонентів. Саме структурно-функціональний аналіз забезпечує повну інтерпретацію, повне розуміння всіх структурних і функціональних характеристик актуальних інформаційних структур, усвідомлення цілісності їх взаємодії у найбільш загальному масштабі, що сприяє подоланню усталених інформаційних бар'єрів у процесі розуміння та творчої мисленнєвої діяльності.

За підсумками проведеного дослідження встановлено, що мотиваційними детермінантами творчого мислення старшокласників при виконанні експериментального завдання є інформація із зовнішнього світу, а також особистісно значущий досвід. Причому цей суб'єктивний орієнтир у процесі вирішення актуальної задачі може стати домінуючим вектором творчого пошуку, забезпечуючи конструювання оригінального розв'язку.

Висновки. Успішне вирішення актуальної задачі передбачає наявність у розв'язуючого задачу адекватної картини як задачної ситуації, так і актуального фрагменту об'єктивного світу, сконструйованих у процесі цілеспрямованої взаємодії людини з актуальними об'єктами.

Напрацювання суб'єктом своєрідних понятійно-категоріальних інформаційних сіток забезпечує адекватну диференціацію й інтеграцію наявної інформації, дозволяє адекватно й оперативно орієнтуватися за необхідності аналізу різномірної та широкомасштабної інформації.

Розв'язування творчих задач передбачає створення образів шуканої конструкції, її складових компонентів, що вимагає зіставленню їх структурних і функціональних характеристик із початковими вимогами задачі, реалізації з цією метою аналогізуючих, реконструюючих чи комбінаторних дій. Це забезпечує трансформацію образу відповідно до вимог.

Отже, вирішальну роль у забезпеченні побу-

дови адекватного образу, його трансформації стосовно заданих умов відіграє рівень сформованості творчого інструментарію особистості, необхідного: для опрацювання інформації, актуальної для вирішення задачі, знаходження інформації, прогностично необхідної для її успішного

розв'язання, а також для трансформації самого творчого інструментарію з метою посилення його системності.

Перспективою дослідження є вивчення особливостей функціонування суб'єктивних орієнтирів у вирішенні учнями творчих вербальних задач.

Список використаних джерел

1. Моляко В.О. Проблема функціонування творчого сприймання за умов надлишку інформації різної модальності і значущості. *Актуальні проблеми психології*. 2013. Т. XII. Психологія творчості. Вип. 16. С. 7–19.
2. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта : монографія / В.О. Моляко, Ю.А. Гулько, Н.А. Ваганова та ін. ; за ред. В.О. Моляко. Київ, 2021. 165 с.
3. Dorfman L. A metaindividual model of creativity. *New directions in aesthetics, creativity, and the arts* / Eds. P. Locher, C. Martindale, L. Dorfman. New York : Baywood Publishing Co, 2005. P. 105–122.
4. Dorfman L., Martindale C., Gassimova V., Vartanian O. Creativity and speed of information processing: A double dissociation involving elementary versus inhibitory cognitive tasks. *Personality and Individual Differences*. 2008. № 44. P. 1382–1390.
5. Guilford J.P. *The nature of human intelligence*. New York : McGraw-Hill, 1967.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-7>

Музичко Людмила

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки та психології*

Київського державного економічного університету імені Вадима Гетьмана

РЕЗИЛЬЄНТНІСТЬ І ПОСТТРАВМАТИЧНЕ ЗРОСТАННЯ ОСОБИСТОСТІ ВНАСЛІДОК СТРЕСУ

Анотація. Одним із напрямків сучасної психології є дослідження психологічного явища резильєнсу (резильєнтності). Поки наука ще далека від того, щоб презентувати цілісну теорію цього явища, однак можна говорити про цілком самостійні аспекти цього наукового пошуку: причину виникнення (вплив чинників, зумовлених стресом), ефекти прояву (приспособлення та позитивну адаптацію; здатність вибудувувати повноцінне життя у складних умовах), природу явища (статичну – тоді йдеться про резильєнтність (властивість особистості) чи динамічну – тоді йдеться про резильєнс (відповідний процес)), траєкторію резильєнсу (стабільність психічного функціонування у ситуації стресу; швидке повернення до власної норми після деструктивного впливу; набуття після виходу зі стресу якісно нових особистісних рис і подальше успішне функціонування) тощо. Зокрема, виникла потреба диференціювати поняття резильєнтності та поняття, які описують схожі або суміжні явища. У цьому контексті часто йдеться про перетин змісту явищ резильєнтності та стресостійкості, життєстійкості, копіngu, посттравматичного розладу, а також посттравматичного зростання. Поки що наявних емпіричних досліджень вкрай недостатньо, щоби можна було зробити ґрунтовні теоретичні узагальнення, що слугуватимуть загально визнаними орієнтирами у розмежуванні цих психологічних феноменів. Нині українські науковці мають об'єктивні соціальні умови для широких досліджень у цьому напрямку. Також існує гостра зацікавленість психологічної практики до результатів таких досліджень для створення програм психологічної допомоги особам, котрі потерпають від стресу війни. Наше дослідження проводилося з метою з'ясування того, якими є прояви резильєнтності та посттравматичного зростання в осіб, які переживають тривалий стрес, зумовлений пандемією, а згодом і воєнними діями на території України.

Ключові слова: стрес, резильєнтність, посттравматичне зростання, особистість.

Muzychko Liudmyla

*Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, Associate Professor
of the Department of Pedagogy and
Psychology of Vadym Hetman Kyiv
National Economics University*

RESILIENCE AND POST-TRAUMATIC PERSONALITY GROWTH AS A RESULT OF STRESS

Abstract. In recent years, the psychological phenomenon of resilience has been heavily studied. While science is still far from presenting a complete theory of this phenomenon, however, we already can discuss directions of this scientific search: its causes (drivers caused by stress), the effects of manifestation (adjustment and positive adaptation; ability to build a prosperous life in difficult circumstances), nature (static resilience (a personality trait) or dynamic resilience (a certain process)), a trajectory of resilience (stability of mental functioning in a stressful situation; quick return to one's own norm after a destructive impact; acquisition of qualitatively new personal traits and subsequent successful functioning after getting out of stress) etc. In particular, there was a need to tease apart the concept of resilience with concepts that describe similar or related phenomena. In this context, intersection of the resilience phenomena and post-traumatic growth is often discussed. Currently, Ukrainian scientists have objective social conditions for extensive research in this direction. There is also a keen interest of psychological practice in the results of such studies for the creation of psychological assistance programs for persons suffering from the stress of war. Prolonged stress in the conditions of war threatens exhaustion, disorders, psychosomatic disorders if

left unattended, but at the same time it is a factor of post-traumatic growth, disclosure of personal potential to the fullest extent. Prevention of the destructive impact of long-term stress on psychosomatic well-being is the essence of modern psychological care. So far, there are not enough empirical studies to make theoretical generalizations that will serve as commonly accepted guidelines for distinguishing these psychological phenomena.

Keywords: stress, resilience, post-traumatic growth, personality.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Останні роки для українців стали часом неабияких випробувань. Починаючи роками карантинних обмежень внаслідок пандемії CoVid-19 і продовжуючи роками війни, громадяни України піддаються впливу різноманітних стресових факторів життєвої ситуації. Це спричинює потужний травмуючий ефект на психіку і, як наслідок, порушення її нормальної організації. Розмаїта палітра стресових факторів змінює, а іноді руйнує звичні механізми функціонування психіки та викликає появу індивідуалізованих психологічних наслідків їхнього впливу. Серед них такі, що описуються поняттями резильєнтності, життєстійкості, копінгу, опірності до стресу, посттравматичного зростання, посттравматичного стресового розладу тощо. Всі вони є своєрідними способами опанування та виходу особистості зі стресової ситуації. Як бачимо, не йдеться лише про неминучість ураження психіки чи порушення функціональності життя особи, може йтися про позитивні та продуктивні особистісні змін, зокрема у формі посттравматичного зростання (ПТЗ) та посилення резильєнтності.

Нині українська психологія не має достатнього ресурсу для проведення досліджень, пов'язаних із особливостями психологічного травмування та долання наслідків бойового стресу військовими. Тому основна увага дослідників зосереджена на вивченні переживання стресу війни цивільним населенням. З огляду на сказане цінністю таких досліджень може бути встановлення чинників, які зумовлюють індивідуальну специфіку переживання та виходу особистості зі стресу війни, що дозволить більш фокусовано організувати надання психологічної допомоги тим, хто потерпає від наслідків стресу.

Зрозуміло, що для збереження психічного здоров'я суб'єкт повинен мати достатню психічну стійкість, аби адаптуватися та без втрат переживати стресові впливи, а також бути здатним до «позитивного» виходу зі стресової ситуації. Серед способів такого виходу науковці називають резильєнтність і посттравматичне зростання. У дослідженні групи науковців (Н. Калка та співав.) вказується на відсутність єдиного бачення сутності поняття про психологічну стійкість

у науковій спільноті. Зокрема, в англійській літературі переважно йдеться про збереження особистістю адаптивного стану, незначну кількість психологічних проблем при переживанні стресу. Швидше це своєрідна позитивна адаптація та динамічний процес відновлення, повернення до попереднього стану після настання травмуючої події. У численних працях вітчизняних науковців йдеться про процес стійкої психічної діяльності особи від моменту настання стресового впливу; неперервний процес відновлення рівноваги після тимчасового переходу у стан дезадаптації, швидкого повернення до звичного стану після деструктивної дії психотравмуючих факторів; процес набуття якісно нових рис і більш успішного функціонування внаслідок подолання психологічної травми [1–3; 6].

Аналіз наукових ресурсів баз даних PubMed і Google Scholar фіксує чималу зацікавленість науковцями проблемою резильєнтності (резильєнсу) особистості. Характерними ознаками розробки цієї проблематики, якій зазвичай притаманні етапи первинної побудови наукової теорії, що пояснює психологічне явище, є розмаїтість підходів до визначення його сутності, природи, механізмів, детермінант, відмежування від схожих явищ тощо.

Зокрема, як нами констатовано раніше [4], в українському науковому просторі спостерігаються аналогічні до західних тенденції щодо пояснення цього психологічного явища. Можемо виокремити певну низку напрямків аналізу: причина виникнення – вплив чинників, зумовлених стресом (напр., V. Rice і B. Liu, Ю.А. Паскевська); ефекти прояву – пристосування та позитивної адаптації (Т.Д. Cosco та співав., Л.М. Коробка), здатність вибудувати повноцінне життя у складних умовах (Ф. Лозель); природа – статична (J.H. Block, О.Б. Морозова та М.К. Сігова) чи динамічна (M. Brewer і B. Sanderson, Г.П. Лазос); траєкторія резильєнсу – стабільність психічного функціонування у ситуації стресу (V. Rice і B. Liu, С.Л. Кравчук), швидке повернення до власної норми після деструктивного впливу (S. Caldeira та F. Timmins, М.Д. Лапіна), набуття після виходу зі стресу якісно нових особистісних рис і подальше успішне функціонування

(В. Sanderson і М. Brewer, Г. Лазос); синтетичне бачення – мультимірний і динамічний комплекс особливостей суб'єкта (G.A. Bonanno), позитивний психічний стан, що зумовлює адаптацію до негараздів і певний ресурс особистості (З.О. Кіреєва, О.С. Односталко та Б.В. Бірон), біопсихосоціальне явище (Г. Лазос).

Окремо зупинимось на необхідності вирішення питання щодо розмежування змістового наповнення явища резильєнтності та схожих явищ. Як можна побачити у наукових джерелах, існує низка досліджень, у яких спостерігається синонімізація (резильєнтність змішується з іншими психічними явищами), яка призводить до втрати поняття власного змісту. Так, резильєнтність вважається синонімом життєстійкості (V. Rice та B. Liu, хоча у більш пізніх працях відбувається певне розмежування змістів понять, і автори говорять про те, що життєстійкість є фактором вияву резильєнтності), опірності до стресу (A. Pangallo et al., К. Маннапова, хоча у випадку резильєнтності не йдеться про опір стресу, а про відновлення після його впливу), копінгу (І.П. Марціновська, яка трактує розвинуті адаптивні стратегії копінгу як центрального механізму резильєнсу, натомість Т.В. Тарасова вважає резильєнс ширшим поняттям за поняття копінгу та наголошує на здатності особистості повертатися до свого початкового стану функціонування та появі позитивного її розвитку), посттравматичного зростання. Таким чином, вважаємо актуальним завдання сучасної науки розвести ці поняття, зокрема поняття резильєнтності та посттравматичного зростання, що дасть можливість відповідати на поставлене наукою запитання про те, чим за своєю суттю є резильєнтність особистості – поверненням до попереднього рівня функціонування чи зростанням до нового. Це дасть можливість позбутися достатньо довільного оперування цими поняттями, внаслідок чого часто-густо їх ототожнюють.

Велике дослідження, проведене італійськими науковцями А. Sisto, F. Vicinanza, L. Campanozzi, G. Ricci, D. Tartaglini, V. Tambone, дало можливість зробити висновки про те, що резильєнсу одразу можуть бути притаманними кілька траєкторій – як стійкість із подальшим поверненням до попереднього стану, так і повернення до попереднього стану з подальшим здобуттям нових рис). У такий спосіб науковці визначають резильєнс як динамічний процес повернення до початкового стану функціонування, який виступає фундаментом для можливого подальшого посттрав-

матичного зростання [1]. У працях S. Lepore та T. Revenson також прослідковується положення про те, що резильєнтність відіграє значущу роль у здатності й перебігу посттравматичного зростання особистості [1].

У працях Г.П. Лазос спостерігаємо схожу позицію. Зокрема, зазначається, що резильєнтність слід розглядати як певну властивість особистості, яка є вагомим підґрунтям для вияву її здатності до посттравматичного стресового зростання [3]. Низка інших українських дослідників (Г. Гандзілевська, С. Калаур та О. Сорока, І. Капріцин, Х. Колесник, Н. Костоюкова та В. Ткаченко, С. Кравчук) визначають резильєнс як процес набуття особистістю нових рис і якостей, що свідчить про її розвиток після стресового / травмуючого впливу. У такий спосіб позначається причинно-наслідкова залежність між двома психологічними явищами.

Інша група італійських психологів (O. Pino, F. Cunegatti та M. d'Angelo) схиляються до думки про те, що травматичні події можуть мати потенціал до того, аби виступити каталізаторами певних позитивних реакцій, які можуть стосуватися покращення функціонування особистості на різних рівнях – особистісному, міжособистісному та духовному, але автори вважають, що вони спричинюють відповідні позитивні наслідки виходу зі стресу – резильєнтність, посттравматичне зростання та цінність життя. У їхньому розумінні резильєнтність не є посттравматичним зростанням [2].

Такого висновку доходять автори функціонально-дескриптивної моделі посттравматичного зростання R. Tedeschi та L. Calhoun, яким вдалося експериментально встановити наявність між цими двома явищами інверсійної залежності: чим більш резильєнтною є особи, тим меншими є показники її посттравматичного росту. Продовжуючи досліджувати зазначені зв'язки, T. Zoellner та A. Maercker виявили таку закономірність: особи з високою резильєнтністю мають гарно виражені навички копінгу, водночас не виявляють здатності боротися із психологічними наслідками травми, не виявляють мотивації відчувати нові переживання, які несуть численні нові можливості для особистісних змін, що пропонуються емоційно напруженою травматичною ситуацією [5].

Дослідники явища посттравматичного зростання говорять про процес здобуття якісно нових позитивних рис і властивостей особистості, які є можливим результатом зіткнення з психо-

травмуючими впливами. Також існує потреба у подальшому вивченні співвідношення його змісту зі змістом явища резильєнтності.

Ми поділяємо погляди Д. Асонова й О. Хаустової та розуміємо зміст поняття резильєнтності досить широко: це властивість, яка визначає потенційну здатність особистості до швидкого відновлення до попереднього рівня функціонування після переживання стресу; це своєрідна статична точка, що визначає особистість у конкретний момент процесу резильєнсу [1]. У зміст поняття ПТЗ вкладаємо таке саме бачення, які R. Tedeschi та L. Calhoun і маємо на увазі перебудову світосприйняття особистості внаслідок пережитого нею травмування з акомодациєю набутого досвіду. Йдеться про особистісні трансформації у різних вимірах: зміни у самосприйнятті (нові можливості, персональна стійкість), зміни у міжособистісних стосунках і зміни у філософії життя (оновлення духовності та системи життєвих цінностей) [5].

Метою дослідження є відповідь на питання про те, чи перетинаються змістовно поняття посттравматичного зростання та резильєнтності особистості, встановлення особливостей їхнього прояву в осіб, котрі переживають тривалий стрес.

Для вирішення цієї мети було сформульовано **завдання** дослідження: 1) емпірично дослідити прояви резильєнтності та посттравматичного зростання осіб, що переживають стрес; 2) порівняти прояви вказаних властивостей у осіб, які переживають стрес війни.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження здійснене у колаборації з магістринею Ю. Шерстюк (отримані первинні дані вимірювання резильєнтності на вибірці, обсяг якої склався з 91 особи). Основними ознаками вибірки є такі: статеві – 61 жінка (67,0%) і 30 чоловіків (33,0%); вікові аспекти – до 30 років (32,1%), 30–40 років (24,2%) та старші (41,8%). Майже кожен п'ятий учасник дослідження наразі є ТПО та проживає закордоном (22,0%), майже половина проживає у Києві (48,4%), інші – у районних / обласних центрах і сільській місцевості (розподіляються приблизно рівномірно). Вибірка утворена стихійно, завдяки цікавості учасників до теми дослідження, яке відбувалося за допомогою Google-forms.

Діагностичними інструментами, які увійшли до методики нашого дослідження, стали модифікована «Шкала резильєнтності» К. Коннор – Д. Девідсона (CD-RISC-10) в адаптації Н.В. Школіної та співавт. для вимірювання рівнів

прояву цієї властивості, а також «Опитувальник посттравматичного зростання» Р. Тедескі – Л. Калхоуна (Post Traumatic Growth Inventory (PTGI), R.G. Tedeschi, L.-G. Calhoun) в адаптації Д. Зубовського для оцінювання позитивних психологічних змін, які відбулися внаслідок подолання стресу у поточному житті. Опитувальник складається з п'яти субшкал: ставлення до інших, нові можливості, особистісна сила, духовні зміни, цінування життя. Інтегральним показником є індекс ПТЗ. Для забезпечення статистичного аналізу, крім описової статистики, застосовувався кореляційний аналіз на Пірсоном, ф-критерій кутового перетворення Фішера й однофакторний дисперсійний аналіз ANOVA. Далі розглянемо більш детально отримані результати.

Діагностика за допомогою «Шкали резильєнтності» дозволила встановити, що серед учасників дослідження переважають особи з низьким рівнем резильєнтності (45,0%), середній рівень виявлено у 37,4% осіб, а високий – у 17,6% осіб (рис. 1).

Отримані показники свідчать про наявність значної кількості осіб із низькою резильєнтністю – майже кожен другий не здатний амортизувати наслідки впливу факторів стресової ситуації. Можливо, така картина виявилася тому, що наше дослідження проводиться в умовах, коли для всіх учасників продовжується життєдіяльність у стресових умовах, вони є тривалими і коли зміняться невідомо (війна триває і чинники стресу актуальні 24/7). Тобто ресурси суб'єкт витрачає не на відновлення, а на виживання в умовах поточного життя, оскільки не здатна амортизувати наслідки впливу тривалої стресової ситуації. У реальному житті це проявляється у тому, що вони не можуть швидко повернутися до того рівня психічного і соціального функціонування, який мали до моменту настання стресової ситуації. Застосування статистичного аналізу на основі ф-критерію

Рис. 1. Рівні прояву резильєнтності особистості, %

кутового перетворення Фішера не виявило суттєвих розбіжностей щодо кількості осіб із низьким рівнем резильєнтності, котрі залишилися у столиці, та тими, що виїхали за кордон.

Учасникам, які виявили помірну резильєнтність, притаманні певні труднощі у прийнятті рішення в умовах поточної невизначеності та посередня здатність опиратися впливу стресових факторів, а також обмежені можливості до відновлення та психологічного зміцнення. Аналіз із застосуванням критерію Фішера показав, що таких осіб більше серед киян ($\varphi=3,489$ при $p>0,001$).

Цікаво, що високо резильєнтних осіб, які здатні адекватно пристосування до умов стресової ситуації, а головне, швидко відновити власні можливості й уникнути втрати особистої ефективності, зберігати ментальне здоров'я й особистісну цілісність, значно більше серед тих, хто зустрів війну у Києві та залишився мешкати у столиці ($\varphi=2,177$ при $p>0,05$). Можливо, таке можна пояснити фактом того, що життя у столиці досить динамічне, і тому обставини життя швидко і часто змінюються. Для того, щоб нормально жити і працювати за таких обставин, у структурі особистості повинна бути присутня така властивість, як резильєнтність, і вона повинна бути достатньо добре розвинена.

При вимірюванні ПТЗ нами отримано результати, представлені на рис. 2.

Бачимо, що переважна більшість осіб дослідницької вибірки демонструє середній рівень ПТЗ (48,4%), трохи менша – високий (38,5%) і майже кожен десятий має низький рівень якості (13,1%). Тобто переважна кількість опитаних є досить відкритими у спілкуванні з іншими, позитивно ставиться до власного життя, виявляє емпатію, порівняно легко адаптуються до змін, зазвичай впевнені у тому, що мають достатні можливості вирішувати труднощі власного життя.

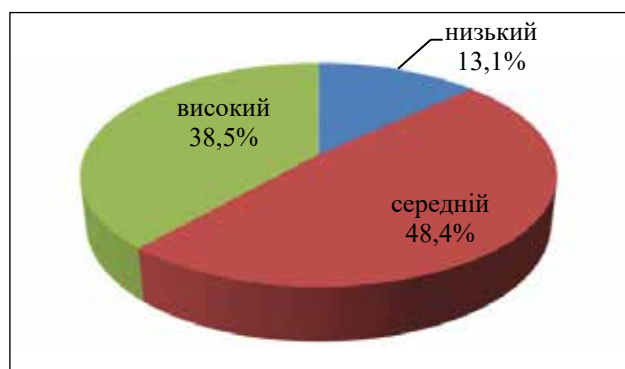

Рис. 2. Рівні прояву ПТЗ особистості, %

Порівнявши рівні прояву вимірюваних властивостей за допомогою критерію Фішера, можемо констатувати, що низько резильєнтних осіб у вибірці більше, ніж осіб із низьким рівнем ПТЗ ($\varphi=4,260$ при $p>0,001$), осіб із середніми та високими проявами ПТЗ більше, ніж тих, хто виявляє такі самі рівні резильєнтності (відповідно, $\varphi=5,153$ та $\varphi=4,158$ при $p>0,001$). Ми отримали, на перший погляд, суперечливу картину: одні й ті самі особи виявляють нижчу резильєнтність і вищі показники ПТЗ, але якщо взяти до уваги, що йдеться про різні психологічні явища, тоді результати набувають сенсу і дають підстави говорити про те, що за одних і тих самих стресових умов особистість може виявляти різні способи опанування та виходу зі стресової ситуації. У цьому випадку – або за рахунок посилення резильєнтності, або шляхом ПТЗ.

Також встановлено наявність кореляційних зв'язків між проявами резильєнтності та ПТЗ – 0,264 ($p\leq 0,05$), з показниками СІ – 0,208 та НМ – 0,233 ($p\leq 0,05$), із показниками СО – 0,279 та ЦЖ – 0,286 ($p\leq 0,01$). Результати кореляційного аналізу дають підстави вважати резильєнтність і ПТЗ взаємопов'язаними властивостями у структурі особистості, однак нам не вдалося за допомогою дисперсійного аналізу встановити факт впливу резильєнтності на ПТЗ (вище ми посилалися на думку науковців, які вважать резильєнтність фундаментом для ПТЗ особистості). Можливо, цьому не сприяли умови проведення дослідження – стресова ситуація, пов'язана з війною, не завершилася, і ми фактично не маємо об'єктивних умов для розгортання постстресового реагування. Тому емпіричні розвідки, які ми зробили у цьому дослідженні, показують необхідність продовження дослідження в інших умовах.

Висновки. Ми пристаємо до думки про те, що резильєнтність є виявом збереження стабільного функціонування психіки внаслідок впливу стресу, завдяки амортизації, що забезпечує швидке повернення до притаманного особі рівня, а також підтримуємо позицію науковців, які розмежовують зміст понять резильєнтності та посттравматичного зростання, трактуючи останнє як якісну трансформацію післятравматичного впливу.

Резильєнтність і ПТЗ – взаємопов'язані властивості у структурі особистості, а розуміння характеру їхніх взаємозв'язків потребує проведення додаткових досліджень. Обидва ці психологічні явища визначають спосіб виходу людини із травматичної стресової ситуації, за допомогою якого вона може впоратися з її наслідками і відновити своє функціонування.

Список використаних джерел

1. Асонов Д., Хаустова О. Розвиток концепції резилієнсу в науковій літературі протягом останніх років. *Психосоматична медицина та загальна практика*. Т. 4. № 4. 2019. URL: <http://surl.li/lbtbm> (дата звернення 21.12.2023).
2. Климчук В.О. Психологія посттравматичного зростання : монографія. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2021. 158 с.
3. Лазос Г.П. Посттравматичне зростання: теоретичні моделі, нові перспективи для практики. *Актуальні проблеми психології*. Т. I. Вип. 45. 2016. С. 120–127.
4. Музичко Л. Психологічна ресурсність особистості та її резильєнтність *Журнал соціальної та практичної психології*. 2023. № 1. С. 28–34.
5. Шелюг О.А. Багатовимірність феномену посттравматичного росту: біологічний, психологічний та соціокультурний складники особистісних трансформацій. *Психологія і особистість*. 2014. № 1 (5). С. 112–129.
6. Kalka N., Blikhar V., Tsyvinska M., Kuzo L., Marchuk A., Katolyk H. Analysis of Peculiarities and Components of Resiliency of People Facing Military Aggression against Ukraine. *BRAIN. Broad Research in Artificial Intelligence and Neuroscience*. 2022. Vol. 13, Issue 3. P. 320–339. URL: <https://doi.org/10.18662/brain/13.3/370> (дата звернення 21.11.2024).

Гавриловська Ксенія

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Пирог Ганна

*кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Паламар Альона

*магістрант спеціальності Психологія
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ СІМЕЙНОЇ ВЗАЄМОДІЇ ОСІБ ІЗ РІЗНИМИ ТИПАМИ ПРИВ'ЯЗАНОСТІ

Анотація. У статті розглянуто проблему сімейної взаємодії у контексті теорії прив'язаності. Важливу роль у сімейній взаємодії має здатність партнерів до встановлення близьких довірливих стосунків, яка визначається їх типом прив'язаності. Прив'язаність у контексті міжособистісних стосунків описує емоційний зв'язок між людьми, відображає рівень довіри, емоційної відкритості, бажання бути разом. Згідно з теорією Дж. Боулбі, типи прив'язаності формуються в дитинстві та впливають на спосіб, яким люди будують і підтримують близькі стосунки. Партнери з надійним типом прив'язаності здатні до встановлення глибоких і довготривалих стосунків, відкриті до емоційної близькості, взаєморозуміння та підтримки. Партнери з ненадійними типами прив'язаності можуть уникати близькості, мають ризик потрапляти у співзалежні, дисгармонійні стосунки.

Емпіричне дослідження (n=68) дозволило виявити особливості міжособистісних стосунків у партнерів із різними типами прив'язаності. Виявлено, що переважна більшість досліджуваних мають виражений надійний тип прив'язаності, вони частіше обирають співпрацю і компроміс як способи врегулювання конфліктних ситуацій, відкриті до проявів кохання та симпатії у стосунках, мають високий рівень задоволеності стосунками. Досліджувані з ненадійною прив'язаністю (тривожно-амбівалентним, уникаючим, дезорганізованими типами прив'язаності) мають певні труднощі у вираженні кохання та симпатії у стосунках, серед способів регулювання конфліктів обирають суперництво або уникнення, мають низький рівень задоволеності стосунками. Отже, сімейна взаємодія пов'язана із типом прив'язаності: партнери з надійною прив'язаністю частіше проявляють почуття та близькість, використовують більш конструктивну поведінку у конфліктах, більше задоволені стосунками, ніж партнери з ненадійною прив'язаністю.

Ключові слова: сімейна взаємодія, прив'язаність, надійна прив'язаність, ненадійна прив'язаність, стилі поведінки в конфлікті, симпатія, задоволеність шлюбом.

Havrylovska Kseniia

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Social and Applied Psychology Department of Zhytomyr Ivan Franko State University*

Pyroh Hanna

*Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of Social and Applied Psychology Department of Zhytomyr Ivan Franko State University*

Palamar Alona

*Applicant for Higher Education of the second (master's)
Degree Majoring in Psychology of
Zhytomyr Ivan Franko State University*

PECULIARITIES OF FAMILY INTERACTION OF PEOPLE WITH DIFFERENT TYPES OF ATTACHMENT

Abstract. The article deals with the problem of family interaction in the context of attachment theory. An important role in family interaction is played by the ability of partners to establish close, trusting relationships, which is determined by their type of attachment. Attachment in the context of interpersonal relationships describes the emotional connection between people, reflects the level of trust, emotional openness, and desire to be together. According to J. Bowlby's theory, attachment types are formed in childhood and influence the way people build and maintain close relationships. Partners with a secure attachment type are capable of establishing deep and lasting relationships, and are open to emotional intimacy, mutual understanding, and support. Partners with insecure attachment styles may avoid intimacy and are at risk of getting into codependent, disharmonious relationships.

The empirical study (n=68) allowed us to identify the peculiarities of interpersonal relationships in partners with different types of attachment. It was found that most of the subjects have a secure type of attachment, they more often choose cooperation and compromise as ways to resolve conflict situations, are open to expressions of love and sympathy in relationships, and have a high level of relationship satisfaction. Subjects with insecure attachment (anxious-ambivalent, avoidant and disorganized attachment) have some difficulty expressing love and sympathy in relationships, choose rivalry or avoidance as ways to resolve conflicts, and have a low level of relationship satisfaction. Thus, family interaction is related to the type of attachment: partners with secure attachment are more likely to show feelings and intimacy, use more constructive behavior in conflicts, and are more satisfied with their relationships than partners with insecure attachment.

Keywords: family interaction, attachment, secure attachment, insecure attachment, conflict behavior styles, sympathy, marriage satisfaction.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

У сучасних умовах важко переоцінити важливість сім'ї та гармонійної сімейної взаємодії для збереження та/або відновлення психологічного добробуту особи. Під час війни люди мають потребу перебувати в родині як у безпечному доброзичливому середовищі, що надає соціальну підтримку, розуміння, прийняття з боку близьких, однак не завжди сімейна взаємодія створює підтримуюче середовище для членів родини: домашнє насильство, конфлікти, емоційна відстороненість можуть спричинити сімейні кризи та призводити до розлучення. Саме тому надзвичайно актуальними є дослідження чинників та особливостей налагодження гармонійної сімейної взаємодії у родині.

Сімейна взаємодія проявляється як комунікація й емоційний зв'язок між партнерами, що мають велике значення для їхнього психологічного добробуту. Стійкі емоційні стосунки сприяють задоволенню потреби у самопізнанні та пізнанні іншої особи, забезпечують психофізіологічний комфорт, виконують функції «емоційного захисту», коли індивід відчуває свою потрібність, цінність, унікальність і неповторність [9]. Ж. Тіммерман акцентує на важливості близькості (intimacy) у сімейній взаємодії. За наявності взаємного почуття довіри й емоційної близькості партнери здатні відкрито висловлювати думки та почуття один одному. Умови близькості включають взаємну довіру, емоційне прийняття та само-

розкриття [12]. Уявлення про те, якою має бути сім'я, часто включають такі категорії, як «почуття захищеності», «взаємна підтримка», «емоційний комфорт» [1].

На сімейну взаємодію впливають різні чинники, зокрема індивідуальні психологічні особливості шлюбних партнерів. Особливої значущості у розвитку сімейної взаємодії набуває тип прив'язаності партнерів. Прив'язаність у контексті міжособистісних стосунків пояснює емоційний зв'язок, відображає рівень взаємодії, довіри, бажання бути разом і важливість цього зв'язку для психологічного добробуту та розвитку.

Згідно з теорією прив'язаності Дж. Боулбі, існує вроджена потреба встановлювати близькі та стабільні зв'язки з іншими людьми. За Дж. Боулбі, прив'язаність може бути надійною, або безпечною (secure); тривожно-уникаючою (avoidant); тривожно-амбівалентною (anxious-ambivalent); хаотичною, або дезорганізованою (disorganized) [5]. Соціально-психологічними характеристиками надійної прив'язаності є довіра і відкритість: особи з надійною прив'язаністю відчувають впевненість у стабільності та надійності близьких відносин, відкриті до виявлення емоцій, думок і потреб і сподіваються на розуміння та підтримку від партнерів; мають бажання бути близькими та підтримувати інших; активно проявляють бажання бути емоційно близькими до своїх партнерів і надавати їм підтримку.

Особи з ненадійними типами прив'язаності, як зазначає П. Лі, хочуть бути ближче до інших, але не впевнені у готовності інших бути ближчими до них, відчувають дефіцит любові, бажають емоційної близькості, але бояться бути покинутими, стурбовані своїми відносинами [10]. Вони залежні від партнерів, вимагають постійного запевнення у щирості почуттів, мають негативний образ самих себе, більш високий рівень депресії, нижчий рівень емоційного благополуччя. Дорослі із тривожним типом прив'язаності мають тенденцію сердитися та боятися втратити відносини зі своїми партнерами [6].

Про прив'язаність як чинник якості романтичних стосунків писали С. Хейзан і П. Шейвер. Вони визначили романтичну любов як процес формування прив'язаності, що відбувається у тій самій послідовності стадій, які є у ході розвитку прив'язаності у діаді «немовля – мати» [7]. Романтична любов поєднує три взаємодіючі компоненти: прив'язаність, турботу й інтимні стосунки.

Значний внесок у вивчення взаємостосунків між дорослими людьми з позиції теорії прив'язаності зробили К. Бартоломью і Л. Хоровітц, котрі дослідили зв'язок між стилем прив'язаності та функціонуванням міжособистісних стосунків, самооцінкою та психологічним добробутом. Вони розробили чотиривимірну модель типів прив'язаності, відому як «Модель чотирьох стилів прив'язаності», орієнтуючись на два параметри – ставлення до себе (modelofself) і ставлення до інших (modelofothers). Так, при позитивному ставленні до себе та позитивному до інших у людини формується надійна прив'язаність, або тип А (secureattachment). При негативному ставленні до себе і позитивному до інших розвивається тривожно-амбівалентна, або тип В (preoccupied) прив'язаність. При негативному ставленні до інших і позитивному до себе формується унікаючий, або тип С (dismissing) тип прив'язаності. При негативному ставленні і до інших, і до себе виникає боязливий, або тип D (fearful) прив'язаності [4]. Вчені виявили, що ці стилі прив'язаності впливають на спосіб, яким люди формують і підтримують близькі стосунки. У дослідженнях показано, що особи з надійною прив'язаністю зазвичай мають більше задоволення від стосунків, кращий психологічний добробут і вищу самооцінку. З іншого боку, особи з ненадійними стилями прив'язаності можуть відчувати більшу тривогу, меншу задоволеність стосунками та нижчий рівень психологічного добробуту.

Дж. Сімпсон, С. Тран, К. Гайдон і В. Коллінз провели лонгітюдне дослідження романтичних стосунків у контексті теорії прив'язаності. Результати цього дослідження доводять, що вираження емоцій у романтичних стосунках дорослих може бути пов'язане з попереднім дитячим досвідом прив'язаності [11]. Назагал чотири основних патерни прив'язаності, що спостерігаються у дорослих, збігаються з патернами з дитинства. Дорослі з надійним типом прив'язаності є люблячими, довірливими й інтимними, знаходять цінність у своїх відносинах і використовують почуття безпеки, щоб регулювати свої емоційні переживання [8]. У проявах прив'язаності існують вікові відмінності: надійний тип прив'язаності більше притаманний особам дорослого віку, а юнакам/юнкам – унікаючий тип. Суттєвий зв'язок між типом прив'язаності та рівнем задоволеності партнерськими стосунками притаманний досліджуваному зрілому віку, для юнацького віку немає зв'язку між типом прив'язаності та рівнем задоволеності стосунками [2]. Якість прив'язаності пов'язана з особливостями романтичних стосунків у юнацькому та зрілому віці [3].

Отже, тип прив'язаності формується у дитинстві та впливає на особливості сімейної взаємодії та психологічний добробут у родині у дорослому віці. Типи прив'язаності можуть проявлятися у здатності/нездатності мати довірливі та близькі стосунки, у типах реагування на конфліктні ситуації, у ризику потрапляння у співзалежні стосунки. Партнери з надійним типом прив'язаності здатні до встановлення глибоких і довготривалих стосунків, здатні довіряти, відкриті до емоційної близькості, взаєморозуміння та підтримки. Партнери з ненадійними типами прив'язаності можуть уникати близькості, мають ризик потрапляти у співзалежні, дисгармонійні стосунки. Наявність соціальної підтримки, індивідуальні ресурси також можуть впливати на якість і стабільність сімейної взаємодії.

Мета дослідження – теоретично й емпірично вивчити особливості сімейної взаємодії у партнерів із різними типами прив'язаності. Ми припускаємо, що існує взаємозв'язок між типом прив'язаності та сімейною взаємодією у парі: партнери з надійною прив'язаністю більш відкриті до проявів кохання та симпатії у стосунках, мають вищий рівень задоволеності стосунками, у конфліктній взаємодії більш схильні обирати співробітництво; партнери з ненадійними типами прив'язаності (унікаючим, тривожно-амбівалентним чи дезорганізованим) є більш емоційно

закритими, схильні обирати суперництво й уникнення як стилі поведінки у конфліктах; мають нижчий рівень задоволеності стосунками.

Виклад основного матеріалу. В емпіричному дослідженні використано такі методики: тест на визначення якості прив'язаності МАQ (К. Карвер); опитувальник «Шкала кохання і симпатії» (З. Рубін); опитувальник «Стили поведінки у конфлікті» (К. Томас, Р. Кілманн); тест-опитувальник задоволеності шлюбом (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко). Для статистичної обробки результатів застосовано кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона).

Загальна вибірка досліджуваних складала 68 осіб (34 різностатеві пари), віком від 25 до 45 років. Тривалість перебування респондентів у стосунках – від 1 до 15 років; 80% із них перебувають в офіційно зареєстрованому шлюбі, решта описали свій шлюбний статус як «цивільний шлюб» або «тривалі моногамні стосунки».

Результати дослідження якості прив'язаності за опитувальником МАQ К. Карвера показують, що у 54% опитаних більш виражений надійний тип прив'язаності, у 19% – унікаючий, у 22% – тривожно-амбівалентний, у 5% – дезорганізований.

За даними дослідження, найбільш виражений надійний тип прив'язаності мають 35% чоловіків і 19% жінок, котрі надають партнеру(-ці) емоційну підтримку у важкі часи, мають високий рівень довіри у стосунках, цінують взаємоповагу, характеризуються високою самооцінкою та самовизначеністю. Такий вид прив'язаності характерний для досліджуваних пар, котрі перебувають в офіційному шлюбі, тривалістю стосунків від 4 до 10 років або більше 15 років.

Унікаючий тип прив'язаності виражений у 15% чоловіків і 4% жінок, які можуть уникати близькості, схильні до самоізоляції, мають проблеми у сфері соціальної взаємодії. Чоловіки з таким видом прив'язаності бояться виражати власні емоції, тому що вважають це виявом слабкості, вони схильні до створення умовної відстані, можуть дистанціюватися від партнерки без узгодження спільних планів тощо. Жінкам із унікаючим типом прив'язаності зазвичай властиве невміння просити про допомогу та делегувати частину справ своєму партнеру, вони більш схильні до заперечень власної вразливості. Унікаючий тип прив'язаності здебільшого притаманний досліджуваним парам із вільними або довготривалими моногамними стосунками, рідше – парам у цивільному й офіційному шлюбі. У стосунках

два партнери з виразними характеристиками унікаючого типу прив'язаності є рідкістю.

Тривожно-амбівалентний тип прив'язаності виражений у 13% жінок і 9% чоловіків, котрим притаманні страх розлуки, викликаний невпевненістю у собі та низькою самооцінкою; ревності; невміння управляти емоціями; почуття стану небезпеки у стосунках; низький рівень довіри. Чоловіки з таким видом прив'язаності схильні до емоційної нестабільності, виражають потребу у підтримці, гостро переживають відокремлення від партнерки. Жінки мають високий рівень інтенсивності емоцій, постійно потребують уваги, підтримки, схвалення як від партнера, так і від інших учасників соціальної взаємодії, також мають виражений страх відмови. Такий тип прив'язаності переважно властивий для респондентів, що перебувають в офіційному/цивільному шлюбі або мають довготривалі стосунки.

Дезорганізований (боязливий) тип прив'язаності виявлений у 3% жінок і 2% чоловіків, особливостями яких є суперечлива поведінка, боязнь нового, заплутаність у поглядах і діях, нерегульовані емоції тощо. Чоловіки з таким типом прив'язаності часто перебувають у тривозі, можуть мати нерегульовану поведінку не тільки у стресових ситуаціях, чинять спротив у близькості й інтимності стосунків. Жінки з цим типом прив'язаності частіше схильні до розривів стосунків, вони психологічно нестабільні у власних рішеннях, саме вони здатні переживати страх відкидання. Прослідковується тенденція, що такі стосунки характерні для тих досліджуваних, хто перебуває в офіційному шлюбі.

Отже, за результатами дослідження якості прив'язаності визначено, що у респондентів є найбільш вираженим надійний тип прив'язаності, ознаками якого є близькість, довіра, теплі стосунки, емоційна рівноваженість та інше.

Опитування за «Шкалою кохання і симпатії» З. Рубіна показує, що переважна більшість досліджуваних мають високі показники за шкалою «Кохання» ($M=23$), що може проявлятися як емоційна відкритість (вираження почуттів через слова, вирази обличчя, жести тощо), дбайливість один щодо одного, а також прагнення до фізичної близькості. За шкалою «Симпатія» також переважна більшість досліджуваних показує високі показники ($M=20$), що проявляється через ввічливість та уважність, спільні інтереси, однакові способи вираження почуттів, позитивні словесні висловлювання, тактильність, бажання зробити приємно.

Результати дослідження стилів поведінки у конфлікті за опитувальником Томаса-Кілманна показують переважання у респондентів співпраці (25,4%) та компромісу (23,6%); менш характерними є пристосування (18,8%), уникнення (17,2%) і суперництво (15,1%). Відмінності у показниках чоловіків і жінок є незначними.

За результатами вивчення задоволеності шлюбом встановлено, що низький рівень задоволеності шлюбом мають 13% опитаних (9% жінок і 4% чоловіків), помірний рівень задоволеності шлюбом мають 22% опитаних (11% жінок і 11% чоловіків), високий рівень задоволеності шлюбом мають 44% опитаних (22% жінок і 22% чоловіків), дуже високий рівень задоволеності шлюбом мають 21% опитаних (9% жінок і 12% чоловіків). Як бачимо, різниця у показниках чоловіків і жінок є незначною.

На основі даних кореляційного аналізу можна зробити висновки, що досліджувані з вираженим надійним типом прив'язаності проявляють у стосунках більше кохання ($r=0,40$; $p\leq 0,01$) і симпатії ($r=0,37$; $p\leq 0,01$). У конфліктних ситуаціях партнери з надійним типом частіше обирають компроміс ($r=0,50$; $p\leq 0,01$) і співпрацю ($r=0,35$; $p\leq 0,01$), зрідка вдаються до суперництва ($r=-0,46$; $p\leq 0,01$) та уникнення конфліктної взаємодії ($r=-0,31$; $p\leq 0,01$).

Досліджувані з унікаючим типом прив'язаності не схильні проявляти у стосунках кохання ($r=-0,38$; $p\leq 0,01$) і симпатію ($r=-0,31$; $p\leq 0,01$). У конфліктних ситуаціях партнери з унікаючим типом частіше обирають суперництво ($r=0,31$; $p\leq 0,01$), але зрідка компроміс ($r=-0,33$; $p\leq 0,01$).

Досліджувані з дезорганізованим типом прив'язаності не схильні проявляти кохання ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$) у стосунках. У конфліктних ситуаціях партнери з дезорганізованим типом частіше обирають уникнення ($r=0,34$; $p\leq 0,01$), суперництво ($r=0,30$; $p\leq 0,05$) і зрідка компроміс ($r=-0,40$; $p\leq 0,01$).

Досліджувані із тривожно-амбівалентним типом прив'язаності не схильні проявляти у стосунках кохання ($r=-0,17$) і симпатію ($r=-0,12$), мають

тенденцію уникати конфліктних ситуацій (0,20). Проте всі коефіцієнти кореляції для цієї частини вибірки є статистично незначимі.

Також було виявлено, що чим вищий рівень надійної прив'язаності, тим вищий рівень задоволеності стосунками ($r=0,40$; $p\leq 0,01$); чим вищий рівень дезорганізованої прив'язаності, тим нижчий рівень задоволеності стосунками ($r=-0,32$; $p\leq 0,01$).

Висновки. За результатами дослідження виявлено таке:

- в опитаних переважає надійний тип прив'язаності (54%), який характерний для досліджуваних пар зі стабільними, довготривалими стосунками та проявляється у сімейній взаємодії через кохання і симпатію, співпрацю і компроміс як способи врегулювання конфліктних ситуацій, високий рівень задоволеності стосунками;

- тривожно-амбівалентний тип прив'язаності виражений у 22% досліджуваних, котрі не схильні проявляти кохання та симпатію у стосунках, мають тенденцію уникати конфліктних ситуацій;

- унікаючий тип прив'язаності є вираженим у 19% досліджуваних, які не проявляють кохання і симпатії у стосунках, у конфліктних ситуаціях використовують суперництво, не схильні до компромісів;

- найменш вираженим є дезорганізований тип прив'язаності (5% опитаних), партнерам із цим типом властиві труднощі у вираженні кохання і симпатії, вибір суперництва або уникнення для регулювання конфліктів, низький рівень задоволеності стосунками.

Отже, за результатами дослідження припущення про те, що тип прив'язаності пов'язаний із особливостями сімейної взаємодії, підтверджено: партнери з надійною прив'язаністю частіше проявляють почуття та близькість, використовують більш конструктивну поведінку у конфліктах, більше задоволені стосунками; партнери із тривожно-амбівалентною, унікаючою та дезорганізованою прив'язаністю демонструють меншу близькість у стосунках і нижчий рівень задоволеності стосунками.

Список використаних джерел

1. Гавриловська К.П., Базилюк І.І. Образ сім'ї в свідомості молодих матерів із різними соціальними статусами. *Молодий вчений*. 2016. № 12.1 (40). С. 202–206.
2. Пирог Г., Горнович Ю. Особливості зв'язку прив'язаності та задоволеності партнерськими стосунками в юнацькому та зрілому віці. *Психологічні дослідження*. Вип. 15. 2022. С. 27–30.
3. Семків І.І., Вонс О.-М.С. Психологічні особливості романтичних стосунків осіб із різним типом прив'язаності в юнацькому та зрілому віці. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2020. Вип. 3. С. 46–56.

4. Bartholomew K., Horowitz L. Attachment styles among young adults: A test of a fourcategory model. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. № 5 (61). P. 226–244.
5. Bowlby J. A Secure Base: Parent-child attachment and healthy human development. Basic Books Reprint edition, 2008. 225 p.
6. Foroughe F., Muller T. Attachment-based interventions strategies in family therapy with survivors of intra-familial trauma: A case study. *Journal of Family Violence*. 2014. № 29. P. 539–548.
7. Hazan C., Shaver P. Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. №52 (3). P. 511–524.
8. Johnson S. Attachment theory in practice: Emotionally focused therapy (EFT) with individuals, couples, and families. London–New York, 2019.
9. Levinger G. A social psychological perspective on marital dissolution. *Journal of Social Issues*. 2016. № 32 (1). P. 21–47.
10. Li P. Attachment Styles & Your Relationships. Parenting for brain. 2014. URL: <https://www.parentingforbrain.com/attachment-styles/>
11. Simpson J.A., Collins W.A., Tran S., Haydon K.C. Attachment and the experience and expression of emotions in romantic relationships: a developmental perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2007. № 92 (2). P. 355–367.
12. Timmerman G. A Concept Analysis of Intimacy. *Issues in mental health nursing*. 2009. № 12. P. 19–30.

Троценко Андрій*аспірант кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ВАЛІДИЗАЦІЯ ШКАЛИ ОСОБИСТІСНОЇ ДИНАМІКИ

Анотація. У статті представлені результати встановлення валідності розробленої методики «Шкала особистісної динаміки». Тест має 60 тверджень. Методика включає п'ять основних шкал, які відповідають таким типам особистості: невротичний, конгруентний, конформний, ізольований і психотичний. Домінуючий тип особистості відбиває шкала, яка набирає найбільшу кількість балів. Основою створення методики є теоретична модель, запропонована О.В. Мазяром. Вибірку склали 500 осіб (середній вік $M = 28$). Використані такі методи встановлення валідності: а) очевидна; б) конкурентна; в) конструктивна. Емпіричне дослідження має досить високий коефіцієнт залученості респондентів, який становить 82%. Для доведення конкурентної валідності відібрані окремі, релевантні шкали еталонних методик. Статистичні обрахунки здійснені за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона. Сукупність кореляцій, що встановлені між показниками Шкали особистісної динаміки й еталонних методик, вказує на їхній взаємозв'язок за психологічною сутністю. Для доведення конструктивної валідності використано факторний аналіз. За допомогою Varimax-обертання побудована модель із трьох факторів. Отримані результати підтверджують теоретичний конструкт, який лежить в основі методики. Дискримінативність шкал підтверджена за допомогою коефіцієнта δ (дельта) Фергюсона. Значення шкал коливаються від 0,85 до 0,94. Це свідчить про високу дискримінативність. Для визначення внутрішньої узгодженості тесту використано коефіцієнт α -Кронбаха. Встановлено, що більшість шкал мають задовільні показники. Отримані результати дослідження підтверджують, що розроблена методика валідна. Відповідність психометричним вимогам дозволяє використовувати тест у наукових і практичних цілях.

Ключові слова: шкала, особистісна динаміка, конкурентна валідність, конструктивна валідність, коефіцієнт кореляції, дискримінативність, внутрішня узгодженість.

Trotsenko Andrii*Postgraduate student of Department of Social and Practical Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

VALIDATION OF THE PERSONAL DYNAMICS SCALE

Abstract. The article outlines the results of establishing the validity of the developed method named «Personality Dynamics Scale». The test consists of 60 statements. The method includes five main scales that correlate with the following personality types: Neurotic, Congruent, Conformist, Isolated and Psychotic. The dominant personality type is reflected by the scale with the highest score. The method was created based on the theoretical model proposed by O.V. Mazyar. The sample consisted of 500 individuals (average age $M = 28$). The following methods were used to establish validity: a) obvious validity; b) concurrent validity; c) construct validity. The empirical study has a high respondent engagement rate of 82%. To prove concurrent validity, relevant scales from benchmark methods were selected. Statistical calculations were performed using Pearson's correlation coefficient. The set of correlations established between the Personality Dynamics Scale indicators and benchmark methods indicates their psychological essence interrelation. Factor analysis was used to prove construct validity. A three-factor model was built using Varimax rotation. The obtained results confirm the theoretical conception underlying the method. The discriminativity of the scales was confirmed using Ferguson's δ (delta) coefficient. The scale values range from .85 to .94, indicating high discriminativity. Cronbach's α coefficient was used to determine the internal consistency of the test. It was established that most of the scales have positive indicators. The obtained research and analysis results confirm that the developed method meets psychometric characteristics. Compliance with these requirements allows the test to be used for scientific and practical purposes.

Keywords: scale, personality dynamics, concurrent validity, construct validity, correlation coefficient, discriminativity, internal consistency.

Постановка проблеми й аналіз досліджень. Особистість як психологічний феномен має складну структуру, тому розроблено багато концепцій для її розуміння, пояснення поведінки та терапії психологічних проблем. Відповідно до статистики 5% дорослого населення страждають від депресії, і цей показник продовжує зростати. Це свідчить про те, що наявних концепцій розуміння людини недостатньо. Світ динамічно змінюється завдяки технологіям. Нині людська психіка не встигає адаптуватися до нових умов. Психологи говорять про появу нового типу людини – «людини розгубленої». Відповідно до викликів виникає і потреба у нових підходах і способах діагностики.

У вітчизняній психології обмаль особистісних опитувальників. Більшість методик є закордонними. Частина з них перекладена та належним чином не адаптована до україномовного культурного середовища. Розробка вітчизняних опитувальників має важливе значення, оскільки це головний інструментарій для проведення наукових досліджень і психодіагностики. У зв'язку з дефіцитом валідних вітчизняних особистісних методик організації не можуть здійснити профвідбір працівників відповідно до своїх запитів.

Психологічна практика та наукова сфера потребують валідних і перевірених інструментів. Одним із таких методів є «Опитувальник часової перспективи Зімбардо» [13; 20]. Стаття, у якій опубліковані психометричні характеристики методики, процитована понад 4 тис. разів. Опитувальник діагностує спрямованість особистості на минуле, теперішнє або майбутнє. Він також вимірює, наскільки людина здатна відкласти миттєве задоволення заради досягнення цілі у перспективі. Завдяки задовільним психометричним показникам (надійності та конструктивної валідності) методика стала популярною у наукових спільнотах. Цей опитувальник перекладений та адаптований багатьма мовами. Зокрема, адаптований українською мовою О. Сенік [14]. У цій праці використано коефіцієнт α -Кронбаха та метод тест-ретесту для підтвердження надійності. Автор застосував конфігаторний факторний аналіз, який майже повністю відтворює факторну структуру оригінальної методики. Серед небагатьох вітчизняних напрацювань варто відзначити методику «Парціальні позиції життєстійкості», розроблену І. Бринзою й О. Кузнецовою [2]. Результати апробації тесту засвідчують достатній рівень валідності, надійності та дискримінативності. Серед існуючих діагностичних

інструментів цього напрямку методика не має аналогів.

Метою статті є доведення валідності розробленої авторської методики «Шкала особистісної динаміки» для різних вікових груп як ефективного діагностичного інструментарію. Кожен респондент мав змогу отримати результати тестування на електронну адресу. Статистична обробка даних здійснена за допомогою програми STATISTICA 6.0.

Виклад основного матеріалу дослідження. Шкала особистісної динаміки включає п'ять основних шкал, які відповідають таким типам особистості: конгруентний, конформний, ізольований і психотичний. Основою створення методики стала теоретична модель, запропонована О.В. Мазяром [9]. Оскільки особистість змінюється у процесі розвитку, методика дозволяє визначити характер трансформацій. Відповідно до концептуальних поглядів суб'єкт тяжіє до одного з чотирьох особистісних типів. Внаслідок невротизації актуальний тип особистості може змінитися на інший або залишитися без змін. Ця динаміка залежить від переживання та проходження індивідом нормативних і ненормативних криз. До перших відносять вікові та біологічні зміни, які можуть проявитися прогнозовано на кожному етапі життя, до других – непередбачувані життєві обставини та зміни.

Шкала особистісної динаміки включає 60 прямих тверджень. Опитувальник розроблений, відповідно до психометричних вимог [7; 15; 17]. Методика складається з таких шкал: *Невротичний*, *Конгруентний*, *Психотичний*, *Конформний* та *Ізольований*. Назва кожної шкали відображає відповідну характеристику особистості [9]. Відповіді представлені у дихотомічних шкалах (згоден/ -на = 1, не згоден/ -на = 0). Шкала *Невротичний* має 20 тверджень, решта – по 10. Домінуючий тип особистості відображає шкала, яка набрала найбільшу кількість балів.

Нами обрані такі еталонні методики для доведення конкурентної валідності: «Фрайбурзький особистісний опитувальник» (FPI) [8] і «Каліфорнійський психологічний опитувальник» (CPI-U) [1]. Серед зазначених тестів відібрані окремі шкали, релевантні до шкал розробленої методики У «Фрайбурзькому особистісному опитувальнику» відібрані такі шкали: *Невротичність*, *Врівноваженість*, *Товариськість*, *Сором'язливість*, *Спонтанна агресивність* і *Реактивна агресивність*. У «Каліфорнійському психологічному опитувальнику» відібрана лише

одна релевантна шкала – *Конформний*. Шкали першої методики сумарно мають 65 тверджень, шкала другої – 12. Обидві методики – закордонні й адаптовані для українського населення. Відповіді обох тестів представлені у дихотомічних шкалах (згоден/ -на = 1, не згоден/ -на = 0). Загальна кількість тверджень розробленої методики й еталонних становить 146 пунктів. З метою уникнення втоми респондентів від великої кількості запитань вирішено розподілити батарею тверджень на два окремі блоки. За інструкцією досліджувані могли виконати тести в окремі дні.

Характеристика вибірки. Дослідженням охоплено 500 осіб, серед яких 374 жінки, 126 чоловіків віком від 14 до 75 років, середній вік – 28 років. Віковий розподіл близький до нормального та має незначну правосторонню асиметрію, спричинену переважанням молодших учасників (критерій Шапіро-Уїлка $W = .88956$; $p < .001$). До складу вибірки увійшли учні, студенти та дорослі особи різних професій і діяльності. Емпіричне дослідження проводилося із серпня 2023 року по квітень 2024 року. Використано друкований і цифровий (із використанням Google-форми) варіант опитувальника.

У дослідженні використані такі методи встановлення валідності: а) очевидна; б) конкурентна; в) конструктивна.

Очевидна валідність. Попри значну кількість тверджень, дослідження має досить високий коефіцієнт залученості респондентів (82%). Це свідчить про відсутність систематичної похибки вибірки. На очевидну валідність вказує зрозуміла інструкція та твердження тесту, які відбивають основні аспекти досліджуваного феномену. Опитувальник має такі блоки: 1) основна інформація; 2) інструкція; 3) оцінка самопочуття та зазначення події, яка найбільше змінила життя за останні півроку; 4) тестові твердження; 5) коментарі респондентів щодо методики. Всі зауваження досліджуваних враховані. Зокрема, завдяки відгукам вирішено змінити відповіді з формату «Так» – «Ні» на «Згоден/ -на» – «Не згоден/ -на», оскільки деякі твердження сприймалися респондентами із подвійним запереченням.

Конкурентна валідність. Використано метод конкурентної валідності. Для її доведення використано метод кореляційного аналізу К. Пірсона, щоб встановити зв'язки між окремими шкалами розробленого тесту та шкалами тестів, валідність яких вже доведена.

У табл. 1 представлені коефіцієнти кореляцій між розробленою й еталонними методикою.

Виявлені статистично значимі зв'язки ($p < .01$; $p < .05$). Встановлені позитивні кореляції шкал розробленої методики з такими шкалами еталонних методик:

1. Невротичний – Невротичність ($r = .62$, $p \leq .00$). Виражена пряма кореляція вказує на тісний зв'язок між шкалами. Тобто шкали вимірюють дуже схожі аспекти психологічного стану. Невротичність включає емоційну нестабільність, тривожність, депресивність, роздратованість і схильність до стресу. Особи з високим рівнем невротичності часто переживають сильні негативні емоції та мають труднощі з подоланням стресових ситуацій. Варто зазначити, що шкала *Невротичний* має обернену кореляцію зі шкалами *Врівноваженість* і *Товариськість*, що вказує на зв'язок із вищезазначеними психологічними станами.

2. Конгруентний – Врівноваженість ($r = .41$, $p \leq .000$), Товариськість $r = .31$, $p \leq .00$). Помірна позитивна кореляція між шкалами свідчить про те, що особи з високими показниками конгруентності мають тенденцію бути врівноваженими. Слабша позитивна кореляція зі шкалою *Товариськість* свідчить про те, що конгруентні особи можуть бути більш товариськими, хоча цей зв'язок менш виражений. Внутрішня узгодженість конгруентних осіб може сприяти соціальній активності, але не є основним чинником товариськості.

3. Ізольований – Сором'язливість ($r = .55$, $p \leq .00$). Виражена пряма кореляція свідчить про те, що шкали тісно пов'язані. Особи, котрі почуваються ізольованими, можуть бути сором'язливими, оскільки їм важко налагоджувати соціальні контакти.

4. Психотичний – Спонтанна агресивність ($r = .53$, $p \leq .00$), Реактивна агресивність ($r = .56$, $p \leq .00$). Шкали мають виражені прямі кореляції. Це свідчить про значний зв'язок між психотичними рисами та тенденцією до агресивної поведінки. Спонтанна агресивність може означати раптові, непередбачувані агресивні дії. Реактивна агресивність може проявлятися через агресивні дії у відповідь на певні реакції чи стресові ситуації. Виражені значення з обома шкалами вказують на те, що шкала *Психотичний* може бути ефективним індикатором схильності до агресивної поведінки.

5. Конформний – Конформний (CPI-U) ($r = .25$, $p \leq .00$). Показник між шкалами свідчить про слабку пряму кореляцію. Це означає помірний ступінь зв'язку між значеннями шкал. Причиною

може бути низький показник внутрішньої узгодженості α -Кронбаха ($\alpha = .42$) у шкалі *Конформний (CPI-U)*, що відібрана як еталонна методика.

Отже, сукупність кореляцій, що встановлені між показниками Шкали особистісної динаміки й еталонних методик, вказує на їхній взаємозв'язок за психологічною сутністю. Це доводить валідність окремих розроблених шкал. Варто зазначити, що кореляція між шкалами не може бути дуже високою, оскільки це буде дублюванням інструментарію.

У табл. 2 представлені коефіцієнти кореляцій між внутрішніми шкалами розробленої методики. Майже всі представлені шкали мають слабкі зв'язки між собою. Виключенням є шкали *Невротичний – Ізольований*, які мають виражену пряму кореляцію ($r = .55$; $p \leq .00$). Назагал шкала *Ізольований* має виражені кореляції із психологічним конструктом невротичності як в еталонній методиці, так і в розробленій. Це свідчить про те, що ці психологічні аспекти об'єктивно поєднані між собою. Шкала *Конгруентний* має помірні обернені кореляції зі шкалами *Невро-*

тичний ($r = - .39$, $p \leq .00$) та *Ізольований* ($r = - .34$, $p \leq .00$). Це означає, що конгруентність та узгодженість поведінки не притаманні невротичним та ізольованим особам.

Конструктна валідність. Для перевірки відповідності методики до сформульованої теоретичної моделі здійснений факторний аналіз із використанням нормалізованого Varimax-обертання. Згідно із критерієм Кеттела (графіком кам'яного осипу) виокремлено 3 фактори. Критерій Кайзера також визначає структуру із трьома факторами, які мають найбільший відсоток дисперсії. На рис. 1 представлені графічні результати Varimax-обертання.

Перший фактор об'єднав показники таких шкал, як *Сором'язливість*, *Невротичність*, *Невротичний* та *Ізольований*, що вказує на їхню спорідненість. У другому факторі виокремлені такі шкали: *Психотичний*, *Реактивна агресивність*, *Спонтанна агресивність*. До третього фактору увійшли значення шкали *Конформний*. Факторні навантаження для шкал *Конгруентність – Врівноваженість*, *Товариськість* не мають

Таблиця 1

Показники кореляції r-Пірсона між «Шкалою особистісної динаміки» та еталонними методиками

Методики	Шкали	Невротичний	Конгруентний	Ізольований	Психотичний	Конформний
Фрайбурзький особистісний опитувальник (FPI)	Невротичність	.62**	-.25**	.47**	.12**	.06
	Врівноваженість	-.32**	.41**	-.19**	.21**	.24**
	Товариськість	-.25**	.31**	-.43**	.08	.27**
	Сором'язливість	.70**	-.40**	.55**	-.03	.11*
	Спонтанна агресивність	.51**	-.19**	.34**	.53**	.08
	Реактивна агресивність	.33**	-.01	.22**	.56**	.07
Каліфорнійський психологічний опитувальник (CPI-U)	Конформний	.33**	.10*	.27**	.31**	.25**

Примітка: * $p < .05$, ** $p < .01$.

Таблиця 2

Кореляції між внутрішніми шкалами опитувальника особистісної динаміки (PDS)

	Шкали	1	2	3	4	5
1.	Невротичний	—				
2.	Конгруентний	-.39*	—			
3.	Ізольований	.55**	-.34**	—		
4.	Психотичний	.13**	.07	.14*	—	
5.	Конформний	.14*	.13*	-.06	.10*	—

Примітка: * $p < .05$, ** $p < .01$.

достатніх значень, але на рис. 1 можна побачити, що вони виділені в окрему групу та протиставлені іншим психологічним конструктам. Структура факторних навантажень підтверджує зв'язок шкал розробленої методики з еталонними. Також на факторному полі виразно представлено поляризоване розташування розроблених шкал. Загалом результати аналізу свідчать, що особливості зв'язків між представленими шкалами наближені до теоретичного конструкту.

Для перевірки незалежності результатів методики від особистості дослідника проведено тестування різними фахівцями серед студентів. Виявлено статистично значимі зв'язки ($p < .01$; $p < .05$) розробленої методики з окремими шкалами еталонних опитувальників. Вибірка серед студентів: 107 осіб від 15 до 23 років (93 – студенти ЖДУ імені І. Франка, 14 – студенти Житомирського медичного інституту). Середній вік – 16,7 років. Між шкалами *Невротичний – Невротичність* встановлено виражений коефіцієнт кореляції ($r = 0.62$). Помірний зв'язок шкали *Конгруентний* зі шкалами *Врівноваженість* ($r = 0.35$) і *Товариськість* ($r = 0.34$). Між шкалами *Конформний – Конформний (CPI-U)* встановлено

виражений зв'язок ($r = 0.34$). Між шкалами *Ізольований – Сором'язливість* виявлено виражений зв'язок ($r = 0.57$). Помірний зв'язок між шкалами *Психотичний – Спонтанна агресивність* ($r = 0.42$) та *Реактивна агресивність* ($r = 0.35$). Майже всі шкали мають подібні значення кореляцій, які представлені у табл. 3. Виключення становлять шкали *Психотичний – Спонтанна агресивність*, *Реактивна агресивність*, які у групі студентів мають слабший зв'язок.

У табл. 3 представлені показники коефіцієнта α -Кронбаха для кожної шкали. Цей коефіцієнт дозволяє визначити, наскільки кожне запитання тесту вимірює досліджувану ознаку особистості та є внутрішньо узгодженим. Визначення коефіцієнта α -Кронбаха здійснений із використанням тетрагоричного кореляційного аналізу для дихотомічних шкал.

Шкала *Невротичний* має дуже високий показник внутрішньої узгодженості ($\alpha = .92$). Шкали *Ізольований* ($\alpha = .84$) та *Конгруентний* ($\alpha = .82$) мають хороші показники внутрішньої узгодженості. Шкали *Психотичний* ($\alpha = .79$) та *Конформний* ($\alpha = .66$) мають прийнятні показники. У психологічних дослідженнях прийнято вважати, що

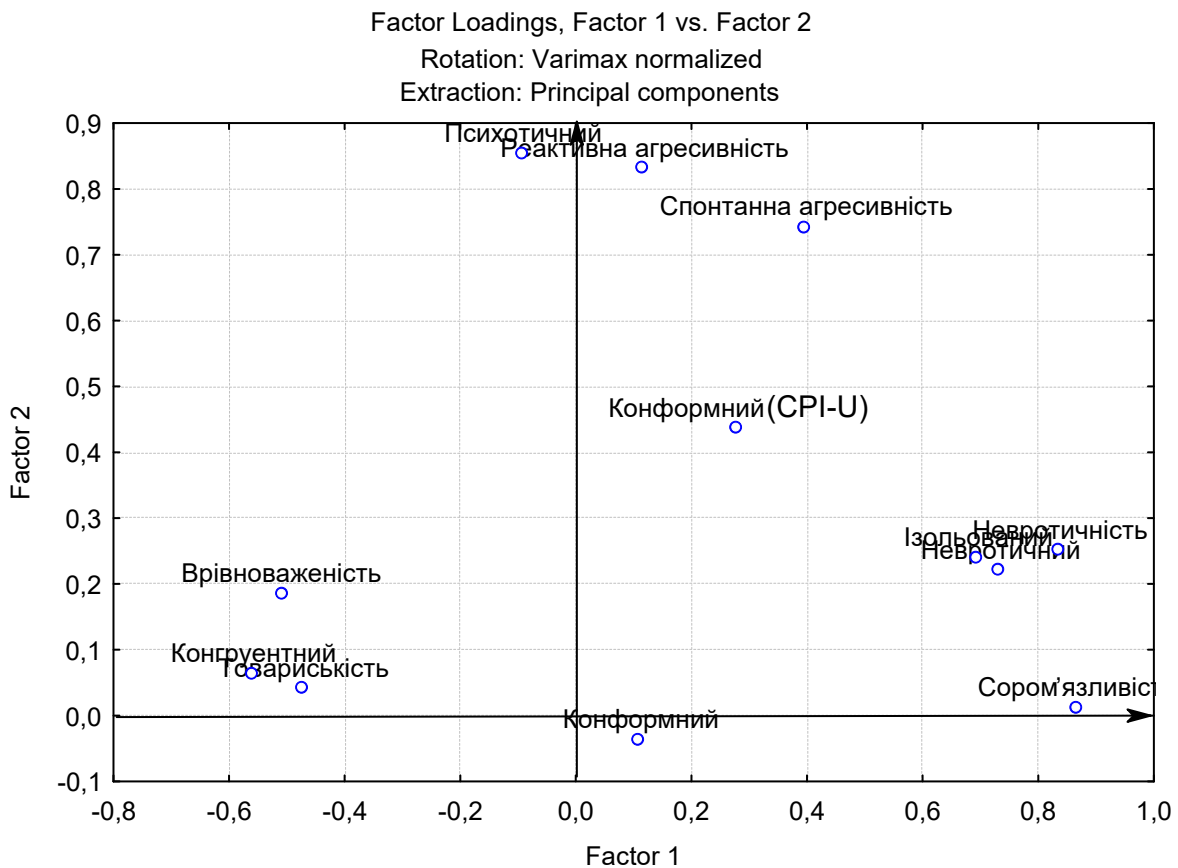

Рис. 1. Структура факторних навантажень між шкалами розробленої методики й еталонних

Коефіцієнти внутрішньої узгодженості α -Кронбаха

Шкали	Середнє	Стандартне відхилення	α -Кронбаха
Невротичний	9.54	6.03	.92
Конгруентний	7.15	2.63	.82
Ізольований	4.39	3.13	.84
Психотичний	2.54	2.51	.79
Конформний	3.99	2.22	.66

показники α -Кронбаха, які вищі .60, свідчать про внутрішню узгодженість. Перетворення моделі дозволило дещо підвищити показник α -Кронбаха у шкалі *Психотичний*. При видаленні твердження № 53 «Я не поступаюся своїми задумами» рівень надійності підвищився з .79 до .80. Як видно із представлених даних, α -Кронбаха для більшості шкал мають хороші показники.

Для перевірки дискримінативності методики використано коефіцієнт дельти Фергюсона. Отримані такі значення для кожної шкали: *Невротичний* ($\delta = .94$), *Конгруентний* ($\delta = .85$), *Психотичний* ($\delta = .87$), *Конформний* ($\delta = .85$) та *Ізольований* ($\delta = .90$). Результати обрахунків свідчать про високу дискримінативність методики. Тест добре розрізняє респондентів із максимальними та мінімальними значеннями за кожною шкалою. Можна зробити висновок, що розроблений інструмент має гарний рівень чутливості для вимірювання досліджуваних ознак.

Висновки. Загальна сукупність виражених кореляцій свідчить про взаємозв'язок шкал розробленої методики з релевантними шкалами еталонних за психологічною сутністю. Це доводить конкурентну валідність методики. Виняток становить лише шкала *Конформний*, яка отримала

значущий, але слабкий зв'язок із релевантною шкалою Каліфорнійського психологічного опитувальника. Однією із причин цього результату може бути низький показник коефіцієнта внутрішньої узгодженості α -Кронбаха у цій методиці. У результаті факторного аналізу шкала *Конформний*, яка належить до розробленої методики, виділена в окрему структуру та протиставлена іншим психологічним конструктам. Шкала *Конформний* потребує подальших наукових досліджень. Загалом розподіл факторних навантажень відбиває взаємозв'язок розроблених шкал та еталонних. Модель отриманої факторної структури свідчить про наближеність до теоретичної концепції О.В. Мазяра. Розроблена методика також пройшла перевірку на константність. Це говорить про те, що отримані результати не спотворені особистістю дослідника. Шкала особистісної динаміки має високі показники дискримінативності δ (дельта) Фергюсона та хороші показники внутрішньої узгодженості α -Кронбаха. Це свідчить про конструктну валідність методики. Загалом отримані результати дослідження підтверджують, що розроблена методика валідна. Відповідність психометричним вимогам дозволяє використовувати тест у наукових і практичних цілях.

Список використаних джерел

1. Барко В.І., Барко В.В., Макаренко П.В., Бондаренко В.Д. Українськомовна адаптація Каліфорнійського психологічного опитувальника для використання в роботі з персоналом органів МВС України. *Вісник НУО України*. 2022. № 1. С. 5–23.
2. Бринза І., Кузнецова О. Психодіагностична методика «Парціальні позиції життєстійкості особистості»: результати розробки та апробації. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2020. № 11. С. 14–22.
3. Кулешник Я.Ф., Сенік В.В., Магеровська Т.В. Використання статистичних методів для створення когнітивних тестових завдань. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2018. Т. 28. № 8. С. 122–128.
4. Ковальчук О.С. Перевірка надійності, валідності та стандартизація методики «Шкала виміру соціальної відповідальності особистості (SRS-37)». *Вісник Національної академії ДПСУ*. 2016. № 2. С. 30–44.
5. Коновалова О.В. Обґрунтування психодіагностичного інструментарію дослідження мотиваційної готовності студентів до діяльності у сфері торгівлі. *Проблеми сучасної психології*. 2018. № 41. С. 127–141.

6. Кузнецова О.В. Результати розробки методики діагностики динамічних та якісних параметрів інноваційності. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського*. 2017. № 2. С. 118–123
7. Ловенталь К.М., Льюїс К.А. Введення в психологічні тести і шкали. Київ : *Науковий світ*, 2022. 210 с.
8. Луценко О.Л. Фрайбурзький особистісний опитувальник FPI – перевірка валідності та локальна стандартизація. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2016. № 61. С. 49–54.
9. Мазяр О.В. Генезис і динаміка диснонсів особистості: системний підхід : дис. ... докт. псих. наук : 19.00.01 / Інс. псих. ім. Г.С. Костюка. Київ, 2021. 475 с.
10. Мазяр О.В., Кириченко В.В. Шкала особистісної динаміки: перевірка надійності паралельних форм. *Габітус*. 2023. № 46. С. 176–180.
11. Пилат Н.І., Сенік О.М., Кривенко І.С. Українськомовна адаптація короткої версії опитувальника особистісного нарцисизму (NPI-16): аналіз психометричних показників. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2021. № 48. С. 76–89.
12. Саннікова О.П., Санніков О.І., Меленчук Н.І. Тест-опитувальник схильності до авантюристичності (АВАНТ-1): результати апробації. *Проблеми сучасної психології*. 2016. № 1. С. 82–88.
13. Сенік О., Полунін О., Шатілова О., Абрамов В., Кривенко І. С. Вимірювання перспективи майбутнього: ревалідація «шкали врахування майбутніх наслідків». *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка*. 2022. № 2. 1(15). С. 48–55.
14. Сенік О. Адаптація опитувальника часової перспективи особистості Ф. Зімбардо (ZTPІ). *Соціальна психологія*. 2012. № 1–2. С. 153–168.
15. Троценко А.Л. Особливості розробки та валідації тестів особистості. *Журнал соціальної та практичної психології*. 2023. № 2. С. 64–70.
16. Юр'єва Л.М., Шорніков А.В. Новий інструмент у діагностиці кіберзалежності. *Український вісник психоневрології*. 2021. Т. 29. № 3. С. 57–62.
17. Anastasi A., Urbina S. *Psychological testing*. Upper Saddle River: Prentice Hall, 1997. 736 p.
18. Guilford J. P. Factor analysis in a test-development program. *Psychological Review*. 1948. Vol. 55, P. 79–94. DOI: <https://doi.org/10.1037/h0056564>.
19. Semkiv I., Turetska, K., Kryvenko I., Kechur R. Linguistic and Psychometric Validation of the Ukrainian Translation of the Inventory of Personality Organization-Revised (IPO-R-UKR). *East European Journal of Psycholinguistics*. 2022. Vol. 9(1). P. 176–192. DOI: <https://doi.org/10.29038/eejpl.2022.9.1.sem>
20. Zimbardo P.G., Boyd J.N. Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. Vol. 77. P. 1271–1288. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.77.6.1271>

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 159.937

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-10>

Шепельова Марія

кандидат психологічних наук,

в.о. завідувача лабораторії психології творчості

Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної академії педагогічних наук України

ІНДИКАТОРИ ТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ПРИ ВИРІШЕННІ ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНИХ ЗАВДАНЬ

Анотація. Розвиток творчого мислення як тактико-стратегічного механізму прийняття рішень в умовах невизначеності має бути пріоритетним завданням підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності у сучасних умовах. Тому виникає необхідність дослідження особливостей розуміння студентами невизначених ситуацій і на цій основі розробки адекватних психолого-педагогічних засобів як діагностики, так і розвитку творчого мислення здобувачів вищої освіти. У цій публікації ми презентуємо четверту частину з циклу досліджень, присвячених вивченню особливостей розуміння студентами невизначених ситуацій. За результатами контент-аналізу відповідей здобувачів вищої освіти на четверте експериментальне завдання виокремлено такі змістові категорії: бажання зіпсувати машину сусіда (59%); бажання підставити сусіда (11%); бажання вплинути на психічний стан сусіда (6%); жарт (5%); власна користь (5%); добра справа (4%); помилкова відповідь (3%); відсутність відповіді (6%). Узагальнивши результати аналізу особливостей вирішення студентами чотирьох експериментальних задач, виокремлено такі змістові індикатори творчого мислення: оригінальність відповіді; адекватність умові задачі; об'єктивна/суб'єктивна спрямованість; орієнтація на знання/орієнтація на вигадку (уяву); прояви застосування когнітивних стратегій; оптимістичність/песимістичність; конструктивність/деструктивність; критичність ставлення до умови задачі; цілісне моделювання ситуації. Також необхідно враховувати такі формальні характеристики, як кількість запропонованих варіантів відповіді, формулювання у формі припущення чи констатації, наявність роз'яснення (короткого чи розгорнутого), наявність опису ситуації, доповнення додатковими деталями. Отримані результати можуть стати підґрунтям для розробки адекватних психолого-педагогічних засобів як діагностики, так і розвитку творчого мислення здобувачів вищої освіти в умовах невизначеності.

Ключові слова: творче мислення, невизначеність, індикатори творчого мислення, сприймання, розуміння, контент-аналіз.

Shepelova Mariia

Candidate of Psychological Sciences,

Acting Head of the Laboratory of Psychology of Creativity

of G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

STUDENTS' CREATIVE THINKING INDICATORS IN THE SOLVING OF EXPERIMENTAL TASKS

Abstract. The development of creative thinking as a tactical and strategic decision-making mechanism in conditions of uncertainty should be a priority task of preparing future specialists for professional activity in modern conditions. Therefore, there is a need to study the peculiarities of students' understanding of uncertain situations and, on this basis, to develop adequate psychological and pedagogical tools for both diagnostics and the development of creative thinking of higher education applicants. In this publication, we present the fourth part of a series of studies devoted to the study of the students' understanding of uncertain situations peculiarities. According to the results of the content analysis of the answers of higher education applicants to the fourth experimental task, the following content categories are distinguished: the desire to spoil the neighbor's car (59%); the desire to setup a neighbor (11%);

the desire to influence the mental state of a neighbor (6%); joke (5%); self-benefit (5%); a good deed (4%); false answer (3%); no response (6%). Summarizing the results of the analysis of the features of solving four experimental problems by students, the following content indicators of creative thinking have been defined: originality of the answer; adequacy to the task condition; objective/subjective orientation; orientation to knowledge/orientation to fiction (imagination); manifestations of the use of cognitive strategies; optimism/pessimism; constructiveness/destructiveness; criticality of attitude to the condition of the task; holistic modeling of the situation. It is also necessary to take into account such formal characteristics as the number of proposed answer options, wording in the form of an assumption or statement, the presence of an explanation (brief or detailed), the presence of a description of the situation, and the addition of additional details. The results obtained can become the basis for the development of adequate psychological and pedagogical tools for both diagnostics and the development of creative thinking of higher education students in conditions of uncertainty.

Keywords: creative thinking, uncertainty, indicators of creative thinking, perception, understanding, content analysis.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Розвиток творчого мислення як тактико-стратегічного механізму прийняття рішень в умовах невизначеності має бути пріоритетним завданням підготовки майбутніх фахівців до професійної діяльності у сучасних умовах. Тому виникає необхідність дослідження особливостей розуміння студентами невизначених ситуацій і на цій основі розробки адекватних психолого-педагогічних засобів як діагностики, так і розвитку творчого мислення здобувачів вищої освіти.

Розуміння невизначених ситуацій ми пов'язуємо із суб'єктивною чи об'єктивною складністю: встановлювати чи розпізнавати сприймане за певними ознаками; розкривати сутність сприйманого, його охарактеризувати, сформулювати поняття; вирізнити сприймане з-поміж іншого, встановити його призначення, мету; ставити завдання, планувати майбутні дії; бачити зумовленість, причини певних подій [2].

Як зазначає В.О. Моляко, «підготовка до творчої діяльності має бути органічно вплетена як у процеси навчання, так і у повсякденне професійне життя. Тобто творчість має стати нормою професійної діяльності та нормою підготовки до неї, а отже, кожен спеціаліст має бути творчим спеціалістом, хоча звісно, рівні творчої діяльності завжди будуть різними, оскільки у кожному конкретному випадку творчі можливості у кожного конкретного працівника детерміновані його здібностями, обдарованістю, талантом» [1, с. 359–360].

Метою публікації є виявлення індикаторів творчості при вирішенні студентами експериментальних завдань.

Виклад основного матеріалу. Ми презентуємо четверту частину з циклу досліджень, присвячених вивченню особливостей розуміння студентами невизначених ситуацій.

Дослідження проводилося серед студентів Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського протягом 2022/2023 навчального року. Вибірку становили студенти-психологи I (n=32), III (n=34), IV (n=21), V (n=5), VI (n=10) курсів і студенти III курсу спеціальності «соціальна робота» (n=6) денної та заочної форм навчання. Загальна кількість досліджуваних – 106 осіб. Для виявлення індикаторів творчості при вирішенні студентами експериментальних завдань ми використали метод контент-аналізу.

У літературі з контент-аналізу вчені запропонували три групи визначень цього методу дослідження:

1. Визначення, які стверджують, що зміст притаманний тексту.
2. Визначення, які стверджують, що зміст є властивістю джерела тексту.
3. Визначення, які стверджують, що зміст з'являється у процесі аналізу дослідником тексту щодо певного контексту [4].

Схиляючись до того, що дослідження змісту, який аналізується, має враховувати контекст, у якому цей зміст створюється та використовується, спиратимемося на таке розуміння контент-аналізу як наукового інструменту: це дослідницька техніка для створення відтворених і валідних висновків із текстів (або інших значущих матеріалів) у контексті їхнього використання. Як методика контент-аналіз передбачає спеціалізовані процедури. Як дослідницька техніка контент-аналіз дає нові ідеї, покращує розуміння дослідником певних явищ [4].

У представленому дослідженні контекстом та експериментальними умовами виступає те, що завдання виконуються у межах освітнього процесу і мають назву «Завдання для розвитку творчого мислення». Отже, формально їх виконання

передбачає отримання студентом відповідної оцінки, а за змістом – стимулює прояви творчого мислення (як студенти його розуміють і якою мірою здатні продемонструвати). Невизначеність ситуації створюється тим, що чіткі інструкції щодо виконання цих завдань відсутні, а на додаткові запитання студенти отримують відповідь: «виконуйте так, як вважаєте за потрібне».

Матеріалом дослідження виступили задачі, запропоновані В.О. Моляко у блоці завдань для діагностики творчого мислення. Кількість варіантів відповідей, які міг дати студент, не обмежувалася. З аналізом вирішення студентами трьох інших задач можна ознайомитися у наших попередніх публікаціях [2; 3; 5].

Здійснений контент-аналіз особливостей розв'язання студентами першої експериментальної задачі (*«Вигнанець. Один чоловік вигнав свого сина з дому. Син був вдячний батькові за це. Пояснить – чому?»*) дозволив виявити наявність трьох основних векторів:

- 1) розв'язок шляхом пошуку суб'єктивних причин виникнення ситуації та її наслідків;
- 2) пошук об'єктивних зовнішніх причин і можливих наслідків;
- 3) спроба власної інтерпретації подій шляхом зміни тлумачення «вигнання з дому», а саме – розуміння «вигнання з дому» як «відправлення» за дорученням чи з якоюсь іншою метою [2].

Аналіз відповідей досліджуваних на другу експериментальну задачу (*«Потяг запізнився. Олена сіла в потяг і проїхала тисячу кілометрів. До місця призначення вона прибула із запізненням на 45 хвилин. Ніяких затримок у дорозі не було й потяг виїхав вчасно за розкладом. Чому ж потяг запізнився?»*) дозволив виявити такі основні вектори її вирішення: 1) пояснення описаної у задачі ситуації з орієнтацією на знання про можливі причини її виникнення (наприклад, зміна часових поясів); 2) намагання доповнити нестачу інформації, що міститься в умові задачі, додатковими фактами; 3) критичний погляд на умову задачі та віднайдення невідповідності наявних даних і поставленого питання (запізнився не потяг, а Олена); 4) пояснення ситуації фантастичними обставинами; 5) метафоричні відповіді (потяг як символ людини тощо) [3].

Контент-аналіз відповідей на третю експериментальну задачу (*«Злодій заліз у чужу квартиру, сподіваючись на здобич, але майже одразу викликав поліцію. Чому?»*) дозволив виявити прояви застосування студентами когнітивних стратегій: аналогізування (67%), комбінування (25%),

реконструювання (39%), універсальної когнітивної стратегії (13%) [5].

Отже, для аналізу особливостей вирішення студентами експериментальних задач виокремлено та застосовано такі змістові індикатори творчого мислення:

- 1) оригінальність відповіді;
- 2) адекватність умові задачі;
- 3) об'єктивна/суб'єктивна спрямованість;
- 4) орієнтація на знання/орієнтація на вигадку (уяву);
- 5) прояви застосування когнітивних стратегій;
- 6) оптимістичність/песимістичність;
- 7) конструктивність/деструктивність;
- 8) критичність ставлення до умови задачі;
- 9) цілісне моделювання ситуації.

Також аналізувалися такі формальні характеристики, як кількість запропонованих варіантів відповіді, формулювання у формі припущення чи констатації, наявність роз'яснення (короткого чи розгорнутого), наявність опису ситуації, доповнення додатковими деталями.

Розглянемо варіанти вирішення студентами четвертої експериментальної задачі з циклу нашого дослідження. Умову задачі сформульовано так: *«Пан К. серед ночі пробирався в гараж свого сусіда й заливав в бензобак його автомобіля бензин. Яку каверзу задумав пан К.?»*. Відчуття невизначеності створюється завдяки умові цієї задачі, оскільки її особливістю є парадоксальність дій головного учасника та їх інтерпретація, що пропонується у запитанні *«Яку каверзу задумав пан К.?»* (чому заливати бензин – це каверза?). Досліджуваним необхідно пояснити наміри головного учасника з огляду на дефіцит необхідної інформації та парадоксальність, не задану безпосередньо в умові задачі, а лише у запитанні.

Відповіді на запропоновану задачу дали 98 студентів, 8 осіб її пропустили. Деякі студенти дали кілька відповідей – 2 відповіді (8 осіб), 3 відповіді (5 осіб). Отже, ми отримали 129 відповідей від 98 студентів, які й підлягали подальшому аналізу. Отримані відповіді ми розподілили за частотою появи у роботах студентів.

1. Найбільш розповсюдженим серед досліджуваних є пояснення, що пан К. залив у машину сусіда не той тип палива і хотів у такий спосіб зіпсувати двигун. Подібні відповіді дали 40 студентів (38%). Вони різняться від коротких констатацій, таких як: *«Авто сусіда насправді працює на дизелі»*, до більш розгорнутих й обґрунтованих, з поясненням можливих психологічних причин такого вчинку, наприклад: *«Ймовірно машина*

сусіда на дизельному пальному, і Пан К. заливає бензин, аби машина сусіда зламалася, щоб той їздив громадським транспортом, адже Пан К. заздрить йому».

2. Дещо менш розповсюдженим є варіант відповіді, у якому припускається, що бензин поганої якості чи спеціально зіпсований, що також призведе до псування двигуна – 21 відповідь (20%). Наведемо приклади відповідей: «Змішав бензин із чимось, що може нашкодити автомобілю»; «Можливо паливо було неякісним»; «Він заздрив, тому підлив до бензину ацетон».

3. Менш розповсюдженим варіантом відповіді, але віднесеним до цієї ж категорії за змістом, а саме «бажання зіпсувати машину сусіда», є припущення про намір пана К. підірвати чи спалити машину сусіда – 8 осіб (8%). Ось деякі приклади подібних пояснень: «Зважаючи на те, що пан К. пробирався до гаража свого сусіда серед ночі та заливав бензин у бензобак його автомобіля, можливо, що пан К. задумав каверзну і злочинну справу, зокрема він хотів підпалити автомобіль свого сусіда або завдати йому іншої шкоди, пов'язаної з автомобілем. Однак без подальших деталей ця каверзна задума пана К. може залишатися лише припущенням і потрібні додаткові докази, щоб зробити точні висновки про його мотивацію та дії»; «Можливо, він хотів повністю заповнити бензобак, щоб створити умови для вибуху»; «Пан К. планував влаштувати підпал сусідської автівки, замаскувавши це під побутовий вибух».

4. До цієї ж категорії за змістом можемо віднести відповіді, у яких констатується лише намір пана К. зіпсувати автомобіль сусіда, без роз'яснення яким саме чином бензин міг нашкодити машині – 4 особи (4%). Наведемо приклади таких відповідей студентів: «Пан К. хотів, аби машина сусіда зламалася», «Можливо, щоб зранку не завелась машина».

5. Далі розглянемо відповіді досліджуваних, віднесені нами до іншої категорії – «бажання підставити сусіда».

Пояснення такого типу дали 12 студентів (11%). Ватро відзначити, що зі зменшенням частоти появи певних варіантів відповідей серед досліджуваних, а, отже, із підвищенням їхньої оригінальності, збільшується також варіативність описів. Наведемо можливі сценарії підстави сусіда, запропоновані студентами: «Через декілька днів він звернеться у поліцію та повідомить про викрадення багатьох каністр бензину, а самі каністри будуть знайдені у сусіда»; «Події

відбувалися наприкінці XIX – початку XX сторіччя. Енергетична криза в США. За нераціональне вживання палива та його скритне зберігання назначені штрафи та покарання. А пан К. так сильно ненавидів свого сусіда, що вирішив інсценувати його недотримання законів та елементарно зіпсувати його життя»; «Звинуватити у крадіжці свого бензину сусіда, бо той колись не повернув йому дріль»; «Щоб дружина сусіда думала, що той нікуди не їздить, або їздить на іншому засобі, а отже, в нього є що приховувати»; «Тоді, коли відбувається ця подія, бензин вже заборонений на законодавчому рівні, а пан К. хоче підставити свого сусіда».

6. Наступними розглянемо відповіді досліджуваних, віднесені нами до іншої категорії – «бажання вплинути на психічний стан сусіда». Сюди віднесені такі припущення, як бажання збити з пантелику, звести з розуму, викликати сумніви щодо власного психічного стану тощо – 8 студентів (8%). Для ілюстрації наведемо декілька прикладів: «Пан К. намагається викликати в сусіда «галюцинації», щоб сусід почував себе божевільним і думав, що бензин з'являється сам собою»; «Пан К. хотів, щоб сусід подумав, що в нього щось з пам'яттю, і він не пам'ятає коли заїздив на заправку. Сусід взяв у борг у нього гроші, скаже, що віддавав, і він не пам'ятає»; «Він сподівався на те, що хазяїн буде драгуватися, що щось відбувається не те із машиною і буде у пригніченому настрої», «Я б назвала це газлайтингом, адже це така маніпуляція, щоб сусід починав відбувати себе божевільним. Тобто він не розумів, де береться бензин, і що є правдою, а де галюцинація».

7. Інша категорія, яку ми виділили має умовну назву «добра справа». Вона є досить нечисленною – 5 відповідей (5%), але дуже важливою, оскільки позитивна спрямованість є однією із сутнісних характеристик творчого мислення. Наведемо приклади таких відповідей: «Ну чому відразу каверзну, можливо він, навпаки, робив добро»; «Можливо, тому, що Пан К. вирішив зробити добро сусіду»; «Хотів поділитися бензином»; «Пан К. пообіцяв заправити його машину – вирішив зробити сюрприз»; «Сусід пана К. – син його друга, і він заправляє його маленьку машинку, яку подарує завтра на день народження хлопчині, для того, щоб завтра піти до парку».

8. Дуже важливою для дослідження творчого мислення є виокремлена нами категорія «жарт» – 6 студентів (6%), у якій вчинок пана К. пояснюється наміром пожартувати над сусі-

дом або виграти спір. Усі варіанти відповідей, що належать до цієї категорії, заслуговують на увагу: «Добрый жарт! У них був гральний спір, що пан К. зможе потрапити у гараж сусіда, поки той спить, а пан К. хотів, щоб сусід зрозумів свій програш неочікувано, виїжджаючи з гаражу на роботу, помітивши відмітку бензину»; «Пан К. побився об заклад із сусідом, що, якщо в автомобілі сусіда не буде тиждень закінчуватися паливо, він продасть йому свою машину на 50% дешевше»; «Він робив таку каверзу, щоб пожартувати над сусідом і збити його з пантелику. А, може, просто виграти суперечку»; «При наступній зустрічі з сусідом пан К. міг би поцікавитися, чи хоче той, аби бак його автівки у момент наповнився бензином. Сусід сказав би «Звісно, хто ж не хоче». А пан К. у відповідь мовив би: «Добре, твоє бажання здійснено, перевірай» і, загадково кинувши погляд на сусіда, мовчки пішов геть, залишивши того в шоці».

Розглянемо також поодинокі (нечисельні) відповіді досліджуваних.

9. Бажанням стимулювати поїздку сусіда пояснюють ситуацію 2 студенти (2%), що віднесено нами до категорії «власна користь». Наведемо приклади таких пояснень: «Щоб машина була точно готова до довгої дороги. Щоб вони нарешті поїхали у відпустку і не турбували його 2 тижні»; «Пан К. знав, що сусід відмовляється від поїздки, посилаючись на відсутність пального, і хотів примусити сусіда поїхати».

10. Бажання змусити сусіда звернутися за ремонтом і заробити на цьому бачать у діях пана К. (категорія «власна користь») 3 студенти (3%), наприклад: «Я думаю він заливав бензин сусіду іншого виду для того, щоб машина зламалась і її довелося б відвозити на СТО, у якому і працював пан К. Таким чином він міг заробити грошей. А ремонт двигуна коштує більше, ніж бензин, тому схема є прибутковою»; «Пан К. хотів, аби машина сусіда зламалась, щоб той звернувся до нього з проханням полагодити. Таким чином Пан К. вирішив підзаробити грошей».

11. Оригінальне припущення, що у пана К. шизофренія (1 особа), виглядає так: «Пан К. хворіє тяжкою стадією шизофренії. У періоди ремісії він привітливий добродушний мешканець і ввічливий сусід. Але у періоди загострення голоси й образи в його голові навіюють йому, що пан К. – це лише прикриття для його справжньої особистості – супер-героя Людини-керосину. Людина-керосин – традиціоналіст і ненавидить технічний прогрес. Тому що технічний прогрес

породив його незмінного ворога Монстра-Бензину. І, таким чином, заливаючи бензин у авто сусіда, він хотів здолати ворога шляхом його перегорання у двигуні».

12. Можливістю зіпсувати одяг через надлишкову заправку пояснює каверзу пана К. 1 досліджуваний: «Певно, що пан К. не ладить зі своїм сусідом, і, дізнавшись про те, що в його автомобілі недостатньо бензину, він вигадав каверзу, завдяки якій його сусід міг би замаститися. Оскільки сусід знає, що його бензобак пустий, він захоче поповнити його вміст вранці, але через наповнений до цього бензобак зайва рідина виливається і зіпсує йому одяг».

13. Суто прагматичне пояснення – 1 досліджуваний (категорія «власна користь»): «Пан К. хотів викрасти автомобіль, і тому заправляв його, щоб поїхати».

Також 4 особи дали помилкові, незавершені чи нелогічні відповіді (наприклад, «Пробив бензобак, щоб виглядало, що його зловив власник автомобіля, а пан К. таким чином відведе від себе підозру», «У гаражі сусіда стояв автомобіль пана К.», «Пан К. вже давно недолюблював свого сусіда. Часті п'янства, постійні голосні вечірки, на зауваження цей сусід ніяк не реагував. Навіть після зауважень він погрожував пану К.»), 8 осіб від відповіді утрималися.

Отже, за результатами контент-аналізу виокремлено такі змістові категорії у вирішенні досліджуваними запропонованої задачі: бажання зіпсувати машину сусіда (59%); бажання підставити сусіда (11%); бажання вплинути на психічний стан сусіда (6%); жарт (5%); власна користь (5%); добра справа (4%); помилкова відповідь (3%); відсутність відповіді (6%).

Відсотковий розподіл зазначених категорій представлено на рис. 1.

Відповіді даються студентами у формі:

1) простої констатації, без роз'яснення – 22 студенти (21%);

2) короткого пояснення ситуації – 43 студенти (41%);

3) розгорнутого пояснення ситуації та вчинку пана К. – 31 особа (29%).

У деяких роботах зазначаються психологічні мотиви вчинку пана К. (такі як заздрість, помста, бажання провчити сусіда, ненависть до нього або ж бажання зробити добру справу – 16 осіб (15%)).

Висновки. За результатами контент-аналізу відповідей студентами на четверте експериментальне завдання виокремлено такі змістові категорії: бажання зіпсувати машину сусіда (59%);

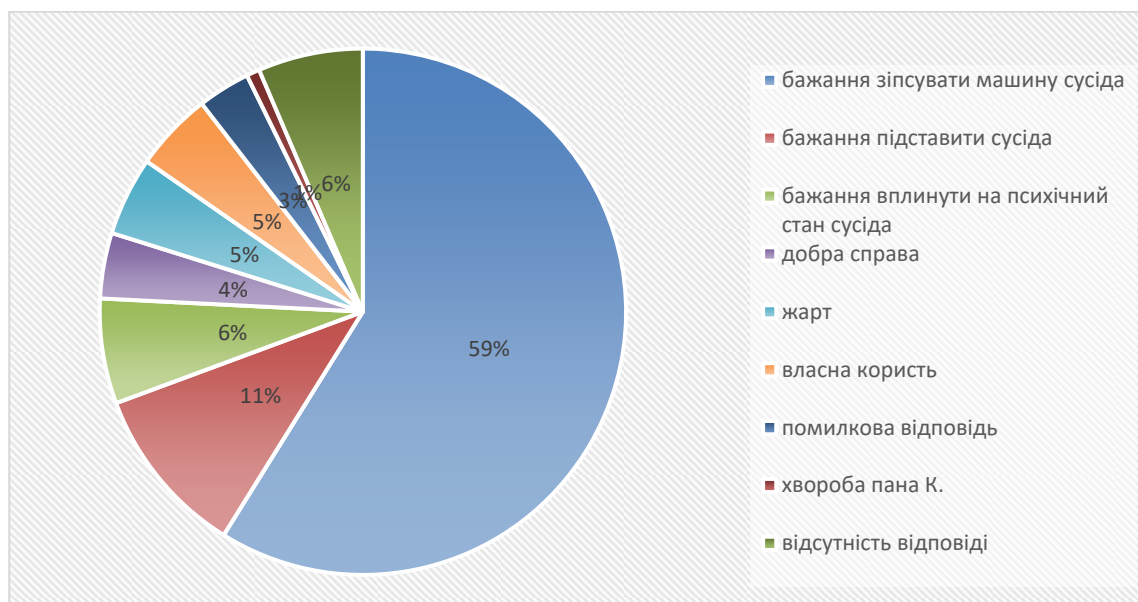

Рис. 1. Відсотковий розподіл виокремлених категорій відповідей досліджуваних

бажання підставити сусіда (11%); бажання вплинути на психічний стан сусіда (6%); жарт (5%); власна користь (5%); добра справа (4%); помилкова відповідь (3%); відсутність відповіді (6%).

Узагальнивши результати аналізу особливостей вирішення студентами чотирьох експериментальних задач, виокремлюємо такі змістові індикатори творчого мислення: оригінальність відповіді; адекватність умові задачі; об'єктивна/суб'єктивна спрямованість; орієнтацію на знання / орієнтацію на вигадку (уяву); прояви застосування когнітивних стратегій; оптимістичність/

песимістичність; конструктивність/деструктивність; критичність ставлення до умови задачі; цілісне моделювання ситуації. Також необхідно враховувати такі формальні характеристики, як кількість запропонованих варіантів відповіді, формулювання у формі припущення чи констатації, наявність роз'яснення (короткого чи розгорнутого), наявність опису ситуації, доповнення додатковими деталями.

Перспективним є порівняльний аналіз особливостей розв'язання експериментальних задач за визначеними показниками здобувачами вищої освіти різних вікових груп і спеціальностей.

Список використаних джерел

1. Моляко В.О. Творча конструктологія (пролегомени). Київ : Освіта України, 2007. 368 с.
2. Моляко В.О., Шепельова М.В. Прояви творчого мислення при розв'язуванні студентами експериментальних ситуацій з високим ступенем невизначеності. *Журнал соціальної та практичної психології*. 2023. № 2. С. 24–29.
3. Шепельова М.В. Вплив суб'єктивних орієнтирів на розуміння студентами невизначених ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія : Психологія*. 2023. Т. 34 (73). № 1.
4. Шепельова М.В. Прояви творчості у розумінні студентами невизначених ситуацій. *Функціонування творчого мислення в умовах інформаційної невизначеності : матеріали XXIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (30 травня 2023 року, Київ)*. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. С. 123–129.
5. Krippendorff K. Content analysis: an introduction to its methodology. Thousand Oaks, London, New Delhi : Sage Publications, 2004. 412 p.

КОНЦЕПЦІЇ ТА МЕТОДИЧНІ РОЗРОБКИ

УДК 159.9:316.6:316.36

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-11>

Гавриловська Ксенія

*кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Дем'янчук Юлія

*асистент кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ТЕХНІКИ АРТ-ТЕРАПІЇ У СІМЕЙНОМУ КОНСУЛЬТУВАННІ

Анотація. Використання технік арт-терапії у сімейному консультуванні сприяє налагодженню сімейних стосунків, позитивно впливає на емоційний стан подружжя, покращує здатність до регуляції емоцій. Арт-терапія корисна у роботі з родинами, що пережили травмуючі події чи працюють над подоланням кризи у своїх стосунках. Спільна творча робота може запускати механізм «спільного подолання» подружжя. Спільна творчість сімейних пар завдяки невербальній комунікації й обговоренню продуктів творчості сприяє проясненню ситуацій, вирішенню актуальних проблем, порозумінню та налагодженню стосунків. Арт-терапія може сприяти налагодженню стосунків між батьками та дітьми, наприклад, за допомогою процедури спільного малювання. Практика арт-терапії у сімейному консультуванні дозволяє активно залучати техніки роботи з метафоричними асоціативними зображеннями. Арт-терапевтичні техніки виконують важливі функції у сімейному консультуванні: функцію налагодження терапевтичного альянсу (сприяють формуванню атмосфери безпеки та довіри між консультантом і клієнтом), діагностичну (надають консультанту цінний матеріал для формулювання робочих гіпотез, підказують напрями подальших розвідок; дозволяють отримати інформацію про зв'язки між членами родини, їх статуси, ролі, звичні способи комунікування, приховані сімейні дисфункції); функцію самопізнання (полегшують клієнтам розуміння, усвідомлення і прийняття своїх емоційних реакцій, витіснених конфліктів, проблем, переживань); комунікативну (спільна участь у творчій діяльності сприяє формуванню довіри і взаємного прийняття, дозволяє вільно проявляти свої почуття, декларувати свої потреби, отримувати і надавати підтримку); функцію емоційної саморегуляції (може відбуватися соціально прийнятне відреагування негативних емоцій, їхнього усвідомлення та легалізація формування здатності до емоційної саморегуляції); трансформаційну (можливість змінити погляд на ситуацію, напрацювати нові стратегії реагування та нові конструктивні рішення).

Ключові слова: сімейна психологія, арт-терапія, спільне малювання, спільне подолання, метафоричні асоціативні зображення.

Havrylovska Kseniia

*Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Social and Practical Psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University*

Demianchuk Yuliia

*Assistant at the Department of Social and Practical Psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University*

ART THERAPY TECHNIQUES IN FAMILY COUNSELING

Abstract. The use of art therapy techniques in family counseling helps to establish family relationships, has a positive effect on the emotional state of spouses, and improves the ability to regulate emotions. Art therapy is useful in the work with families who have experienced traumatic events or who are working to overcome a crisis in their relationships. Creative work together can activate the mechanism of "joint coping" of spouses. Couples' creative work together allows them to clarify situations, solve current problems, and build understanding and relationships through non-verbal communication and discussing their creative work products. Art therapy can help to build relationships between parents and children, for example, through the process of drawing together. The practice of art therapy in family counseling can actively involve techniques of using metaphorical associative images. Art therapy techniques perform important functions in family counseling: The function of establishing a therapy alliance (help form an atmosphere of safety and trust between the counselor and the client), the diagnostic function (provide the counselor with valuable material for making working hypotheses, suggest directions for further research; provide information about the relationships between family members, their statuses, roles, usual ways of communicating, hidden family dysfunctions); self-knowledge function (make it easier for clients to understand, realize and accept their emotional reactions, displaced conflicts, problems, experiences); communicative function (joint participation in creative activities helps to build trust and mutual acceptance, allows to freely express their feelings, declare their needs, receive and provide support); function of emotional self-regulation (socially acceptable response to negative emotions, their understanding and legalization of the formation of the ability to emotional self-regulation can occur); transformational function (the ability to change the view of the situation, develop new response strategies and new constructive solutions).

Keywords: family psychology, art therapy, joint drawing, joint coping, metaphorical associative images.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Можливості використання технік арт-терапії у сімейному консультуванні давно є предметом уваги психологічної спільноти. Використання творчих технік у процесі роботи з родинами може допомогти налагодити сімейні стосунки, оскільки дає можливість перемістити фокус терапії із проблемних проявів поведінки на конструктивні взаємодії, засновані на соціальному інтересі [1]. Сучасні автори намагаються поєднати класичні та постмодерністські теорії та техніки сімейної терапії із практичними підходами у галузі арт-терапії. Досліджуються можливості включення методів арт-терапії у практику сімейної терапії. Розробники акцентують на тому, що існує позитивний вплив творчої терапії на стосунки у родині [2]. Серед різних способів терапевтичного використання творчості у сімейній системі, до технік арт-терапії відносять всю різноманітність художніх матеріалів, використання абстракції та візуального відображення [3].

Експериментальні дослідження надають докази доцільності використання технік арт-терапії у сімейному консультуванні, зокрема показують зв'язок між творчістю й емоційною сферою, зі здатністю до регуляції емоцій. Так, у 2021 році презентовано модель PEARLS, яка окреслює критичні фактори, необхідні для формування психологічного добробуту у процесі творчості: процес має бути захоплюючим, збуджуючим, зменшувати роздуми/зосередженість на собі, що зумов-

лює підвищення задоволеності життям і позитивний настрій. Таким чином, у процесі творчої терапії для відновлення настрою необхідні відчуття інтенсивного потоку, сильне збудження та низька румінація; позитивному настрою можуть сприяти дії та мислення, які зменшують самозосередженість та орієнтують особу на зростання та трансцендентність [4]. Зв'язок між демографічними, поведінковими й емпіричними факторами і використанням художньої творчої діяльності для регулювання емоцій вивчено 2020 року (вибірка – 40 949 дорослих осіб). Виявилось, що жінки й особи з низьким соціально-економічним статусом частіше використовують творчу діяльність для регулювання своїх емоцій. Дослідники експериментально довели, що творча діяльність залучає когнітивні процеси для підтримки регуляції емоцій [5]. Отже, арт-терапія позитивно впливає на емоційну сферу особистості, дозволяє усвідомити та легалізувати власні емоції, відреагувати їх безпечним для оточення чином, сформулювати здатність до емоційної саморегуляції.

Активно вивчаються можливості арт-терапії у роботі з родинами, що пережили травмуючі події. Є деякі загальні положення: допомога родині у дослідженні індивідуальних реакцій на травму; вивчення ролі, яку відіграє кожна особа в сімейній системі; допомога кожному члену сім'ї у декларуванні своїх потреб; допомога родині у пошуку підтримки один від одного чи поза сімейною системою. Арт-терапія забезпечує

засоби спілкування та взаємодії, які будуть неопцієнними для роботи. Родини отримують спосіб висловити те, що можна сказати, і те, що залишається замовчуванним [6].

Дуже важливим аспектом сімейної арттерапії є можливість налагодження взаємодії членів родини у процесі творчої діяльності. Про важливість спільного подолання несприятливих життєвих обставин йдеться у дослідженні 2022 року. Спільне подолання – це міжособистісна стратегія подолання, яка виявляється в оцінюванні проблеми як спільної та співпраці для її вирішення. Експериментальне дослідження 40 пар, у яких одна особа має цукровий діабет 2-го типу, передбачало, зокрема, обговорення спільних стресових факторів і намірів щодо спільних дій, які сприяють зціленню. Учасники експерименту повідомили про зростання чуйності партнера, отримання підтримки й упевненості партнера у самоєфективності пацієнта. Це дослідження доводить, що втручання, засноване на теорії спільного подолання, може покращити спільне подолання подружніх пар – як спільне оцінювання, так і співпрацю [7].

Арт-терапія дедалі частіше використовується для турботи про психічне здоров'я. Австралійські дослідники надали опис використання сімейної арт-терапії у стаціонарному відділенні психіатричної допомоги дітям і підліткам. Виявилось, що художні роботи, створені у процесі арт-терапії, можуть проявити приховану дисфункцію у сім'ї. Сімейна арт-терапія є корисною для покращення взаєморозуміння між батьками та дитиною, що має психічний розлад; сприяє прояву неприйнятних думок і почуттів, часто недоступних усно. Сімейна арт-терапія особливо корисна для виявлення недіагностованих та/або субпорогових психічних захворювань у батьків, які заважають дітям у зціленні [8].

Арт-терапія може принести користь парам, зокрема тим, котрі перебувають у кризі стосунків. Результати дослідження показали, що спільна творчість завдяки невербальній комунікації сприяє проясненню ситуацій, вирішенню проблем, що не є обговорюваними. Пари можуть краще зрозуміти одне одного та повернутися до позитивних відносин. Три фактори вважаються важливими для використання арт-терапії для пар у кризі стосунків: 1) мати доступ до відповідної арт-терапевтичної кімнати та достатню кількість арт-терапевтичних матеріалів, 2) чи хоче подружжя відновити гарні стосунки та довіру один до одного, 3) чи арт-терапевти використо-

вують прості арт-терапевтичні техніки, якими могли б оволодіти всі пари [9].

Арт-терапія може сприяти налагодженню стосунків між батьками та дітьми, наприклад, за допомогою процедури спільного малювання. Процедура спільного малювання заснована на мистецтві оцінки стосунків щодо двох основних аспектів: здатності батьків стежити за дитиною, одночасно поважаючи здатність дитини до саморозвитку, та здатності батьків і дитини підтримувати позитивні та тісні стосунки. Спільне малювання дозволяє репрезентувати неявні характеристики стосунків [10].

Виклад основного матеріалу. Детальний опис процедури спільного малювання у роботі з парами можемо зустріти у творах німецького арт-терапевта Удо Баера.

Техніка «Спільне малювання» (автор – Удо Баер)

Вступ: «Буває так, що створене зображення, картина, образ, можуть сказати нам більше, ніж тисяча слів, тому що на картині можна показати те, для виразу чого бракує потрібних слів. Під час малювання, ліплення, танцю ми можемо іноді наважитися зробити щось таке, на що б ніколи не пішли за інших обставин. Хочете представити ваші відносини у вигляді картини? Я розкажу вам, як це зробити».

Консультант просить учасників сесії відрізати чи відірвати від рулону білого пакувального паперу або рулону шпалер кілька метрів. Паперова смуга має бути приблизно 1 м шириною, а довжина її може змінюватися відповідно до бажань пари та розмірів приміщення від 2 до 5 м. Папір викладають на підлозі у центрі робочого приміщення.

Індивідуальне малювання. Подружжю пропонується зайняти місця один навпроти одного по різні сторони цієї смуги, взяти фарби та почати малювати картину: «У картини немає жодної теми, це чиста імпровізація. Нічого не обмірковуючи, не звертайте жодної уваги на іншого, просто малюйте». Можна навіть не малювати, а створювати картини-каракулі, це допомагає знизити страх невдач і полегшити процес творення образів.

Обговорення. Коли картини практично завершені (лишається близько третини «вільного» паперу), клієнтам пропонується висловити те, що було пережито: «Погляньте на свої картини та поділіться з партнером своїми переживаннями про процес створення картин і всім тим, що зараз для вас важливе». Зазвичай партнери не зверта-

ють уваги на подібності чи відмінності у створених образах, для цього їм потрібно отримати від консультанта зворотний зв'язок. Можна звернути увагу на те, що стосується процесу роботи: як клієнти рухаються під час малювання (синхронність, темп, ритм), вступають у взаємодію один з одним, використання кольорів. Деякі пари працюють так злагоджено, що ритм і швидкість їх рухів і дихання починає повністю збігатися або ж, навпаки, рухи партнерів дисонують.

Спільне малювання. Після того, як учасники сесії обмінялися враженнями й отримали зворотний зв'язок, їм пропонується використовувати третину паперової смуги, що залишилася, як поле для спільного малювання. У цей момент починається конструктивний діалог, під час якого на аркуші відбивається, як пара буде взаємини у повсякденному спілкуванні, як зазвичай відбувається комунікація, як вони ставляться один до одного. Якщо дозволяє ситуація, можна створити на сесії умови для того, щоб партнери спробували вступити у творчий діалог і поза межами описаної методики, наприклад, у танці або музиці.

Важливо, що у техніці «Спільне малювання» конструктивному діалогу передують фаза самостійного малювання, під час якої кожен із партнерів може поміркувати та згадати про те, що особисто для нього (неї) є важливим, що він/вона відчуває. Саме особисті почуття, відчуття, думки часто створюють ґрунт для конструктивного діалогу, підживлюють його енергією та силою і формують хороші передумови для зміни відносин. Іноді один із партнерів або обидва одночасно вже під час першої фази заходять у центральну область і починають малювати разом, спочатку окремими штрихами та лініями, потім більш відкрито та впевнено. Або ж партнери починають розмивати ті бар'єри та стіни, які вони «звели» за допомогою фарб на початку малювання: спочатку знову повільно й обережно, а потім – якщо один із партнерів дає невербальну згоду на спільне малювання – швидше та сміливіше. Форми та варіанти подібного творчого процесу різноманітні та багатогранні [11].

Практика арт-терапії у сімейному консультуванні дозволяє активно залучати техніки роботи з метафоричними асоціативними зображеннями. Нижче наводимо приклади технік, що дозволяють інтегрувати роботу з МАК у сімейне консультування. У своїй роботі ми використовуємо авторський набір метафоричних асоціативних зображень «Мій ВОЯЖ». Цей набір містить змістові категорії «життєва ситуація», «стратегії», «пере-

шкоди», «ресурси». Проте для роботи з техніками можна обрати інший інструмент.

Техніка «Призначення партнерства» (автор – К. Гавриловська, Ю. Дем'янчук).

Мета: розкрити потенціал партнера та підтримки цінності стосунків.

Матеріали: набір асоціативних зображень, ручка, блокнот для записів.

Час: 10–15 хвилин.

Інструкція:

1. Відкрито оберіть карту, яка відображає ту якість партнера/ки, яка Вам найменше в ньому/ній до вподоби, а можливо навіть дратує.

2. Наосліп із колоди витягніть 5 карт, які можуть підказати Вам, у яких життєвих ситуаціях ця ж якість проявляється у Вас. Спробуйте проаналізувати результати такого «сліпого» вибору.

3. Оберіть 5 карт, які можуть підказати Вам відповіді на запитання:

Які життєві уроки я зараз проходжу зі своїм партнером? Чого вони вчать мене особисто? Що я маю усвідомити у цих стосунках? Що я можу прийняти? Що зрозуміти у цій ситуації? Що варто було би змінити або трансформувати? Яке послання Ви могли би сформулювати для своєї пари як девіз?

Результат: техніка дозволяє віднайти нові ресурси, які можуть посилити партнерську взаємодію.

Техніка «Сімейні ресурси» (автор – К. Гавриловська, Ю. Дем'янчук).

Мета: проаналізувати систему ресурсів у сімейних стосунках.

Матеріали: набір асоціативних зображень, ручка, блокнот для записів.

Час: 10–15 хвилин

Інструкція:

1. Оберіть із карт категорії «Життєва ситуація» карту, яка асоціюватиметься з Вашим партнером (дитиною, батьками, родичами).

2. З карт категорії «Стратегії» оберіть карту, яка найбільше нагадує поведінку Вашого партнера (дитини, батьків, інших родичів).

3. Із карт категорії «Перешкоди» відкрито оберіть карту, що символічно асоціюється з негативним спогадом або емоцією щодо Вашого партнера (дитину, батьків, інших родичів).

4. З карт категорій «Ресурси» наосліп витягніть 2 карти, які будуть ілюструвати основні ресурси, котрі Ви активували в цій ситуації.

5. Якщо є потреба, додатково витягніть (наосліп) підказку-мотиватор.

6. З карт категорії «Перешкоди» у відкритому оберіть карту, яка символічно асоціюється з най-

позитивнішим спогадом чи емоцією про Вашого партнера (дитину, батьків, інших родичів).

7. З карт категорій «Ресурси» наосліп витягніть 2 карти, що будуть ілюструвати основні ресурси, які Ви активували в цій ситуації.

8. Якщо є потреба, додатково витягніть (наосліп) підказку-мотиватор.

Об'єднайте всі ресурсні підказки у «Сімейний девіз».

Результат: техніка дозволяє активізувати внутрішній потенціал особистості у різних ситуаціях сімейної взаємодії.

На основі аналізу джерел, а також власного практичного досвіду можемо окреслити функції, що виконують арт-терапевтичні техніки у сімейному консультуванні: функцію налагодження терапевтичного альянсу (сприяють формуванню атмосфери безпеки та довіри між консультантом і клієнтом), діагностичну (надають консультанту цінний матеріал для формулювання робочих гіпотез, підказують напрями подальших розвідок; дозволяють отримати інформацію про зв'язки між членами сім'ї, їх статуси, ролі, звичні способи комунікування, приховані сімейні дисфункції); функцію самопізнання (полегшують клієнтам розуміння, усвідомлення і прийняття своїх емоційних реакцій, витіснених конфліктів, проблем, переживань); комунікативну (спільна участь у творчій діяльності сприяє формуванню довіри та взаємного прийняття, дозволяє вільно проявляти свої почуття, декларувати свої потреби, отримувати і надавати підтримку); функцію емоційної саморегуляції (може відбуватися соціально

прийнятне відреагування негативних емоцій, їх усвідомлення та легалізація формування здатності до емоційної саморегуляції); трансформаційну (можливість змінити погляд на ситуацію, напрацювати нові стратегії реагування та нові конструктивні рішення).

Висновки. Застосування технік арт-терапії у сімейному консультуванні сприяє налагодженню сімейних стосунків, позитивно впливає на емоційний стан подружжя, покращує здатність до регуляції емоцій. Арт-терапія корисна у роботі із сім'ями, що пережили/переживають травмуючі події чи кризу стосунків, оскільки може запускати механізм спільного подолання. Спільна творчість сімейних пар завдяки невербальній комунікації й обговоренню продуктів творчості сприяє проясненню ситуацій, вирішенню актуальних проблем, порозумінню та налагодженню стосунків. Арт-терапія може сприяти налагодженню стосунків між батьками та дітьми, наприклад, за допомогою процедури спільного малювання. Практика арт-терапії у сімейному консультуванні дозволяє активно залучати техніки роботи з метафоричними асоціативними зображеннями.

Проте слід зазначити, що сама по собі техніка не гарантує успіху. Як і будь-який психотерапевтичний інструмент, техніки арт-терапії є ефективними лише тоді, коли використовуються консультантами, котрі пройшли професійну підготовку у цьому напрямку, володіють сукупністю теоретичних і методологічних знань, мають досвід роботи з різними категоріями клієнтів і є чутливими до невербальних проявів клієнтів у різних контекстах взаємодії.

Список використаних джерел

1. Sutherland J. Art therapy with families. *The Journal of Individual Psychology*. 2011. Vol. 67 (3). P. 292–304.
2. Kerr C., Hoshino J., Sutherland J., Parashak S.T., McCarley L.L. Family art therapy: Foundations of theory and practice. Routledge/Taylor & Francis Group. 2008. 260 p.
3. Coulter A.M. Family art therapy: Dots, meaning and metaphor / C. Kerr (Ed.), *Multicultural family art therapy* Routledge/Taylor & Francis Group. 2015. P. 90–104.
4. Futterman Collier A., Wayment H.A. Enhancing and explaining art-making for mood-repair: The benefits of positive growth-oriented instructions and quiet ego contemplation. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 2021. Vol. 15 (2). P. 363–376.
5. Fancourt D., Garnett C., Müllensiefen D. The relationship between demographics, behavioral and experiential engagement factors, and the use of artistic creative activities to regulate emotions. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 2020. P. 1–11.
6. Klorer P.G. Art Therapy with Traumatized Families / L. Carey (Ed.), *Expressive and creative arts methods for trauma survivors*. Jessica Kingsley Publishers, 2006. P. 115–131.
7. Zajdel M., Helgeson V.S. A communal coping intervention for couples managing chronic illness: Proof-of-concept study. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*, 2022.
8. Nielsen F., Feijo I., Renshall K., Starling J. Family art therapy: A contribution to mental health treatment in an adolescent inpatient setting. *Australian and New Zealand Journal of Family Therapy*. 2021. Vol. 42 (2). P. 145–159.

9. Fjellfeldt M., Rokka D. Practitioner perspectives on art therapy with couples in relational crisis: a qualitative exploration. *International journal of art therapy*. 2022. Vol. 27. № 4. P. 152–158.

10. Gavron T. Meeting on common ground: Assessing parent-child relationships through the Joint Painting Procedure. *Art Therapy*. 2013. Vol. 30 (1). P. 12–19.

11. Baer U. Gefühlssterne, Angstfresser, Verwandlungsbilder: Kunst und Gestaltungs-therapeutische Methoden und Modelle. *Sachbücher angewandte Psychologie*. 2007. 408 p.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-12>

Кириченко Віктор

*доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ «НОМО VIRTUALIS» В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. У статті представлено авторські узагальнення проблеми еволюції людини в умовах інформаційного суспільства й аналітичні матеріали, що розкривають специфіку появи еволюційних змін. В умовах збільшення інтенсивності інформаційних процесів зростає необхідність у появі надпотужних інтелектуальних властивостей, які забезпечують пристосування в умовах великого масиву інформації. Поява нового виду людини ознаменована удосконаленням технологій доступу до інформації та соціальної інфраструктури. Сучасна культура інформаційного суспільства є результатом зміни пристосувальних властивостей людини. Кожен етап еволюційного розвитку людства супроводжувався переосмисленням ролі та значення знань. Спочатку знання вважалися священними та мали надлюдську цінність, але на сучасному етапі вони стали необхідними для повсякденного використання. У колоніальну й індустріальну епохи інтелектуальна праця почала відігравати ключову роль у формуванні системи, а на початку ХХ століття людство пережило перші наслідки інформаційного вибуху через першу науково-технічну революцію. Людям довелося швидко адаптуватися до умов інформаційного суспільства, де розумова діяльність та обробка великих обсягів інформації стали невід’ємною частиною життя. Технологічні зміни прискорили процес інформатизації суспільства, доступу до знань, визначили траєкторію еволюційних змін фізичних і психологічних властивостей людини. Значний розвиток інтелектуальних здібностей є результатом пристосування до умов інформаційного середовища, яке швидко віртуалізується та набуває ознак, не властивих фізичному світу. Подальша еволюція людини залежить від її здатності продуктивно діяти в умовах інформаційного простору, які виходять за межі еволюційних можливостей «людини розумної» та стимулює появу нового виду – homo virtualis.

Ключові слова: особистість, видова еволюція, homo sapiens, homo virtualis, інформаційне суспільство, адаптація.

Kyrychenko Viktor

*Doctor of Psychological Sciences, Associate Professor,
Professor of the Department of Social and Practical Psychology,
Zhytomyr Ivan Franko State University*

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL PRECONDITIONS FOR THE EMERGENCE OF “HOMO VIRTUALIS” IN THE INFORMATION SOCIETY

Abstract. The article presents original insights into the evolution of humans in the context of the information society. Analytical materials are provided that reveal the specifics of evolutionary changes. With the increasing intensity of information processes, there is a growing need for the emergence of super-intellectual properties that ensure adaptation in the face of a vast array of information. The emergence of a new type of human is marked by the improvement of technologies for accessing information and social infrastructure. The contemporary culture of the information society is the result of changes in human adaptive properties. Each stage of human evolutionary development has been accompanied by a rethinking of the role and significance of knowledge. Initially, knowledge was considered sacred and had superhuman value, but in the modern era, it has become necessary for everyday use. In the colonial and industrial epochs, intellectual labor began to play a key role in shaping the system, and at the beginning of the 20th century, humanity experienced the first consequences of the information explosion due to the first scientific and technological revolution. activity and processing large volumes of information have become integral parts of life. Technological changes have accelerated the process of societal informatization and access to knowledge and have defined the trajectory of evolutionary changes in both physical and psychological human properties. Significant development of intellectual abilities is the result of adaptation to the conditions of the

information environment, which rapidly virtualizes and acquires characteristics not inherent to the physical world. Further human evolution depends on the ability of humans to act productively in the conditions of the information space, which go beyond the evolutionary possibilities of “homo sapiens” and stimulate the emergence of a new species – homo virtualis.

Keywords: personality, species evolution, homo sapiens, homo virtualis, information society, adaptation.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Еволюція людини відбувається як умова пристосування до навколишнього середовища. На початку появи виду людиноподібних вона дотримувалася законів пристосування організму до умов середовища, надалі – пристосування середовища до себе. Людина – єдиний на землі вид, котрий порушив закон обмеженого пристосування, ступінь якого є прямо пропорційним до фізіологічного удосконалення як виду: маючи найбільш досконалу будову тіла людина як вид має ареал проживання, як і вірус, від полюсів Землі до екватора. Це відбулося через появу властивого тільки для людини пристосувального механізму – мислення, що дало можливість створювати, накопичувати та передавати інформацію, примножуючи таким чином досвід, роблячи індивідуальний досвід колективним. Наявність мислення та мовлення у пристосувальному плані виявилися кращими, ніж рудиментарні властивості людського тіла підтримувати гомеостаз. Навчившись розмовляти, люди отримали здатність до перетворення світу. Порівнюючи homo sapiens з іншими людиноподібними у плані ареалу поширення, доходимо висновку, що не тільки фізіологія робить нас досконалими в еволюційному плані, до фізіології має додатися щось не фізіологічне, наявність зон Брока та Верніке не гарантують появу мислення як потужного пристосувального механізму, а здатність мислити не є нашою іманентною властивістю, як, наприклад, здатність до потовиділення, а формується тільки у людському середовищі та тільки у досить обмежений (сенситивний) для цього період. Здатність до мовоформування дала можливість людині встановлювати нові, тимчасові нервові зв'язки, які виникали як результат пристосування середовища. До появи мови пристосувальні механізми формувалися в умовах філогенезу, після освоєння мови людина могла формувати пристосувальні механізми у межах онтогенезу та передавати їх нащадкам у межах одного покоління. Перехід homo erectus до більш складної форми homo sapiens відбувся саме через домінування інтелектуальної діяльності людини як пристосувального механізму. Поява інтелектуальної діяльності допомогла людині розумній вижити у періоди швидкої зміни умов середовища

(у межах традиційного підходу до адаптації організмів). Порівняно з homo neanderthalensis і менш відомим homo denisova людина розумна, маючи значно обмеженіші фізичні властивості, вижила в умовах швидкої зміни клімату. Нині відомо, що homo neanderthalensis не були позбавлені здатності до інтелектуальної діяльності, мали примітивні форми соціального устрою та культуру. Проте їх загадкове зникнення може свідчити про те, що це поступове вимирання й асиміляція з людиною розумною відбулися внаслідок незначності адаптуватися до середовища в інтелектуальному плані, їх когнітивні функції розвивалися не так швидко, як у homo sapiens. Це наштовхує на висновок, що вижити нашому виду допомогли не фізіологічні особливості, а саме поява психіки та свідомості як основного пристосувального механізму.

Виклад основного матеріалу. Кожен виток еволюційного розвитку людства був пов'язаний зі зміною важливості ролі та значення знань. Спочатку знання возвеличуються до сакрального стану надлюдської цінності, сьогодні – це те, чим ми користуємося у побутовому житті. В умовах колоніального й індустріального суспільства інтелектуальна діяльність поступово набирає рис системоформуючого виду діяльності, а на початку ХХ ст. людство вперше відчуло на собі наслідки інформаційного вибуху у вигляді першої науково-технічної революції. Людині довелося швидко адаптуватися до умов інформаційного суспільства, у якому не можна обійтися без розумової діяльності й обробки великих масивів інформації.

У ХХ ст. відбулося багато еволюційних зрушень, які показали, що розвиток людини не зупиняється. Передовсім ми спостерігаємо значний антропоморфічний вибух – сучасне покоління людей набагато вище за своїх попередників, але не тільки на цьому зупинилася еволюція, людина розумна стала людиною «супер розумною», інтелектуальні навички за останні сто років особливо додали у розвитку. Найбільші зміни відбулися саме у сфері інформаційної діяльності: відкритий доступ до інформації спричинив вибух інтелектуальних видів діяльності, якими тепер займаються не лише обрані члени суспільства, але всі з метою виживання в умовах

сучасного соціокультурного середовища. Чим розвиненішою є система соціальних відносин, тим складніші інтелектуальні завдання змушена розв'язувати людина, сучасні діти порівняно зі своїми попередниками є геніями, інтелектуальна діяльність стала більш цінною для виживання. Антропометричний ривок, який зробило людство за останні сто років в еволюційному плані, відповідає кільком сотням тисяч років, те, що ми зараз спостерігаємо, – це рух із прискоренням до появи нового виду *hominidae*.

Поява інформаційного суспільства у 60-х рр. ХХ ст. стала свідченням того, що зміна суспільних зв'язків є результатом еволюції людини як істоти соціальної. Загальна частка часу, який сучасна людина розв'язує певні інтелектуальні завдання, збільшується. Для цього мали статися декілька передумов: зменшитися тривалість та інтенсивність фізичних навантажень та зняття суспільного табу на знання. Далі все відбувалося за принципом сніжного кому: знання породжували знання, якими люди охоче ділилися, маючи для цього різні інструменти. Наприкінці ХХ ст. вималювалася стійка концепція інформаційного суспільства – «суспільства знань», якому передували вчення про ноосферу, «розумове поле Землі» (В.І. Вернадський, Е. Леруа, П.-Т. де Шарден). Знання стали основою усіх суспільних процесів, а до керівництва суспільними процесами допускали уже не найсильнішого члена популяції, а найрозумнішого.

Драйверами нового типу суспільних відносин були технологічні зміни та стрімкий розвиток усіх наукових галузей, політичні трансформації – визнання рівності усіх у праві доступу до інформації, зникнення штучних обмежень у вигляді культурних табу на знання. У період колоніального й індустріального суспільства не всі члени володіють знаннями, не всі мають можливість отримувати якісну освіту, а це є базою для інтелектуальної еволюції. Й останнє – це перетворення знань в економічний капітал, що стимулює бізнес вкладати у нього ресурси, накопичувати його та заощаджувати. Одним із основних драйверів появи інформаційного суспільства, у якому живе сучасна людина, є технологічний, який зробив доступними інформаційні технології для пересічної людини, полегшивши для неї вирішення побутових, рутинних питань [2]. Для сучасної людини звичною справою є представлення своєї особи у кількох іпостасях, із яких фізичною є одна, а інші – віртуальні, що можуть не відповідати фізичному образу. Для сучасної людини цифро-

вої властиво проживати деякі життєві події у континуумі реального та віртуального. Віртуальний світ завжди є яскравішим і привабливішим, він дозволяє займатися самоконструюванням, глибоко рефлексувати пережитий досвід. В інформаційному суспільстві підвищується рівень осмисленості життя, його смислова репрезентація, яка потребує від сучасної людини інтелектуальних інструментів оперування елементами віртуального світу.

Інтелектуальна еволюція відбувається набагато швидше, ніж еволюція суто біологічна, хоча остання також не стоїть на місці, тому видимі ознаки відмінностей представників *homo sapiens*, котрі жили 40–35 тис. років тому, можна спостерігати, не будучи антропологом чи біологом. У процесі еволюції гомініди, які у пристосувальному плані витрачали більше часу й енергії на розумову діяльність, мали можливість вижити. Цьому сприяла також зміна раціону харчування, тому траводітні неандертальці стали тупиковою гілкою еволюції, а уже м'ясоїдні тоді пітекантропи успішно пристосувалися та продовжили процес еволюції [5]. Зміна раціону харчування призвела до якісних змін морфології людського тіла, збільшення масової частки мозку, а головне – змусила людину вирішувати складні завдання. Мисливство змусило людину планувати діяльність, ретельно до нього готуватися, воно було пов'язане з безпекою, тому давні люди у будь-який спосіб намагалися зберегти технологію мисливства (алгоритми, знаряддя для вбивства), про що свідчать перші знайдені сучасними антропологами малюнки на місцях постійного перебування первісних людей [3]. Зміна раціону харчування людини на початку ХХ ст. також посприяла інтенсифікації розумової активності. Раціон харчування урізноманітнися, особливо речовинами, які активізують діяльність людини (кофеїн, таурин, танін), але провідним чинником еволюційних змін стало стрімке збільшення кількості інформації, втрата здатності до обробки якої загрожує зникненням *homo sapiens* як виду. На цьому етапі еволюції в умовах розвинутого інформаційного суспільства виживуть (можливо, не як зникнення одного виду та поява іншого) ті, хто зрозуміє, що уміння опрацьовувати великі масиви інформації стає не просто привілеєм чи питанням виховання або вподобань, а напряду пов'язане зі здатністю виживати в умовах цивілізованого суспільства. Новий вид людини, котрий ми називаємо «*homo virtualis*» (людина віртуальна), як логічне продовження розвитку цієї гілки людиноподібних, від-

різнятиметься від свого попередника тим, що для виживання йому вже не потрібні будуть високорозвинені фізіологічні властивості, а суто психологічні, які з кожним поколінням стають феноменальними (наприклад, зростання інтелектуальних здібностей людини кожного покоління). «Людина віртуальна» повністю адаптує до себе цифровий світ, фактично створює його «за власним образом і подобою», що є свідченням того що світ, у якому живе «людина розумна», у фізіологічному сенсі становить лише цікавість для задоволення базових потреб людини, потреби вищого порядку будуть задовольнятися у цифровому світі. Новий вид людини не отримує нові психологічні та фізіологічні новоутворення, проте удосконалює саме розумову активність, тому цей вид ще можна назвати «super homo sapiens», або людина з покращеними розумовими здібностями.

Важливим чинником соціально-психологічної еволюції став технологічний прорив в інформаційних технологіях. Сьогодні це – поява штучного інтелекту як спроба відтворити психіку людини, користуючись не біологічними законами, а математичними. Перший крок до соціальної віртуалізації людство зробило наприкінці ХХ ст., коли винайшло та почало інтенсивно використовувати цифрові інформаційні технології, особливо цифрові соціальні мережі. Це не тільки поглибило інтеграцію людини з цифровими технологіями та роботизованими системами, але й дало можливість до створення цифрових персон, які копіювали соціально-психологічні властивості своїх творців або не були цілком автентичними. Держава стала основним ініціатором цифровізації суспільства, вбачаючи у ній посилення соціального контролю за діяльністю людини, пропонуючи сервіси, які полегшують комунікацію людей, доступ до державних послуг, змінюють рамки соціальної відповідальності за вчинення окремих видів діяльності (наприклад, за вчинення віртуального насилля, віртуального вбивства, віртуальної маніпуляції чи шахрайства) [6]. Від моменту народження дитина активно інтегрується у цифровий віртуальний світ. В умовах інформаційного суспільства не можна перебувати осторонь соціальним мереж, адже це обмежує людину в подальшому житті, наприклад, у можливості вибрати професію, налагодити стосунки. Відсутність у цифровому віртуальному світі свідчить про наявність певних відмінних від більшості культурних чи релігійних поглядів, які однозначно розглядаються як елементи соціального маргіналізму. І навпаки, відкритість людини

до цифрового світу, активна комунікація з іншими членами віртуальної спільноти дозволить швидко соціалізуватися та набути традиційних рис особистості.

Тривалість перебування пересічної особистості у віртуальному середовищі щороку збільшується [3]. Це пов'язано як із необхідністю виконання своїх трудових обов'язків, так і з його відкритістю та доступністю. Технологічним змінам передували соціально-психологічні, які базувалися на ідеях рівності та свободи вибору. Відповідно до філософської концепції трансгуманізму людина еволюціонує не у зовсім традиційному плані, а внаслідок покращення власних психосоціальних властивостей за рахунок використання технічних засобів. Використання механізованих частин дозволяє «ремонтувати» людське тіло у разі необхідності, проте останнім часом науковий потенціал спрямовано на адаптацію штучного інтелекту до потреб людини [4]. У майбутньому можливості систем машинного навчання можуть призвести до імітації не лише психіки, але й психіки окремого індивіда, що може бути продовженням еволюції людини у технологічному плані як створення цифрової копії індивіда.

Підсумовуючи викладені нами матеріали, можна підкреслити роль соціального середовища для появи людини віртуальної. Не всі жителі планети та не всі культури живуть за законами інформаційного суспільства, тому можемо спостерігати паралельне співіснування тих, хто ще живе у межах колоніальної епохи з її системою цінностей, і тих, хто усвідомлює цінність знань. Питання буде в іншому: наскільки представники інформаційного та колоніального суспільства готові співіснувати у межах одного простору, чи готові перші приймати других, а другі еволюціонувати до рівня перших і чи не завершиться таке протистояння загальнопланетарним конфліктом, адже перші дві світові війни відбувалися саме у період еволюційного зламу, коли зникали останні імперії чи з'являлися великі промислові центри. Еволюція людини продовжується, її рамки задають іманентні властивості нашого виду як пристосувальних механізмів психіки й організму, а оскільки зміни середовища відбуваються швидко, особливо за останні десятиліття, людина змушена швидко адаптуватися саме психологічною складовою частиною свого виду, яка і з'явилася як спроба пришвидшити адаптаційні зміни. В умовах, коли фізіологічні новоутворення з'являються у межах філогенетичного розвитку, пристосувальні психологічні новоутво-

рення з'являються у межах онтогенезу. Здатність до продукування й обробки інформації є однією з таких властивостей, вона не лише є видовою ознакою, вона важлива для збереження виду на рівні з генетичною програмою розвитку. Якщо уявити, що базові новоутворення, котрі у нас з'явилися, не мають технологічної підтримки у вигляді всіх благ цивілізації, то людська популяція зменшилася до розмірів, яку можна порівняти з іншими ссавцями (сьогодні людина – найпоширеніший і найчисельніший вид ссавців). Технологічні пристосування допомогли нам вижити у світі, який не адаптований для життя через різні причини. Здатність до збереження інформації у не біологічно традиційний спосіб (через РНК та ДНК) відіграло ключову роль у подальшій еволюції людини, всі антропологічні зміни відбулися як результат поєднання видових особливостей разом із культурними. Наприклад, якби людство не винайшло одягу як додаткового та специфічного захисту організму від переохолодження, то воно у більшості не пережило б одну холодну зиму. В іншому випадку специфічний для людини волосяний покрив ніколи не перетворився би на один із видових рудиментів *homo sapiens*, якби наші предки не почали поступово використовувати одяг для додаткової терморегуляції.

Вчення про ноосферу як «розумове поле Землі» концентрує свою увагу на подальшій адаптації людини до інформаційного простору, який В.І. Вернадський на початку ХХ ст. тільки гіпотетично уявляв, а у ХХІ ст. виявилось, що цей світ є цілком реальним і повною мірою придатним

для життя людини. За його уявленнями, значною мірою футуристичними тоді, майбутнє людства буде саме за ноосферою, саме вона визначатиме спосіб життя людини, її світогляд і специфічні форми пристосування [1]. Зміняться традиційні форми побутової діяльності, розширяться межі комунікації та необхідність перебувати певну частину життєвого часу в іншому просторі та часі. Сьогодні пересічна особа витрачає на інформаційну діяльність значну частину часу, який ще сто років назад витрачався на фізичну активність. Розвиток інтелекту в його широкому розумінні є неминучим через те, що саме на нього покладаються всі пристосувальні механізми людини.

Висновки. Сьогодні еволюція продовжується і як результат об'єктивної зміни антропоформ під впливом зміни способу життя людини, і як результат поступової інтеграції винаходів науково-технічної революції не тільки у повсякденний обіг, але й як частина конституції тіла людини. Новий вид *homo virtualis* має інші пристосувальні властивості, ніж його видові попередники; насамперед це стосується когнітивних здібностей. Людина віртуальна дедалі більше інтегрується у цифровий інформаційний світ, залишаючи для світу фізичного невелику частину вітальних потреб. Зникнення здатності до обробки великих масивів інформації призведе до зниження пристосувальних властивостей особистості, відчутної деградації та поступового зникнення як виду. На зміну *homo sapiens*, «людині доцифровій», прийде новий вид, який матиме переваги не фізичного, а психологічного характеру.

Список використаних джерел

1. Кириченко В.В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. 245 с.
2. Кириченко В.В. Особливості споживання інформації особами юнацького віку (порівняльний аналіз досліджень 2014 та 2018 років). *Теорія і практика сучасної психології*. 2018. № 5. С. 62–67.
3. Кириченко В.В. Психологія інформаційної діяльності : навчальний посібник. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2015. 146 с.
4. Кириченко В.В. Соціально-психологічна парадигма розуміння еволюції штучного інтелекту. *Психологія та соціальна робота*. 2023. № 2. С. 17–25.
5. Ніколенко І., Мазур І. Теорії антропогенезу та їх еволюція в науковому дискурсі. *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2023. Вип. 43. С. 54–62.
6. Bach J., Shaffer G. Wolfson T. Digital Human Capital: Developing a Framework for Understanding the Economic Impact of Digital Exclusion in Low-Income Communities. *Journal of information policy*. 2013. № 3. P. 247–266.

УДК 159.92

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-13>

Моляко Валентин

*дійсний член НАПН України, доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії психології творчості
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*

Третяк Тетяна

*кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник лабораторії психології творчості
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБРАЗА-ОРІЄТИРА У ПРОЦЕСІ ТВОРЧОЇ МИСЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ В УСКЛАДНЕНИХ УМОВАХ

Анотація. Здійснюється аналіз базових компонентів дивергентного мислення. Розводяться поняття творчого та дивергентного мислення. Аналізується функціонування асоціативності у процесі творчого мислення. Обґрунтовується співвідношення креативності й інтелекту у структурі творчої особистості. Розглядається ідея надгенералізованого мислення у масштабі креативності, розроблена Г. Айзенком, а також перспективи розвитку психології креативного мислення у системі координат теорії Кемпбелла. Подається аналіз системи КАРУС, розробленої В.О. Моляко. Доводиться доцільність і надійність її реалізації як інструменту реалізації й інтерпретації творчої мисленнєвої діяльності людини. Творче мислення розглядається як розв'язування творчих задач. Обґрунтовуються результати аналізу експериментальних даних за підсумками дослідження функціонування суб'єктивних орієнтирів у процесі творчого мислення старшокласників. Проаналізовано прояви стратегій аналогізування, комбінування, реконструювання при побудові досліджуваними шуканих конструкцій. Утворення образів-орієнтирів у процесі творчої мисленнєвої діяльності пов'язане з вивченням структурних і функціональних характеристик наявних інформаційних структур, отже, конструктивні елементи можуть виявитися аналогами-орієнтирами: а) практично не зазнаючи впливу трансформуючих перетворень; б) суб'єктивний орієнтир утворюється на відповідному етапі конструктивних трансформацій, реалізації стратегій конструювання, внаслідок чого віднаходиться нова прогностично-необхідна інформація для вирішення актуальної задачі, конструюються і застосовуються з цією метою віддалені аналоги, антиподи та їх комбінації, що становить основу функціонування образів-орієнтирів у процесі творчої мисленнєвої діяльності особистості.

Ключові слова: конструювання, інформація, задача, творче мислення, стратегія, образ.

Moliako Valentin

*NAES of Ukraine Full Member, Doctor of Psychological Sciences, Professor
Head of the Psychology of Creativity Department,
H.S. Kostiuk Institute of psychology of NAES of Ukraine*

Tretiak Tetiana

*Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher,
Leading Researcher of the Psychology of Creativity Department,
H.S. Kostiuk Institute of psychology of NAES of Ukraine*

THE FUNCTIONING OF THE ORIGINAL IMAGE IN THE PROCESS OF THE CREATIVE THINKING ACTIVITY OF HIGH SCHOOL STUDENTS IN COMPLICATED CONDITIONS

Abstract. The basic components of divergent thinking are analyzed. The concepts of creative thinking and divergent thinking are developed. The functioning of associativity in the process of creative thinking is analyzed.

The relationship between creativity and intelligence in the structure of a creative personality is substantiated. The idea of overgeneralized thinking on the scale of creativity, developed by H. Eysenck, is considered, as well as the prospects for the development of the psychology of creative thinking in the coordinate system of Campbell's theory. An analysis of the KARUS system, developed by V.O. Moliako. The expediency and reliability of its implementation as a tool for the implementation and interpretation of a person's creative thinking activity is proved. Creative thinking is considered as solving creative problems. The obtained results of the analysis of experimental data based on the results of the study of the functioning of subjective landmarks in the process of creative thinking of high school students are substantiated. Manifestations of strategies of analogizing, combining, and reconstructing during construction of the researched constructions were analyzed. The formation of landmark images in the process of creative thinking activity is related to the study of structural and functional characteristics of existing information structures. And therefore, constructive elements can turn out to be analogs-references: a) practically without being affected by transformative transformations; b) a subjective reference point is formed at the appropriate stage of constructive transformations, implementation of construction strategies, as a result of which new prognostic and necessary information is found for solving the actual problem, distant analogues, antipodes and their combinations are constructed and used for this purpose, which forms the basis of functioning landmark images in the process of creative thinking activity of an individual.

Keywords: construction, information, task, creative thinking, strategy, image.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

За сучасних умов особливо актуальною стає здатність людини вирішувати життєво важливі проблеми за умов екстремальності й інформаційної невизначеності. Оскільки інформаційна невизначеність полягає у дуже значному дефіциті інформації, прогностично необхідної для розв'язання актуальної задачі, складності структурно-функціонального аналізу характеристик компонентів проблемної ситуації, постає необхідність забезпечення психологічної готовності особистості до адекватного вирішення важливих задач, надійної адаптації до стрімких змін життя, розв'язування задач у різних сферах творчої діяльності в ускладнених умовах.

Особливо актуальним у цьому ракурсі є дослідження проявів творчої мисленнєвої діяльності старшокласників, оскільки домінуючі мотиви їх творчого мислення визначаються прагненнями здійснити усвідомлений вибір майбутньої професії, оволодіти творчим інструментарієм, необхідним для успішного життєвого і професійного майбутнього.

Як відомо, Дж. Гілфорд вважав дивергентне мислення різновекторно спрямованим когнітивним процесом, при функціонуванні якого здійснюється вирішення проблеми, генеруються варіанти її розв'язків [5; 11; 12]. У найбільш загальній системі координат можна уявити, що загальний потік конструйованих розв'язків поєднує весь їхній спектр: починаючи від недосконалих і далеких від успішності та закінчуючи такими, що характеризуються оригінальністю, досконалістю й успішністю стосовно досягнення бажаного результату, а отже, зростає актуальність дослідження здатності людини відчувати проблему,

уміння формулювати адекватну умову задачі та вирішувати її [14].

У зв'язку з цим постійно діючу варіативність дивергентного мислення забезпечує функціонування таких його динамічних характеристик, як оригінальність розв'язків – міра їх неповторності й унікальності; гнучкість – категоріальне обґрунтування характеристик знайдених розв'язків; легкість – кількість запропонованих розв'язків задачі залежно від варіації векторів мислення [5; 11].

Зрозуміло, що дивергентне мислення базується на дії принципу асоціативності, відповідно до чого інформаційні структури аналізуються в їхньому взаємозв'язку, а отже, у процесі їх трансформації інформаційні конструкти виявляються прототипами створення нових конструктивних побудов. Саме оригінальність асоціацій досягається та забезпечується інтерференцією низки асоціативних процесів, які зароджуються у разі виявлення актуальної складної проблеми та функціонують, розвиваються незалежно один від одного, що й зумовлює побудову цілого спектру різного роду асоціацій [12]. Відомі такі характеристики асоціативних процесів: різноманітність асоціацій [12]; мислення протилежностями [10]; нові комбінації відомих ідей [4; 7]; масштабність спектру асоціацій [4].

За визначенням С.А. Медніка, креативне мислення є процесом, складниками якого виявляються асоціативні елементи, інтегровані у нові поєднання, котрі можна вважати ефективними щодо успішності вирішення проблеми, адже оригінальні варіанти її розв'язання починають генеруватися на більш пізніх етапах роботи над проблемою, а на стартових її етапах домінують

шаблонні розв'язки. І лише після того, як інформаційний потенціал алгоритмічного характеру виявляється вичерпаним, здійснюється перехід до пошуку креативних розв'язків [9].

На думку С.А. Медніка, креативність шуканих побудов виявляється обернено пропорційною віддаленості конструктивних складників, між якими встановлюється взаємозв'язок, а отже, відсутність асоціацій між віддаленими ідеями гальмує креативний процес. Він вважає, що рівень креативності шуканого розв'язку задачі визначається кількістю тих асоціацій, які утворюються як реакція на актуальну задачу. Також він говорить про існування асоціативних ієрархій, що є пологими та зумовлюють генерування творчими людьми більшої кількості асоціацій порівняно з нетворчими.

Таким чином, збільшення кількості нових творчих побудов стосовно першої групи забезпечується більш широким масштабом асоціативної бази, тоді як асоціативна ієрархія нетворчих особистостей виявляється крутою, оскільки її основу становлять лише кілька алгоритмів. Тож конструювання творчих комбінацій гальмується наявністю дефіциту прогностично необхідної інформації для вирішення актуальних проблем.

Г. Айзенк наголошує на необхідності розмежування креативності й інтелекту: прояви інтелекту визначаються динамікою утворення асоціацій, прояви креативності – масштабом їх реалізації, тож, за Г. Айзенком, інтелект і креативність мають свої координати: інтелект – швидкість побудови асоціацій, креативність – масштабність їх побудови.

Розробляючи ідею «надгенералізованого мислення», він указує, що надшироке мислення функціонує у разі необхідності при розв'язуванні проблеми вийти за межі її вимог, ігноруючи їх. Водночас порушення логічних засад розумового процесу має здійснюватися за умов відповідного мисленнєвого контролю [4].

Згідно із класичною теорією Кемпбелла [2] основу креативного мислення становлять два механізми: спонтанної варіативності та вибіркового утримування ідей. Здавалося б випадкові ідеї можуть виявлятися базовими або стимулюючими для створення адекватних розв'язків, адже цим забезпечується пошук і знаходження прогностично необхідної нової інформації, знаходження варіантів, що можуть виявитись ефективними для розв'язання проблеми.

Розвитку цієї теорії присвячені праці К. Мартіндейла [6; 7], Б. Стоу [13], Д.К. Саймонтона

[12]. Так, за теорією креативності К. Мартіндейла [6; 8] її основу становлять первинні та вторинні когнітивні процеси. Вільні віддалені асоціації, побудовані за принципом аналогізування, дефокусована увага стосуються первинних когнітивних процесів. Прояви вторинних когнітивних процесів реалізуються на основі співвіднесення створюваних конструкцій із вимогами задачі, логікою, фокусованою увагою. Таким чином, творчі особи мають здатність динамічно курсувати у процесі розв'язування наявної проблеми від одного полюсу цього інформаційного простору до іншого відповідно до її вимог, етапу творчого мисленнєвого процесу тощо.

Виклад основного матеріалу. На основі багаторічних досліджень В.О. Моляко розроблено систему КАРУС, яка стала надійним інструментом психологічного аналізу творчого мисленнєвого процесу. За підсумками численних досліджень його послідовників, присвячених розвитку цієї концепції творчої мисленнєвої діяльності, встановлено, що психологічну суть творчого процесу становить побудова та трансформація образу [1].

Відомо, що творчість – така діяльність людини, підсумком якої є певний новий продукт, якого досі ще не існувало. Це може бути як новий матеріальний об'єкт у галузі науки, техніки, мистецтва тощо, так і ідеальний: нова ідея, проєкт, задум, поки що заінтегровані у мисленнєвих формах, а отже, творчість є створенням нового у різних сферах і формах діяльності людини. Важливі її об'єктивні та суб'єктивні аспекти. В об'єктивному плані творчість розглядається як розробка цілком нових конструкцій у загальносвітовому масштабі. У суб'єктивному плані йдеться про конструювання чогось нового саме для автора цієї побудови, коли створювана ним конструктивна реальність є новою саме для нього, для його досвіду. Тобто у психологічному плані будь-яка вперше розроблена мисленнєва конструкція, матеріалізована чи ще поки що не матеріалізована, характеризується суб'єктивною новизною для людини, котра її створила.

У розробленій В.О. Моляко концепції творчої мисленнєвої діяльності вона виконує функцію органічної складової частини цілісного психічного потенціалу суб'єкта, є основою його конструктивної діяльності у різних масштабах її прояву та виміру. Починаючи з раннього дошкільного віку, дитина вимушена про-

являти творчість з метою адаптації до умов життя. Кожна конкретна дитина у процесі взаємодії з навколишнім світом має виконувати якісь конструктивні дії вперше – ще не маючи належних знань, умінь і навичок. Так, пізнаючи об'єктивну та суб'єктивну реальність, вона поступово вибудовує відповідну систему знань – картину світу, яка постійно збагачується й удосконалюється. У процесі гри, навчання, пізнавання вибудовується інструментарій розуміння нею себе і всього, що її оточує: людей, предметів, їх поєднань. Ефективність, продуктивність пристосування до оточення залежить саме від того, наскільки адекватним є той досвід, якого набуває дитина внаслідок взаємодії зі світом, наскільки конструйовані образи об'єктивної та суб'єктивної реальності відповідають дійсності та можуть виявитися прогностично необхідними для вирішення актуальних, життєво важливих задач.

Успішність творчої мисленнєвої діяльності залежить від різних факторів, складників, адже залежно від індивідуальних особливостей особистості зовнішні обставини можуть виконувати як стимулюючу, так і блокуючу функцію у процесі побудови шуканої конструкції. Кожен творчий процес є унікальним (якщо його продукт характеризується відповідним коефіцієнтом новизни), тому нерідко спроби співставити, порівняти, взяти похідну від ряду творчих процесів можуть зазнати фіаско, часткового чи повного. Кожен творчий процес має свій індивідуальний малюнок, свою неповторну конструкцію.

Значною мірою це зумовлено тим, що творчі процеси визначаються не лише органічним функціонуванням у них усвідомлюваних елементів, прийомів, тактик. Неусвідомлювані процеси на рівні здогадок, інтуїтивних вирішень загалом чи у якихось фрагментах роботи над пошуком розв'язку можуть виявитися домінантою у структурі загального перебігу творчого конструювання.

У найбільш загальному варіанті творчий процес характеризується такими основними етапами: а) постановка задачі, б) розуміння умови задачі, в) розробка задуму розв'язання, г) доопрацювання варіанту розв'язку. У найбільш загальному розумінні це може бути представлено у вигляді трьох основних циклів: а) розуміння умови задачі, б) побудова задуму вирішення, в) знаходження розв'язку задачі відповідно до заданих її вимог.

Зрозуміло, що точкою відліку мисленнєвої діяльності є той дефіцит інформації, який виявляється прогностично необхідним для

вирішення актуальної проблемної ситуації. Структурно-функціональний аналіз інформації забезпечує її «інвентаризацію», коли на основі реалізації базових процесів аналізу та синтезу здійснюється співставлення наявних інформаційних структур, їх структурних, функціональних і структурно-функціональних характеристик, а отже, і конструювання шуканих образів. І якщо для вирішення наявної задачної ситуації часом буває достатнім застосування пошуку аналогу, то для розв'язання більш складних завдань, пов'язаних із необхідністю побудови цілком нового образу, мають бути реалізовані комбінування та реконструювання.

Мисленнєва діяльність може здійснюватися й у такій системі координат, коли відсутні будь-які заборони й обмеження, коли необмеженою виявляється і кількість ступенів свободи вирішення задачі. Тобто розв'язування завдання виконується шляхом вільного конструювання, як, наприклад, під час реалізації мозкового штурму, суть якого полягає у груповій творчій мисленнєвій діяльності за умов відсутності критики, генеруванні якомога більшої кількості ідей за допомогою вільних асоціацій.

Хоча вирішення творчої задачі потребує розробки комплексу характеристик шуканої складової частини прогностично необхідної інформації, яка є суттєвою для вирішення задачі, що здобувається у результаті скрупульозного структурно-функціонального аналізу відомої інформації, трансформації стартових образів, однак і розв'язування задач на вільне конструювання є важливим, коли ставиться за мету, наприклад, діагностика особистісних якостей творчої людини, адже вирішення задач на вільне конструювання – це, по-суті, реалізація своєрідної проєктивної методики.

Вищезазначене можна представити східним знаком «тайцзи»: одна його частина символізує обсяг відомої інформації, заінтегрованої в умові задачі; друга частина вибудовується розв'язуючим задачу у процесі вивчення, розуміння умови задачі, при цьому задіюється його інформаційний потенціал, досвід, картина світу, все його особистісне надбання.

Саме завдяки цьому взаємофункціонуванню об'єктивного та суб'єктивного аспектів творчого конструювання у найбільш загальному розумінні цього поняття зумовило актуальність формулювання визначення стратегії. Згідно із концепцією творчої мисленнєвої діяльності, розробленої В.О. Моляко, стратегія є системою дій, особис-

тісно та задачно зумовлених, спрямованих на вирішення творчої задачі [1].

З метою дослідження ролі суб'єктивних орієнтирів у процесі творчого мислення старшокласників за умов інформаційної невизначеності було реалізовано експериментальну задачу, розроблену В.О. Моляко. Учням пропонувалося написати твір, який би починався зі слів: «Йшла собака по мосту...». Досліджувані – учні 10–11 класів Медичної гімназії № 33 м. Києва (34 особи).

Слід зазначити, що за спрямованістю емоційної орієнтації створюваного сюжету можна виокремити такі основні типи: а) песимістично орієнтований: наприклад, «Йшла собака по мосту, вирішила скупатись і стрибнула вниз. Але, на жаль, то був міст через залізничні колії»; б) нейтральний: «Йшла собака по мосту, побачила свого господаря і підбігла до нього»; в) оптимістично орієнтований: «Собака втекла з дому. Вона вибігла в двір, перейшла через дорогу і пішла по мосту. За нею побігла її хазяйка і забрала собаку додому». У цьому випадку має місце також реконструкція стартової ситуації.

У процесі виконання експериментального завдання досліджувані прагнуть, як мінімум, у створюваних конструкціях подати «констатацію факту». Наприклад, «Йшла собака по мосту, а за нею йшов господар. Вона йшла повільно, впевнено, самостійно. А господар розглядав міст, краєвид красивої долини». У наступному варіанті конкретизація факту набуває деталізації: «Йшла собака по мосту, поряд йшов господар. Вони йшли на прогулянку. Сонце світило, річка шуміла. Вони вийшли на чудову галявину біля річки, покупались, побігали з м'ячем і повернулись додому, але вже не через міст».

Конструювання композиції може здійснювати шляхом комбінування близьких аналогів: «Йшла собака по мосту. Неподалік проходив її господар. Собака його помітила і підбігла до нього. Господар взяв цуценя на руки. І вони разом пішли додому». Слід зазначити, що заданий рядок не обов'язково є стартовим при виконанні досліджуваними експериментального завдання. Сам зафіксований в умові образ при конструюванні твору виконує функцію образу-орієнтира для реалізації шуканих умов, сформульованих досліджуваними: «Собака загубилась, тинялась закутками міста, не могла знайти свого хазяїна. Але раптом перед нею з'явився прекрасний міст. Собака пішла по ньому, тому що згадала, як йшла ним з господарем. Вона боялась йти сама, але пройшла, лякаючись висоти, машин і людей. Все ж пам'ять її не

підвела, вона прийшла в парк, де раніше була, а поряд був її дім».

Результати аналізу отриманих експериментальних даних свідчать, що домінуючим принципом створення шуканого задуму є саме комбінування. Наприклад, «Йшла собака по мосту, бачить: лежить кицька руда. І захотіла собака познайомитись з нею. Вони були дуже схожі за характером, швидко стали друзями і дружно прожили все життя»; «Йшла собака по мосту. На дорозі вона зустріла двох дітей, які заблукали. За допомогою своїх здібностей вона допомогла знайти їх батьків».

Комбінаторика може бути реалізована не лише з метою конструювання урівноваженої ситуації, як от: «Йшла собака по мосту <...> дуже сумна і втомлена. Раптом на зустріч їй вийшов маленький хлопчик. Собака зраділа, підійшла до нього. Хлопчик теж був радий зустрічі. Він пригостив її смачнесеньким печивом. Погладив по голівці. Обоє були щасливі». Комбінування застосовується, якщо вводяться в шукані умови задачі якісь інформаційні градієнти, що виконують варіативну функцію, наприклад: «Йшла собака по мосту і звали її Тузик. Тузика вигнали з дому. Його зустрів хлопчик і забрав до себе додому. Але собака дуже сумувала за своїм другом котиком Васьком. Собака завжди кудись «рвалась». Одного разу хлопчик побачив це і пішов за нею. Собака знайшла дорогу до бывшего дому, хлопчик прийшов за ним і забрав котика у хазяїна. Всі жили довго і щасливо».

У наступному варіанті розв'язку ускладнюючу інтегративну функцію виконує дощ. «Гуляла якась дівчинка біля лісу і річки, зустріла собаку, що йшла назустріч по мосту, і вони пішли до лісу: гралась там радісно, аж раптом пішов сильний дощ. Собака втекла. Дівчинка дуже засмутилась, ніби втратила справжнього друга. Однак собака повернулась, повела дівчинку за собою і, як виявилось – під навіс. Дощ закінчився, дівчинка повернулась додому, але не сама, а з вірним другом, з яким вже не розлучалась».

Комбінування аналогів може бути реалізовано дивовижно витончено, що безумовно свідчить про творчі комбінаторні здібності досліджуваного: «Гуляла собака по мосту. Була ця собака стомленою і голодною. Гуляла аж до ночі, допоки не зустріла котеня. Котеня теж було стомлене. Вони змерзли, тому вирішили врятувати одне одного: лягли поряд і зігрілися». Введення у шукані умови експериментальної задачі, як зменшення ширини моста, дозволило досліджуваному сконструю-

вати такий задум її вирішення: «Йшла собака по мосту, а назустріч їй – інша собака. Міст був дуже вузький: пройти по ньому могла тільки одна собака. Але собаки були розумні, тому вирішили піти в одну сторону, тобто на день народження до kota».

Комбінування віддалених аналогів пов'язане з поєднанням, зі спробою співвіднести конструкції, що характеризуються досить різноманітними властивостями їх структурних і функціональних складників. Певною мірою такі дії можуть розглядатися у масштабі реалізації стратегії реконструювання. Як от, наприклад, така розповідь: «Йшла собака помосту. Звали пса Сірко. Раптом Сірко побачив, що на нього з величезною швидкістю мчить червоне «Ферарі». Він не знав, куди йому подітися і тому перестрибнув через перила моста і полетів у річку. Цей автомобіль зупинився, з нього вийшов Олег Лисогор і стрибнув за Сірком. У той момент, як Сірко вирішив не витратити сили і спускатись на дно, Олег витягнув його на берег. Коли Олег та Сірко повернулися на міст, авто вже вкрали».

За принципом реконструювання досліджувані пропонують такі розв'язки: «Йшла собака по мосту. Надворі була зима. Собака почала гавкати на зустрічного чоловіка, намагаючись його злякати. Але він не розгубився і вирішив її нагодувати. Собака перестала гавкати і почала їсти їжу»; «Йшла собака по мосту. Міст був через річку Амазонку, причому не впоперек, а вздовж. От і йшла собака по мосту, йшла, довго йшла, побачила вже кінець моста і тут прокинулася».

Цікаво, що для досліджуваних є важливим аналіз етапів творчого процесу розв'язування проблемної задачі взагалі. Це, зокрема, знайшло проєкцію у такому варіанті розповіді: «Йшла собака по мосту і думала про вічне – про полювання. Задумавшись, вона не помітила, як дійшла до поля, по якому пробігав заєць. Тому пухнастий сірий звір утік. Мораль така: мріючи про щось – не забувай його помічати».

Слід зазначити, що частота реалізації стратегій аналогізування, комбінування та реконструювання при розробці досліджуваними задуму виконання експериментального завдання характеризується таким співвідношенням: аналогізування – 27%, комбінування – 58%, реконструювання – 15%.

Важливою передумовою формулювання вимог до структурних і функціональних характеристик гіпотетичних складників шуканої конструкції на основі врахування інформації щодо відомих

елементів розглядуваного об'єкта є знаходження адекватних взаємозв'язків між компонентами конструйованого задуму, розуміння їх співвідношень з іншими наявними об'єктами. Необхідність конструювання нового образу зумовлює реалізацію досконалого вивчення всього інформаційного спектру компонентів початкової умови задачі, з метою визначення шуканої інформації розробляється й аналізується весь масштаб імовірних гіпотез і припущень.

Підсумком цієї скрупульозної роботи є знаходження тих показників, які мають бути властивими структурним і функціональним елементам шуканих конструкцій. Це і становить основу трансформації початкових умов задачі у шукані її вимоги. Дослідження стартової інформації з метою здійснення необхідної трансформації виявляється домінуючою складовою частиною на цьому етапі розв'язування задачі.

У процесі структурно-функціонального аналізу стартових умов задачі осмислюваний людиною матеріал ніби просіюється через її інформаційний потенціал. Тому переформулювання різними особами одних і тих самих початкових умов задачі суттєво відрізняються, сформульовані ними шукані вимоги характеризуються своєрідним суб'єктивним забарвленням.

Висновки. Основу дивергентного мислення становить структурно-функціональний аналіз актуальної інформації, що є суттєвою для розв'язання задачі, а отже, навряд чи можна вважати дивергентне мислення власне творчим мисленням.

Утворення образів-орієнтирів у процесі творчої мисленнєвої діяльності пов'язане з вивченням структурних і функціональних характеристик наявних інформаційних структур. Конструктивні елементи можуть виявитися аналогами-орієнтирами: а) практично не зазнаючи впливу трансформуючих перетворень; б) суб'єктивний орієнтир утворюється на відповідному етапі конструктивних трансформацій, реалізації стратегій конструювання, внаслідок чого віднаходиться нова прогностично-необхідна інформація для вирішення актуальної задачі, конструюються і застосовуються з цією метою віддалені аналоги, антиподи та їх комбінації, що становить основу функціонування образів-орієнтирів у процесі творчої мисленнєвої діяльності особистості.

У перспективі передбачається дослідження функціонування стратегії реконструювання при вирішенні старшокласниками творчих задач за умов інформаційної невизначеності.

Список використаних джерел

1. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта : монографія / В.О. Моляко, Ю.А. Гулько, Н.А. Ваганова та ін. ; за ред. В.О. Моляко. Київ, 2021. 165 с.
2. Campbell D. T. Blind variation and selective retention in creative thought as in other knowledge processes. *Psychological Review*. 1960. № 67. P. 380–400.
3. Dorfman L. A metaindividual model of creativity. *New directions in aesthetics, creativity, and the arts* / Eds. P. Locher, C. Martindale, L. Dorfman. New York: Baywood Publishing Co, 2005. P. 105–122.
4. Eysenck H.G. Genius: The natural history of creativity. Cambridge : Cambridge University Press, 1995.
5. Furnham A., Crump Y., Batey M., Camorro-Premuzis T. Personality and ability predictors of the “Consequences” Test of divergent thinking in a large non-student sample. *Personality and Individual Differences*. 2009. № 46. P. 536–540.
6. Martindale C. The clockwork muse: The predictability of artistic styles. New York : Basic Books, 1990.
7. Martindale C. Creativity, attention, and cognitive disinhibition. *La psicologia delle arti oggi* / Ed. R. Tomassoni. Milano : Angeli, 2002. P. 89–99.
8. Martindale C. Creativity, primordial cognition, and personality. *Personality and Individual Differences*. 2007. № 43. P. 1777–1785.
9. Mednick S.A. The associative basis of the creative process. *Psychological Review*. 1962. № 69. P. 220–232.
10. Rothenberg A. Janusian process. *Encyclopedia of creativity* / Eds. M.A. Runko, S.R. Pritzker. San Diego : Academic Press. 1999. № 2. P. 103–108.
11. Silvia P.J., Winterstein B.P., Willse J.T. et al. Assessing creativity with divergent thinking tasks: Exploring the reliability and validity of new subjective scoring methods. *Psychology of Aesthetics, Creativity, and the Arts*. 2008. № 2 (2). P. 68–85.
12. Simonton D.K. Creativity and discovery as blind variation: Campbell's (1960) BVS model after the halfcentury mark. *Review of General Psychology*. 2011. № 15 (2). P. 158–174.
13. Staw B.M. An evolutionary approach to creativity and innovation. *Innovation and creativity at work: Psychological and organizational strategies* / Eds. M.A. West, G.L. Farr. New York : Wiley, 1990. P. 287–308.
14. Wilson R.C., Guilford J.P., Christensen P.R., Lewis D.J. A factor-analytic study of creative-thinking abilities. *Psychometrika*. 1954. № 19. P. 297–311.

УДК 159.9.1

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-14>

Сардак Андрій

*аспірант кафедри соціальної та практичної психології
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ФЕНОМЕН НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ

Анотація. У статті розглядається феномен національної ідентичності, визначаються основні її ознаки та принципи формування, можливі варіанти формування у сучасних соціокультурних умовах. Як соціально-психологічний феномен національна ідентичність формує особливий вид індивідуальної свідомості, який дозволяє орієнтуватися в умовах масової поведінки. Здійснюється теоретичний аналіз проблеми формування національної ідентичності в умовах інформаційної війни, її важливість для забезпечення обороноздатності держави. В умовах інформаційної війни важливими елементами національної ідентичності є спільні елементи культури. Особливого значення надається таким складникам, як спільна географічна та побутова представленість, мова та спільна історична пам'ять. В умовах інформаційної війни особливої маніпуляції зазнають уявлення українців про події історичної давнини. Основною проблемою України в умовах протистояння інтервенції російської армії є руйнування національної ідентифікації на рівні масової культури, знецінення її на фоні інших культур, формування національної меншовартості. За нашими концептуальними уявленнями, національна ідентичність є складним соціальним феноменом, який формується впродовж тривалого часу, проходить складний процес визрівання в умовах системи освіти, масової культури. Національну ідентичність не можна сформулювати у короткій перспективі, це особистісне новоутворення є узагальненою характеристикою людини, що пройшла процес соціалізації в умовах національної культури. Питання формування національної ідентичності в умовах війни має розглядатися на державному рівні як один із елементів національної безпеки. Держава має залучати для цього різні засоби та ресурси, особливо у сфері нематеріального виробництва, створювати умови для поширення національної культури серед носіїв української національності як на території України, так і поза її межами.

Ключові слова: національна ідентичність, нація, гібридна війна, цінності, смисли, культура, інформаційно-психологічні операції.

Sardak Andriy

*graduate student of the Department of social and practical psychology
Zhytomyr Ivan Franko State University*

THE PHENOMENON OF NATIONAL IDENTITY IN THE CONDITIONS OF INFORMATION WARFARE

Abstract. The article explores the phenomenon of national identity, defining its main characteristics and principles of formation, and discussing possible formation options in modern socio-cultural conditions. As a social-psychological phenomenon, national identity shapes a particular type of individual consciousness that enables orientation in conditions of mass behavior. The paper conducts a theoretical analysis of the problem of forming national identity in the context of information warfare, emphasizing its importance for ensuring the defense capability of the state. It is determined that in the conditions of information warfare, important elements of national identity include shared cultural elements. Special significance is attributed to such components as common geographic and domestic representation, language, and shared historical memory. In the context of information warfare, Ukrainians' perceptions of events from historical antiquity are subjected to particular manipulation. The main problem for Ukraine in the face of Russian military intervention is the destruction of national identification at the level of mass culture, its devaluation against the backdrop of other cultures, and the formation of national inferiority. According to our conceptual understanding, national identity is a complex social phenomenon that develops over a long period, undergoing a complex process of maturation in the education system and mass culture. National identity cannot be formed in the short term; it is a comprehensive characteristic of individuals who have undergone a process of

socialization in the context of national culture. The issue of forming national identity in times of war should be considered at the state level as one of the elements of national security. The state should mobilize various means and resources, especially in the field of non-material production, to create conditions for the dissemination of national culture among Ukrainian nationals both within and beyond Ukraine's borders.

Keywords: national identity, nation, hybrid war, values, meanings, culture, informational and psychological operations.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Національна ідентичність – це почуття належності та спільності із конкретною нацією або етнічною групою. Це поняття охоплює сукупність спільних елементів, які визначають ідентичність і самосвідомість групи осіб, що становлять певну націю. Елементи національної ідентичності можуть включати мову, культуру, історію, релігію, традиції, звичаї, символіку та інші аспекти. Національна ідентичність формується під впливом різних чинників, такими як географічне розташування, спільна історія, спільна мова, спільні цінності та інші консолідуючі елементи. Вона може виявлятися у політичних, соціальних і культурних аспектах життя нації [1]. Важливо враховувати, що національна ідентичність є динамічною та може змінюватися від покоління до покоління або під впливом змін у суспільстві та світовому контексті. Вона може бути об'єднуючою силою, але також може викликати конфлікти, особливо там, де різні групи мають відмінні уявлення про свою національну ідентичність, або про її культурне наповнення. Національна ідентичність є регулятором масової поведінки й інструментом соціального впливу, тому її формування є важливою складовою частиною державної оборони.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Національна ідентичність є предметом вивчення багатьох дисциплін, таких як історія, соціологія, політологія, антропологія, культурологія та інші галузі наук. Дослідження національної ідентичності можуть проводити історики, соціологи, антропологи, політологи та інші фахівці. В історію національної ідентичності значний внесок зробили такі вчені, як Ернест Гелнер, Бенедикт Андерсон, Ерік Гобсбаум, Антоні Сміт та ін. Кожен із них розглядає різні аспекти формування національної ідентичності, такі як роль мови, історії, масових комунікацій, символів та інших чинників. Сучасні дослідження національної ідентичності також враховують вплив глобалізації, міграційних процесів, змін у політичному ландшафті та інших факторів. Різні школи та підходи розглядають національну ідентичність із різних позицій, і дослідження у цьому напрямку продовжуються у межах академічних і наукових дисциплін.

У дослідженнях М.Й. Боришевського, В.О. Васютинського, П.І. Гнатенка, С.В. Лур'є, Л.Е. Орбан-Лембрик, В.М. Павленко, М.І. Пірен, Н.В. Хазратової аналізуються психологічні особливості розвитку етнічної ідентичності, пояснюються психологічні механізми виникнення етнічних стереотипів, аналізуються внутрішні умови існування та форми прояву етноцентризму. В умовах інформаційної війни ворог намагається сформувати у жертви комплекс групової безпорадності у протистоянні, сформувати уявлення про безглуздість протистояння та можливі катастрофічні наслідки. Етноцентризм дозволяє протидіяти таким інформаційно-психологічним атакам, показуючи певну «зверхність» щодо ворога, його культурних цінностей, індивідуально-психологічних властивостей, етичних норм і їх дезорієнтації. В умовах війни з Росією росіяни стали для українців «недонацією», яка не заслуговує на визнання національної паритетності щодо інших націй. Акт агресії перекреслив усі можливі варіанти подальшої взаємодії українців і росіян, що простежується на рівні атрибуції рис особистості, особливо негативних, які приписуються росіянам масово. Питання формування національної ідентичності сьогодні – це питання національної безпеки, що вирішується різними соціальними інституціями, особливо системою освіти, на яку покладають виконання цього завдання національної ваги.

В умовах війни зростаючою проблемою стає вивчення національної ідентичності як консолідуючої характеристики індивіда та соціальної групи загалом. Національна ідентичність стає ядром формування нації, що стає інструментом дії пропаганди та впливу на масову свідомість ворожих інформаційних ресурсів. У статті представлені концептуальні узагальнення, які стосуються проблеми формування ідентичності особистості в умовах війни.

Вивчення національної ідентичності має довгу історію й еволюцію у межах різних наукових дисциплін. Ось кілька ключових етапів у розвитку вивчення національної ідентичності. На початку XIX століття зі зростанням інтересу до питань нації та націоналізму у Європі виникає

підґрунтя для вивчення національної ідентичності. Вчені Ернест Ренан і Йоганн Готфрід Гердер роблять вагомий внесок у формулювання ідеї нації та національної ідентичності. У XX столітті національна ідентичність стає об'єктом уваги для різних галузей, зокрема історії, соціології, антропології та політології. Ідеї вчених, таких як Бенедикт Андерсон, сприяли розумінню процесу формування національної ідентичності у контексті масових комунікацій і культурної історії. Бенедикт Андерсон розробив концепцію імагінарних спільнот у своєму відомому дослідженні «Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism», 1983). У своїй праці Б. Андерсон розглядає нації як «імагінарні спільноти», що утворюються завдяки спільному відчуттю належності й уявленню про спільну історію та майбутнє [10]. З кінця XX століття і на початку XXI спостерігається зростання міждисциплінарних досліджень у галузі культурології, медіа-студій, глобалізації та соціокультурного аналізу. Дослідники активно вивчають вплив глобалізації та міграції на національну ідентичність. З появою глобалізації й інформаційного суспільства вивчення національної ідентичності включає дослідження впливу світових подій, масових комунікацій і культурного обміну на ідентичність націй.

Національна ідентичність формується через взаємодію різних соціокультурних, історичних, політичних та економічних чинників. Цей процес є складним і може включати такі аспекти як спільна історія народу, мова, елементи матеріальної культури. Ці чинники взаємодіють і впливають один на одного, утворюючи складну мережу взаємозв'язків, що визначають національну ідентичність. Важливо враховувати, що цей процес є динамічним і може змінюватися внаслідок різних факторів, таких як глобалізація, міграція та зміни у політичному середовищі [5]. Особливого значення набуває територіальна та географічна спорідненість людей, спільне проживання та побутова діяльність. В умовах війни важливим показником етнічної спорідненості людей є їхня територіальна спільність, яка, як і тисячі років тому, формує спільний матеріальний і духовний побут. Загалом ми розглядаємо територіальну спільність як одну з етноформуєчих характеристик, оскільки у процесі спільного проживання люди, вступаючи у культурний взаємообмін, виробляють спільне бачення того, чим вони є у своїй генеральній сукупності, і найбільш узагальненою характеристикою стає національність.

В умовах війни ворог намагається «розчинити» націю, використовуючи елементи геноциду, що включає фізичне знищення населення, примусову депортацію, здійснення культурного тиску [6]. Здійснюючи певні утиски щодо національності, на яку чиниться агресія, ворог намагається створити умови для переходу населення під культурні рамки іншого етносу, що здебільшого має успіхи, адже є цілком реальні ризики втрати життя або здоров'я в умовах окупації.

Формування національної ідентичності в умовах війни може мати певні особливості та залежати від різних факторів, таких як тип військового конфлікту, тривалість війни, масштаби руйнувань і гуманітарних криз. Умови війни, особливо якщо вони пов'язані із загрозою суспільству чи територіальній цілісності, можуть сприяти об'єднанню нації навколо спільної ідеї та цінностей. Почуття загрози може активувати механізми самозахисту та взаємної підтримки. Умови війни часто супроводжуються інтенсивною пропагандою та психологічною війною. Спрямовані повідомлення, символіка та інші засоби можуть викликати певні емоційні реакції та формувати чітке уявлення про «ворога» та «свого» [4]. В умовах війни виникає потреба у мобілізації ресурсів, включаючи людські, економічні та інші. Процес мобілізації може створювати об'єднуючі механізми, а національна ідентичність може стати важливим чинником у мобілізації суспільства [2].

Опираючись на погляди В.В. Кириченка щодо структури особистісної ідентичності, ми вважаємо, що основною логічною схемою національної ідентичності в умовах війни є біполярна система ідентифікації [2]. Вона пояснює процеси диференціації та сегрегації всередині соціуму, особливо в умовах війни, наприклад, коли є випадки етнонаціонального змагання. Біполярна система ідентифікації дозволяє сформувати низку антагоністичних механізмів протидії ворожій культурі, де протилежний полюс етнічного сприйняття заперечується у будь-якому прояві, наприклад, у мовному, релігійному чи ціннісному. За низкою ознак етнос, який виступає соціальним антагоністом, програє тому, до якого належить особа. У наших умовах будь-які прояви російської культури сприймаються менш вартісними за українську культуру, в особливих формах культурної сегрегації – знищуються та не допускаються для подальшого поширення. В останніх дослідженнях В.В. Кириченка встановлено, що всі елементи культури, які мають атрибути «радянський» чи «російський», заперечуються на рівні сприй-

няття, а їх носії розглядаються як ворожі контрагенти [4].

Особливого значення в умовах війни мають елементи культури, безпосередньо пов'язані з реаліями військового часу, реальними історіями героїзму українців у боротьбі за незалежність. Воєнні події та героїчні вчинки можуть викликати почуття патріотизму та героїзму. Люди можуть ідентифікувати себе з воїнами, котрі захищають їхню націю, і це може посилювати їхню національну ідентичність. Війна може змінити уявлення нації про ворога та інші нації. Стереотипи та негативні уявлення про вороже можуть посилювати національну ідентичність через визначення «ми» та «вони» [3]. Умови війни можуть викликати гуманітарні кризи та спільні трагедії, що може посилити почуття спільності та солідарності всередині нації, налаштувати на допомогу іншим українцям. Збереження територіальної цілісності та захист національного простору може бути основною метою в умовах війни. Це може посилювати почуття національної ідентичності та патріотизму. Сьогодні ці процеси об'єднані спільною діяльністю у протидії ворогу, який здійснює агресію щодо представників українського етносу. У війні Росії з Україною спостерігається парадокс ідентифікації ворога з погляду росіян. Вони не вважають українців ворогами та вигадали міф про «галичан» і «бандерівців», які не є частиною народу України, штучно приєднані до слов'янського народу, тому їхня сепарація вирішить питання із приєднанням України до конгломерату дружніх держав [7]. Сьогодні для України важливо зберегти національну цілісність, не піддаючись ворожим провокаціям інформаційно-психологічних операцій, які пропагують територіальну розділеність України на «захід – схід», конфесії православної церкви, носіїв мови, прибічників культури. З цих позицій в Україні на початку 2014 року просувалася ідея федералізації як один із можливих механізмів розділення на частини та поступового поглинання. Зараз Україна стикнулася з тим, що окремі пропагандистські медіа-ресурси поширюють наративи денационалізації війни, оформлюючи це під виглядом диференціації «росіян» і «путіністів», що має зорієнтувати людей на те, що винуватцями у війні є не російський народ у своїй масі, а окремі люди, що порушує національні інтереси України та її обороноздатність. В умовах інформаційної війни цілісність національних поглядів полягає в усвідомленні пересічними українцями того, що вони є монолітною нацією, яка ставить на другий план

усі інші питання, що не стосуються захисту територіальної цілісності України. Проводячи інформаційні інтервенції, ворог розраховує під приводом захисту демократичних цінностей створити умови для розхитування міжгрупової поляризації, формування протистояння серед українців, відволікання фокусу суспільної уваги.

Пропаганда може впливати на національну ідентичність, формуючи певні уявлення, емоції та переконання серед суспільства щодо своєї нації та інших етнонаціональних груп. Вплив пропаганди на національну ідентичність особливо інтенсивний у періоди війни, політичних конфліктів або соціокультурних змін. Пропаганда може активно формувати стереотипи щодо своєї та інших націй. Це може включати створення позитивного образу власної нації та негативного образу інших, надто тих, які здійснюють агресивні та ворожі дії. Пропагандистські засоби можуть акцентувати національні досягнення, героїчні подвиги, традиції та культурні цінності для підсилення почуття патріотизму серед населення. Пропаганда може використовувати риторику, що створює враження внутрішньої чи зовнішньої загрози та сприятиме формуванню єдності серед власної нації й уявлення про інші нації як «ворогів». Вона часто використовує засоби для виклику емоційних реакцій, таких як страх, гордість, обурення чи солідарність. Це може впливати на формування емоційного підґрунтя виконання колективних дій носіями певного етносу, до якого себе зараховує особа. Структура соціальної ідентифікації побудована таким чином, що будь-яка людина може обирати певний набір ролей. В умовах соціальної стабільності ці ролі є більш індивідуалізовані, в умовах соціальних загострень – навпаки, вони тяжіють до соціальної масовості. У випадку війни в Україні, яка почалася 2014 року, ми перебуваємо в ситуації, котра ілюструє те, що для гуртування певної масової поведінки необхідно апелювати до найбільш традиційних ролей: національних, гендерних, релігійних, рідше – професійних чи соціально-класових. Сьогодні для більшості українців властиво ідентифікувати себе з національністю, що простежується на рівні побутової культури, мовної політики та інших проявів національності у побутовій діяльності, наприклад, традиціях, кулінарії, використанні елементів побуту. Важливим елементом формування національно ідентичності у період війни є вивчення спільної історії, доступ до матеріалів, які ілюструють певну тенденційність

протистояння українців загарбницькій політиці росіян [8]. Вивчення спільної історичної пам'яті дозволяє вивчити контекст етнопонаціональної взаємодії через призму етнопонаціональних взаємовідносин, що відбувалися впродовж тривалого часу між українцями та іншими етнопонаціональними групами. У цьому розрізі ворог часто маніпулює суспільними настроями українців, використовуючи суспільний контекст взаємовідносин українців та інших етнопонаціональних груп. Нині росіяни у своїх інформаційно-психологічних операціях намагаються посилити розбрат між українцями та поляками, користуючись історичними фактами, які ілюструють протистояння цих національних груп і спроби однієї поглинути іншу. З іншого боку, ворог замовчує те, що історичне протистояння між росіянами й українцями триває також не одне століття та є більш кривавим і трагічним, ніж українсько-польське [9]. Як можливий варіант протидії ворожим інтервенціям, варто використовувати політику історичного консенсусу, яка полягає у зіставленні сьогодення з історичною давщиною, надаючи пріоритет саме сьогоденню, а не інтерпретуючи події та вчинки людей з погляду намірів їх етнічних предків. Посилення відчуття

національної належності дасть можливість у близькій і далекій перспективі мобілізувати українців для протидії збройній агресії, післявоєнної відбудови та залучення людей, які перебувають у вимушеній міграції, до колективної діяльності українців як етнопонаціональної групи.

Висновки. За результатами теоретичного дослідження встановлено, що національна ідентичність є вагомим елементом інформаційно-психологічної безпеки суспільства. Вона інтегрує суспільство для протидії зовнішньому ворогу, включає у себе складні елементи культури, які формувалися впродовж багатьох поколінь. Національна ідентичність в умовах війни дозволяє зберігати групову цілісність і здійснювати вплив на громадськість із погляду їхньої етнопонаціональної відмінності від ворога. Національна сеграція та сегрегація є важливими процесами, які інтенсивно розвиваються саме в умовах війни та є необхідністю для ефективної протидії ворогу. В умовах воєнного сьогодення це потребує консолідації українців навколо сильної ідеї національної єдності та паритетності з іншими етнопонаціональними групами, що простежується у прагненні українців до рівності з іншими націями Європейського Союзу.

Список використаних джерел

1. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі. *Політичний менеджмент*. 2003. № 2. С. 14–30.
2. Кириченко В.В. Особистість у сучасному інформаційному суспільстві. Житомир : Вид-во ЖДУ імені Івана Франка, 2020. 245 с.
3. Кириченко В.В., Дудник О.Ю. Психосемантична репрезентація образу ворога в українському медіапросторі (після початку повномасштабного вторгнення росії на територію України). *Журнал соціальної та практичної психології*. 2023. № 1. С. 5–11.
4. Кириченко В.В. Контекстуально-семантична диференціація міжгрупових атрибутів «радянський» та «європейський» у призмі етнопонаціонального сприйняття українців. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 1. С. 85–90.
5. Бевз Т. Вплив глобалізації на утвердження національної ідентичності в умовах війни: виклики і загрози. *Українознавство*. № 3 (84). 2022. С. 8–26.
6. Кириченко В.В., Савиченко О.М. Genocides in the collective memory of ukrainians: the psychological practice of coping. *Десятий Міжнародний Симпозіум з Мультидисциплінарного Вивчення Пам'яті «Пам'ять геноцидів / Геноциди пам'яті», 13–14 жовтня 2022 року*, Інститут соціальних і гуманітарних наук «Альфонсо Велес Плієго» Заслуженого Автономного Університету Пуебла (Мексика) і Науково-дослідний інститут Історичної урбаністики. 2022. Режим доступу : <https://view.genial.ly/63465456d1252f0011938b12>.
7. Кириченко В.В. Психологічний аналіз медійного дискурсу російсько-української війни. *Габітус*. 2022. Вип. 41. С. 239–244.
8. Палієнко М. Українські архіви, війна та збереження національної ідентичності. *Архіви України*. 2022. Вип. 1. № 330. С. 12–38.
9. Кириченко В.В., Савиченко О.М., Сардаковський Я.А. Історична пам'ять українців: до проблеми психологічного вивчення українсько-польського протистояння та примирення. Пост-травматичний стресовий розлад: дорослі, діти і родини в умовах війни. Міжнародне науково-практичне видання / за заг. ред. І. Манюха, Г. Собчук. Т. II. Варшава – Київ : ПАН. Гнозис, 2018. С. 43–57.
10. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. The New Social Theory Reader. Routledge. 2008. 464 p.

АНАЛІТИЧНІ РЕВ'Ю

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-15>

Бовсуновський Вадим

*аспірант кафедри соціальної та практичної психології,
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ КАТЕГОРІЇ «САМОЕФЕКТИВНІСТЬ» У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Анотація. У статті розглянуто центральну роль конструкту самоефективності та його вплив на поведінку людини у різних сферах життя. Зазначено, що самоефективність – це віра індивіда у свою здатність впливати на виклики навколишнього середовища власними діями. Високі очікування ефективності сприяють процесу адаптації у складних життєвих ситуаціях. Зазначений феномен має високе ресурсне значення, а його сила перевищує вплив соціальних факторів навколишнього середовища. Високоєфективні особи сприймають труднощі як виклики, пояснюючи невдачі недостатньою кількістю власних зусиль. На противагу цьому, індивіди з низьким рівнем самоефективності схильні до тривожності, прогнозування невдач і самозвинувачення. Високий рівень самоефективності впливає на мотивацію, мислення, сприйняття еустресу та дистресу, вибір ефективних копінг-стратегій у подоланні труднощів. Рівень самоефективності може змінюватися під впливом навколишнього середовища, особливо у молодих людей. Самоефективність є предиктором професійного вигорання та запобіжником у виборі залежної поведінки. Проаналізовано різні напрямки досліджень, які вказують на значний науковий інтерес до цього самоконструкту та його високу теоретичну цінність. Визначено опосередковані механізми, що впливають на сприйняття самоефективності: особисті досягнення, вікарний досвід, численні невдачі, відсутність зворотнього зв'язку, вербальне переконання, несприятливий стиль атрибуції успіхів і невдач, виховання, фізіологічний стан людини. Проаналізовано роль самоефективності у різних стресових переходах (вимушена міграція, безробіття), виборі поведінки щодо здоров'я, зміні залежної поведінки, виборі кар'єри, розвитку професії.

Ключові слова: самоефективність, компетентність, мотивація, освітнє середовище, психологічне благополуччя, стрес, професійне вигорання, адаптація.

Bovsunovskyi Vadym

*Postgraduate student of the Department of Social and Practical Psychology
of Zhytomyr Ivan Franko State University*

THEORETICAL ANALYSIS OF THE CATEGORY “SELF-EFFICACY” IN MODERN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Abstract. The article examines the central role of the self-efficacy construct and its impact on human behavior in various spheres of life. It is noted that self-efficacy is a person's belief in their ability to influence the challenges of the surrounding environment with their own actions. High expectations of effectiveness contribute to the process of adaptation in complex life situations. The mentioned phenomenon has high resource value, and its power exceeds the influence of social factors of the surrounding environment. Highly effective people perceive difficulties as challenges, explaining failures by an insufficient amount of their own efforts. In contrast, individuals with a low level of self-efficacy tend to anxiety, prediction of failures, and self-blame.

A high level of self-efficacy affects motivation, thinking, perception of eustress and distress, the choice of effective coping strategies in overcoming difficulties. The level of self-efficacy can change under the influence of the surrounding environment, especially in young people. Self-efficacy is a predictor of professional burnout and a preventive measure in the choice of dependent behavior. Various research directions have been analyzed, which indicate a significant scientific interest in this self-construct and its high theoretical value. Mediated mechanisms that influence the perception of self-efficacy have been identified: personal achievements, vicarious experience,

numerous failures, lack of feedback, verbal persuasion, unfavorable style of attribution of successes and failures, upbringing, the physiological state of a person. The role of self-efficacy in sharp stress transitions (forced migration, unemployment), the choice of health behavior, changes in dependent behavior, career choice, and professional development has been analyzed.

Keywords: self-efficacy, competence, motivation, educational environment, psychological well-being, stress, professional burnout, adaptation.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Перша чверть ХХІ ст. характеризується швидкими змінами в економіці та суспільстві. Поступова автоматизація, роботизація виробництва призводить до зменшення робочих місць. Нові технології можуть зробити життя комфортним, але не вирішують питання зайнятості населення. Сучасному суспільству потрібні високоєфективні, мотивовані працівники для різних сфер діяльності. Соціально-економічні зміни нерозривно пов'язані з освітнім середовищем, яке змінюється під впливом зовнішніх факторів: змін у законодавстві (НУШ), дистанційного навчання (Covid-19) та навчання під час воєнного стану. Сучасний український вчитель відчуває наслідки війни, які вже зараз виступають факторами зниження працездатності, стресу та професійного вигорання.

Від рівня компетентності вчителя залежить рівень освіти загалом і якість отриманих учнями знань, тому перед сучасними психологами постає непросте завдання – дослідити та розробити дієві механізми підвищення самоєфективності вчителя.

Останні дослідження свідчать про значний інтерес науковців до вивчення феномену самоєфективності, тому що цей самоконструкт має велику пояснювальну силу та легкий у практичному застосуванні.

Н. Galindo-Domínguez і M.J. Bezanilla досліджували роль самоєфективності у подоланні професійного стресу в освітній сфері [16]. S. Li та I. Smetackova вивчали самоєфективність через її вплив на професійне вигорання вчителів [19; 25]. D. Barni, F. Danioni, P. Venevene дослідили вплив особистих цінностей на самоєфективність вчителів [14]. A. Purwanto – трансформаційного лідерства, компетентності та самоєфективності на роботу вчителів початкових класів [21]. D.H. Schunk, M.K. DiBenedetto – самоєфективності на мотивацію людини [23].

Значний внесок у дослідження феномену самоєфективності зробили вітчизняні науковці. О.В. Креденцер розглянула вплив професійної самоєфективності освітнього персоналу на його суб'єктивне благополуччя в умовах війни [6].

О.Б. Сидоренко, А.Ф. Федоренко, Т.І. Ханецька вивчали роль самоєфективності особистості у виборі копінг-стратегій поведінки [10]. О.О. Кревська досліджувала мотиваційні чинники професійної самоєфективності, а Т.О. Гальцева – види самоєфективності особистості [4; 5]. Роботи О.І. Бондарчук, А.Ф. Линенко, О. Резунової, О.Л. Музики присвячені вивченню конструкту самоєфективності в освітньому середовищі [3; 7–9].

Таким чином, маємо на меті підвищити розуміння концепції самоєфективності та її важливості для наукових досліджень і практичного застосування в освітньому середовищі.

Виклад основного матеріалу. Вивчення феномену самоєфективності особистості розпочалося у другій половині ХХ ст. Науковці шукали нові підходи до вивчення та розуміння поведінки людини. Теорію самоєфективності запропонував американський і канадський психолог А. Бандура, опублікувавши два фундаментальні трактати [11; 13].

До теорії самоєфективності А. Бандури точилася дискусія щодо опосередкованих механізмів (джерел інформації), які впливають на особистісну оцінку самоєфективності. Науковець запропонував модель самоєфективності, що ґрунтується на чотирьох джерелах інформації: вікарному досвіді, професійній успішності (досягнення у роботі), вербальному переконанні та фізіологічних станах людини [11]. Тобто теорія соціального навчання визначає самоєфективність як явище, котре виникає з різних джерел інформації, яка передається через особистий або вікарний досвід [11].

Люди отримують інформацію, оперують нею, встановлюють причинно-наслідковий зв'язок завдяки особистому або спостережуваному досвіду. Згідно із соціальною когнітивною теорією особистість схильна не лише до мислення, дій, а й до самоспрямування (Self-Direction) [12].

Отримавши інформацію з різних джерел стосовно своїх можливостей впоратися із завданнями різної складності, люди обирають відповідну поведінку. Маючи високу впевненість у своїх

силах, вони діятимуть наполегливо та рішуче. Низькі очікування особистої ефективності зменшують продуктивність.

У науковій літературі конструкт самоефективності порівнюється з поняттям локусу контролю (знаходження причин результату). А. Бандура наголошує на тому, що у концепції самоефективності результати визначаються власними здібностями та діями [11].

М. Bong, R.E. Clark вказують на схожість конструкту Я-концепції та самоефективності, але зауважують, що Я-концепція є складнішою, тому що включає не лише когнітивні, а й афективні реакції на Я. Позитивно налаштовані особи прагнуть досягти успіху, розкрити свій потенціал, незважаючи на труднощі. Негативна або слабка Я-концепція не дозволяє досягти високих результатів [15].

На думку А. Бандури, досягнення успіху за результатами діяльності може призвести до психологічних змін – виникає новий і позитивний досвід, а це підвищує самоефективність. Він вказує на суттєву відмінність між очікуваним результатом та ефективністю. Очікування ефективності – це впевненість у тому, що особа може успішно виконати поведінку, необхідну для отримання результатів [11]. Очікуваний результат – особистісна оцінка, що певна подія приведе до потрібного результату.

Якщо особистість має сумніви щодо успішності власних дій, поведінка не зміниться. А. Бандура зазначає, що люди уникають ситуацій, якщо вважають свій рівень знань, навичок недостатнім для їх успішного подолання, та поводяться дуже впевнено, проявляють активність, відчуваючи свою компетентність і здатність впоратися із труднощами та завданнями.

Високі очікування ефективності впливають на те, як особа сприймає труднощі, скільки зусиль витратить на їх подолання та як довго буде триматися у несприятливих умовах і важких життєвих ситуаціях.

Самоефективність взаємопов'язана з особистісною атрибуцією. Такий висновок зробив В.І. Zimmerman, досліджуючи вплив самоефективності на академічні досягнення та мотивацію учнів. Здобувачі освіти з низьким рівнем самоефективності пояснюють свої невдачі недостатнім рівнем своїх умінь і знань, а високоефективні – недостатністю своїх зусиль. Учні уникатимуть академічних вимог, якщо вважатимуть, що їхніх компетенцій недостатньо для ефективного опанування, хоча результати можуть бути цілком досяжними [27].

М. Jerusalem, W. Mittag зазначають, що причинами низьких очікувань власної ефективності виступають численні невдачі, відсутність підтримки та зворотного зв'язку, неефективний (несприятливий) стиль атрибуції своїх успіхів, невдач із боку сім'ї, однолітків, вчителів [18]. Зазначені чинники можуть розвинути звичку сприймати навколишнє середовище як загрозу, постійно скануючи його (сенсibilізація).

К.А. Schneewind акцентує увагу на вихованні та відповідних для цього процесу умовах, які мають безпосередній вплив на самоефективність. Батьки сприяють розвитку та закріпленню переконань у самоефективності дітей. Науковець повідомляє, що на самоефективність дитини впливає не тільки ефективне батьківське виховання, підкріплене відповідною поведінкою, але й віра подружжя у свою спільну ефективність керувати своїми відносинами ефективно та правильно [22].

Рівень самоефективності – це не єдиний детермінант поведінки людини [11]. Для досягнення ефективних результатів лише віри у власну ефективність недостатньо. За наявності певних зовнішніх умов, мотивації (стимулів), умінь і навичок самоефективність стає основним фактором впливу на поведінку суб'єкта. За таких умов самоефективність впливає на вибір діяльності, стресостійкість і вибір ефективних копінг-стратегій у подоланні стресу. Очікування власної ефективності впливають на те, скільки зусиль і часу готова витратити особа для подолання труднощів.

В.І. Zimmerman зазначає, що самоефективність впливає на рівень мотивації здобувачів освіти, сприяє досягненню успіху у навчанні та забезпечує академічну саморегуляцію. На думку науковця, академічна самоефективність – це особисте переконання у здатності здійснювати ефективні дії та досягати навчальних результатів [27]. Учні з високим рівнем переконань у власній ефективності проявляють активність у навчанні, працюють старанно та довше, стикаючись із труднощами, на відміну від учнів із низьким рівнем самоефективності, які сумніваються у своїх можливостях. Високоефективні студенти мають кращі інтелектуальні показники за однакового рівня розвитку когнітивних навичок.

Досягнувши поставленої мети, особистість із високим почуттям ефективності ставить перед собою більш високі й амбіційні цілі. Майбутні цілі не можуть бути причинами мотивації, адже такі події ще не існують у сьогоденні, однак, будучи когнітивно відображеними, плани та цілі на майбутнє можуть слугувати стимулами та

регуляторами поведінки. Успіх інших може стати позитивним стимулом для суб'єкта. Негативний досвід створює негативні очікування результатів [12].

Самоефективність впливає на планування дій для досягнення поставленої мети. Високоєфективні особи будуть візуалізувати успішні шляхи (сценарії) досягнення цілей, що дозволить ефективніше долати перешкоди, стрес. Особи з низьким рівнем самоефективності схильні до прогнозування невдач, які можуть трапитися на шляху до цілі. Думаючи про недоліки своєї діяльності, вони можуть зупинитися передчасно [24].

Особисті, професійні досягнення впливають на рівень самоефективності залежно від атрибуції. Успіх, здобутий мінімальними зусиллями та пояснений високими здібностями, сприятиме формуванню нових здібностей, які підвищують рівень ефективності. Досягнення суб'єкта, здобуті за допомогою великих зусиль, свідчитимуть про нижчі здібності та не сприятимуть зміцненню почуття ефективності.

Постійний успіх у виконанні легких завдань не впливатиме на сприйняття самоефективності. Самоефективність може зростати навіть у ситуації невдачі, коли особа помічає, що рівень її компетенцій підвищився. Тобто негативний результат і правильна (адекватна) атрибуція можуть сприяти підвищенню власних очікувань ефективності.

А. Бандура висловив думку, що незалежна діяльність сприятиме підвищенню рівня самоефективності [11]. У самостійній діяльності суб'єкт отримує нові уміння, навички та новий досвід долаття стресу та досягнення успіху. Люди унікатимуть стресових ситуацій, якщо думають, що не мають можливості їх вирішити. Досягаючи успіху, професіоналізму у справах, які раніше лякали, особа отримує задоволення від підвищення рівня самоефективності [26].

Люди навчаються не тільки на власному досвіді. Засвоюючи вікарний досвід суспільства, особа здатна до швидкого розвитку. Отже, на сприйняття соціальної реальності впливає те, що особа бачить (спостереження), читає, слухає [12]. А. Бандура зауважує, що не буде великого впливу від побачених подій, якщо особа їх не пам'ятає.

Оцінюючи власну ефективність, суб'єкт покладається на власну компетентність і на вікарний досвід. Спостерігаючи, як інші досягають результату за несприятливих умов, індивід може переконувати себе у тому, що і він має можливість діяти ефективно, покращити свої навички.

А. Бандура припускає, що самоефективність, яка спирається на власні досягнення, є більш стійкою до змін, ніж очікування, викликані лише моделюванням [11]. Спостережуваний вікарний досвід із задовільними результатами, демонстрацією успіху більше впливає на зміну поведінки, ніж досвід без прикладу успішного подолання складних ситуацій.

Досліджуючи вплив академічної самоефективності на досягнення та мотивацію, В. J. Zimmerman зазначає, що студенти, котрі бачили більш оптимістичний приклад, продовжували поводитися більш ефективно, ніж учні, які спостерігали песимістичну модель [27].

Спостерігаючи за подіями або діяльністю інших, особа оцінює власну спроможність та ефективність. Такий досвід може як підвищувати власні переконання в ефективності, так і знижувати. Наприклад, неспроможність друга кинути палити протягом значного часу може вплинути на особу, котра збирається відмовитися від сигарет. На противагу цьому, спостереження за професіоналами своєї справи, які своїми діями досягають успіху, може підвищити віру у власну майстерність [26].

За теорією соціального навічання, спостереження за моделями поведінки інших людей, де вони виконують небезпечні дії без негативних наслідків для себе, може сприяти зниженню страху та зміні поведінкових установок щодо конкретної діяльності [13].

Для впливу на поведінку людини широко використовується словесне переконання. Особу змушують повірити, що вона зможе подолати несприятливі, загрозливі ситуації, які раніше траплялися з нею. А. Бандура припускає, що самоефективність утворена таким чином буде слабшою, ніж та, яка склалася на основі особистісних досягнень, тому що відсутній справжній досвід.

Вплив вербального переконання залежить від довіри, надійності й авторитетності джерела інформації (людини, котра переконує) [11]. Словесне переконання спрямоване на отримання потрібних результатів, а не на підвищення рівня самоефективності. Лікарі часто застосовують вербальне переконання у лікуванні пацієнтів. Вони наголошують, що поведінка, спрямована на здоров'я, сприятиме швидкому одужанню [26].

Переживання стресу та важких життєвих ситуацій викликає емоційне збудження. Тривале та високе емоційне напруження призводить до втрати працездатності. Оцінюючи власну ефективність, тривожність і стресостійкість, особи

покладаються на фізіологічний стан свого організму [11]. Індивіди, які відчувають хвилювання, тремтіння рук, важке дихання, прискорене серцебиття перед виходом на сцену, повідомляють про те, що їх ефективність різко знижується. Біль у м'язах, суглобах може помилково сприймається особою як низька ефективність на першому етапі тренувань [26].

Відчуваючи спокій і розслабленість, люди є більш оптимістичними щодо своїх шансів на успіх, ніж тоді, коли вони відчувають стрес і тривожність [11]. Індивіди з високим рівнем самоефективності краще справляються з наслідками стресових подій, таких як безробіття або відсутність партнера [18]. На думку А. Бандури, навички подолання стресу не розвиваються, якщо особа постійно уникає стресових ситуацій. Таке уникнення створює основу для реального страху, тому що відсутня будь-яка компетентність впоратися зі складними життєвими ситуаціями.

Уникаючи зазначених ситуацій і їхніх наслідків, люди часто обирають ризиковану для особистого здоров'я поведінку: паління, вживання алкоголю, ризиковані сексуальні стосунки, поганий фізичний стан через відсутність спорту, шкідливе харчування тощо. R. Schwarzer, R. Fuchs зазначають, що така поведінка допомагає контролювати свої емоції, але за рахунок здоров'я у довгостроковій перспективі [24].

А. Бандура вважає, що переконання у власній ефективності напряму впливає на мислення людини (позитивне чи негативне), вибір цілей, здатність вистояти у складних ситуаціях, відданість поставленій меті, на рівень стресу та депресії [12].

Вивчаючи вплив переконань у самоефективності на зміну ризикованої поведінки щодо здоров'я, R. Schwarzer і R. Fuchs зазначають, що оптимістична віра у себе є своєрідним фасилітатором думок і дій, пов'язаних зі здоров'ям [24]. Очікування позитивного результату важливі для постановки конкретної мети – звільнитися від ризикованої поведінки. Віра у власну здатність досягти результату своїми діями є ключовим фактором у виборі поведінки, направленої на здоров'я. Віра в ефективність впливає на рішучість людини, на те, як довго вона буде діяти, скільки сил готова витратити для досягнення поставленої цілі. Високоефективна особа, яка незадоволена своїм фізичним станом організму й очікує задовільних результатів від занять спортом, неухильно виконуватиме програму трену-

вань, докладаючи максимум зусиль протягом тривалого часу.

Науковці визначають самоефективність як віру людини у здатність змінити ризиковану поведінку щодо здоров'я власними діями [24].

Самоефективність може бути запобіжником до залежної поведінки або ж фактором її виникнення залежно від поставленої цілі [20]. На думку G.A. Marlatt, J.S. Baer, L.A. Quigley, самоефективність впливає на ініціацію нових звичок, пов'язаних з адиктивною поведінкою, наприклад, паління. Переконання у власній ефективності також впливають на зміну поведінки щодо таких звичок (відмова від паління).

Самоефективність є основною ознакою зміни на підтримки здорової поведінки людини. V.J. Strecher, B. McEvoy DeVellis, M.H. Becker, I.M. Rosenstock розуміють самоефективність як переконання у власній здатності дотримуватися конкретної поведінки [26]. На їхню думку, самоефективність – це не особиста риса. Вона залежить від конкретного завдання, ситуації й умов. Вони відзначають зв'язок самоефективності та значних змін поведінки щодо здоров'я. Перевагою конструкту самоефективності є легке практичне застосування та здатність змінювати поведінку щодо здоров'я.

M. Jerusalem, W. Mittag розглядають самоефективність як загальну впевненість особистості у власних можливостях впоратися з викликами навколишнього середовища [18]. Науковці досліджували вплив процесу адаптації на сприйняття самоефективності під час революційних подій 1989 р. у Східній Німеччині. Вони прагнули з'ясувати, чи впливає різкий стресовий перехід (вимушена міграція, революція, безробіття) на сприйняття власної самоефективності.

Дослідивши зв'язок між оцінкою стресу, станом здоров'я та переконанням у власній ефективності, M. Jerusalem, W. Mittag зазначають, що висока самоефективність може слугувати особистим ресурсом у контексті швидких життєвих змін. У таких умовах особа з високою самоефективністю сприйматиме проблеми як виклик, а не загрозу та покладатиметься на власні здібності й уміння. Особи з високою самоефективністю сприймають негативні події як незалежні від них обставини, а позитивні – як результат власних дій.

Такий підхід дозволяє краще справлятися зі стресом і життєвими труднощами. На протипагу цьому, особи з низькою ефективністю схильні до тривожності, невпевнені у собі, мають низькі очікування та звинувачують себе у невдачах.

Розглядаючи загальну самоефективність як рису особистості, науковці зазначають, що вона може змінюватися під впливом життєвих обставин, особливо у молодих людей.

На думку М. Jerusalem і W. Mittag, самоефективність виступає головним предиктором у процесі адаптації та подоланні стресу [18]. Її ресурсне значення значно перевищує вплив соціальних факторів навколишнього середовища. Науковці відзначають особливу роль підтримки партнера, з яким особа ділить своє життя, житло. Партнерство може виступати запобіжником стресу. Такі стосунки сприяють вищому рівню психологічного та фізичного благополуччя, але наявність близького партнера, працевлаштованість не впливає на переконання суб'єкта у власній ефективності.

На думку К.А. Schneewind, сімейні відносини, методи виховання та підтримка значним чином впливають на формування самоефективності. Дані лонгitudних досліджень свідчать, що дорослі чоловіки проявляють більшу самоефективність, краще концентруються на виконанні завдань, якщо у дитинстві пережили теплі відносини з батьками [22]. Близький зв'язок зі своїми матерями сприяє впевненості в особистій ефективності чоловіків. Високий рівень узгодженості батьків щодо методів заохочення та покарання теж сприяє розвитку самоефективності в юнацькому віці. Жінки з високим рівнем самоефективності, на відміну від чоловіків, відчували у дитинстві більший батьківський тиск щодо відповідності сімейним цінностям, досягненням, статусу й освітньому рівню.

Батьки з високим соціально економічним статусом у вихованні дітей надають перевагу самоспрямуванню та самовідповідальності, а батьки з низьким соціально-економічним статусом – дисципліні та суворим обмежувачим методам.

Самоефективність є важливим предиктором у виборі кар'єри [17]. G. Hackett досліджував самоефективність у виборі та розвитку професії. На його думку, високий рівень академічної самоефективності не має вирішального впливу на кар'єрну поведінку, оскільки для цього потрібно приділити увагу розвитку самої кар'єри. Особисті досягнення сприяють формуванню високої кар'єрної самоефективності, але віра у власну здатність досягти успіху своїми діями має визначальний вплив на вибір поведінки.

Феномен самоефективності активно досліджують в освітньому середовищі. Останні дослідження демонструють значний науковий інтерес

до вивчення конструкту самоефективності та його роль у подоланні стресу, виборі ефективних копінг-стратегій. На думку Н. Galindo-Domínguez і М. J. Bezanilla, високий рівень академічної самоефективності впливає на спроможність справлятися з дистресом і використовувати еустрес для досягнення своїх цілей [16]. S. Li зазначає, що самоефективність є предиктором професійного вигорання. Стикаючись із професійними складнощами, низькоефективні вчителі відчуватимуть напругу, незадоволеність собою, а педагоги з високим рівнем самоефективності краще виконуватимуть професійні завдання [19]. Науковець наголошує на важливій ролі самоефективності у захисті від професійного вигорання вчителів.

Досліджуючи вплив професійної самоефективності вчителів на суб'єктивне благополуччя, О.В. Креденцер наголошує на необхідності розвитку педагогічної самоефективності освітян. Дані емпіричних досліджень свідчать про вплив професійної самоефективності на суб'єктивне благополуччя [6].

О.Б. Сидоренко, А.Ф. Федоренко, Т.І. Ханецька вивчали самоефективність у виборі копінг-стратегій серед студентів. На думку науковців, студенти з високим рівнем загальної та предметної самоефективності обирають більш ефективні стратегії подолання (проблемно-орієнтований копінг) [10].

Під час проведення дослідження з'ясовано, що високий рівень самоефективності сприяє вибору ефективних копінг-зусиль у подоланні стресу, а ефективний психологічний супровід створює умови для підвищення рівня професійної самоефективності [1; 2].

Висновки. Отже, самоефективність – це віра особи у свою здатність впливати на виклики навколишнього середовища власними діями. Значний науковий інтерес до цього конструкту пояснюється легким практичним застосуванням концепції й отриманими результатами. Самоефективність є своєрідним, особистісним ресурсом, який допомагає долати життєві труднощі, сприяє швидкому професійному розвитку та впливає на мотивацію людини. Рівень ефективності особи може змінюватися залежно від життєвих обставин, особливо у молоді. Тому за допомогою ефективного методологічного інструментарію та психологічного супроводу можна здійснювати вплив як на загальну самоефективність суб'єкта, так і на професійну, зокрема в освітньому середовищі.

Перспективами нашого дослідження є подальше вивчення психологічних чинників

самоефективності особистості, розробка дієвого інструментарію та застосування сучасних тренінгових технологій для формування та підвищення рівня педагогічної самоефективності вчителів.

Список використаних джерел

1. Бовсуновський В.М. Вплив стресу на самоефективність сучасного вчителя. *Soft skills – невід’ємні аспекти розвитку та формування конкурентоспроможності сучасних студентів : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 10 травня 2024 р.)* / ред. кол.: Сафін О.Д. та ін. Умань, 2024. С. 14–19.
2. Бовсуновський В.М. Психологічний супровід вчителів як ефективна стратегія їх професійної діяльності. *Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка. Збірник тез IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, (22–23 лютого 2024 р., м. Полтава).* Полтава, 2024. С. 18–20.
3. Бондарчук О.І. Організаційно-професійні особливості самоефективності керівників освітніх організацій. *Проблеми сучасної психології.* 2015. № 27.
4. Гальцева Т.О. Види самоефективності особистості: їх характеристика та дослідження. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки.* 2015. № 4. С. 110–114.
5. Кревська О. Мотиваційна детермінація професійної самоефективності особистості. *Psychological Prospects Journal.* 2017. № 30. С. 86–95.
6. Креденцер О.В. Вплив професійної самоефективності освітнього персоналу на його суб’єктивне благополуччя в умовах війни. *Київський журнал сучасної психології та психотерапії.* 2023. № 5 (1). С. 45–54.
7. Линенко А.Ф. Професійна самоефективність як педагогічна проблема. *Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.* 2019. № 1 (126). С. 66–72.
8. Музика О. Ціннісний простір університету і розвиток професійної самоефективності студентів. *Освітлогічний дискурс.* 2023. № 2 (41). С. 185–200.
9. Резунова О. Педагогічна самоефективність викладача як фактор розвитку навчальної самоефективності здобувачів вищої освіти. *Людознавчі студії. Серія «Педагогіка».* 2022. № 47. С. 68–72.
10. Сидоренко О.Б., Федоренко А.Ф., Ханецька Т.І. Самоефективність особистості у виборі копінг-стратегій поведінки. *Проблеми сучасної психології.* 2019. № 1. С. 112–121.
11. Bandura A. Self-efficacy: toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological review.* 1977. Vol. 84 (2). P. 191–215.
12. Bandura A. Social cognitive theory of mass communication. *Mediapychology.* 2001. Vol. 3. P. 265–299.
13. Bandura A. Social Learning Theory. New Jersey : Prentice Hall, 1977.
14. Barni D., Danioni F., Benevene P. Teachers’ self-efficacy: The role of personal values and motivations for teaching. *Frontiers in psychology.* 2019. Vol. 10. URL: <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.01645> (дата звернення: 20.05.2024).
15. Bong M., Clark R.E. Comparison between self-concept and self-efficacy in academic motivation research. *Educational Psychologist.* 1990. Vol. 34. P. 139–153.
16. Galindo-Domínguez H., Bezanilla M. J. The Importance of Personality and Self-Efficacy for Stress Management in Higher Education. *International Journal of Educational Psychology.* 2021. Vol. 10 (3). P. 247–270.
17. Hackett G. Self-efficacy in career choice and development. *Self-efficacy in changing societies* / A. Bandura (Ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1995. P. 232–258.
18. Jerusalem M., Mittag W. Self-efficacy in stressful life transitions. *Self-efficacy in changing societies* / A. Bandura (Ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1995. P. 177–201.
19. Li S. The effect of teacher self-efficacy, teacher resilience, and emotion regulation on teacher burnout: a mediation model. *Frontiers in Psychology.* 2023. Vol. 14.
20. Marlatt G. A., Baer J. S., Quigley L. A. Self-efficacy and addictive behavior. *Self-efficacy in changing societies* / A. Bandura (Ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1995. P. 289–315.
21. Purwanto A. Elementary school teachers performance: how the role of transformational leadership, competency, and self-efficacy? *International Journal Of Social And Management Studies.* 2022. URL: <https://ssrn.com/abstract=4004346> (дата звернення: 27.05.2024).
22. Schneewind K.A. Impact of family processes on control beliefs. *Self-efficacy in changing societies* / A. Bandura (Ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1995. P. 114–148.
23. Schunk D.H., DiBenedetto M.K. Self-efficacy and human motivation. *Advances in motivation science.* 2021. Vol. 8. P. 153–179.

24. Schwarzer R., Fuchs, R. Changing risk behaviors and adopting health behaviors: The role of self-efficacy beliefs. *Self-efficacy in changing societies* / A. Bandura (Ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1995. P. 259–288.
25. Smetackova I. Self-Efficacy and Burnout Syndrome Among Teachers. *The European Journal of Social & Behavioural Sciences*. 2017. Vol. 20 (3). P. 228–241.
26. Strecher V.J., McEvoy DeVellis B., Becker M.H., Rosenstock I.M. The role of self-efficacy in achieving health behavior change. *Health education quarterly*. 1986. Vol. 13(1). P. 73–92.
27. Zimmerman B.J. Self-efficacy and educational development. *Self-efficacy in changing societies* / A. Bandura (Ed.). Cambridge : Cambridge University Press, 1995. P. 202–231.

Найдюнова Ганна

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психодіагностики та клінічної психології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Афузова Ганна

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри спеціальної психології та медицини
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

Кротенко Валентина

*кандидат психологічних наук,
доцент кафедри спеціальної психології та медицини
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ І ПСИХІЧНЕ ЗДОРОВ'Я: СИСТЕМАТИЧНИЙ ОГЛЯД

Анотація. У статті розглянуто проблему взаємозв'язку і взаємозумовленості прив'язаності та психічного здоров'я людини. Висвітлено теоретичні основи психологічного вивчення прив'язаності у дитячому віці, типологію прив'язаності у дітей. З'ясовано, що ненадійний тип прив'язаності стає фактором ризику виникнення проблем із психічним здоров'ям у дітей лише у взаємодії з іншими факторами, зокрема соціо-економічними. Також існують зв'язки між типом прив'язаності та психологічною травматизацією у дітей. З одного боку, ненадійна прив'язаність може виникнути внаслідок повторюваного, травматичного для дитини досвіду розлуки з піклувальником. З іншого – психотравмувальна ситуація може актуалізувати сформований у дитини тип прив'язаності. Розглянуто екстраполяцію теорії прихильності до стосунків у дорослому віці, а також значення типу прихильності для психічного здоров'я дорослих людей. Зроблено спробу визначити основні способи впливу стилю прив'язаності на психічне здоров'я дорослої людини: зокрема, це вплив на емоційну та когнітивну сферу, поведінку у різних сферах життя. Іншими словами, наявність ненадійної прив'язаності може виступати чинником невпевненості у собі, труднощів в емоційній сфері, проблем у міжособистісних стосунках тощо. Результати досліджень дозволяють дійти висновку, що ненадійний стиль прив'язаності є опосередковуючою ланкою між психічним здоров'ям особи та різними внутрішньоособистісними чинниками (зокрема самокритикою). Високий рівень самокритики знижує рівень психологічного благополуччя та якості життя осіб із психічними розладами (депресія, соціальна тривога, харчові розлади, несуйцидальна самошкодуюча поведінка, ПТСР, БАР, межовий розлад особистості). Саме тому клінічні інтервенції, спрямовані на збільшення надійності прив'язаності, можуть сприяти пом'якшенню психопатологічних симптомів, а також утриманню терапевтичних стосунків із різними категоріями клієнтів задля збереження їхнього психічного здоров'я.

Ключові слова: прив'язаність, надійна прив'язаність, ненадійна прив'язаність, психічне здоров'я, психічні розлади.

Naydonova Ganna

*Ph. D. (Psychology), Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Psychodiagnostics and Clinical Psychology,
Taras Shevchenko National University of Kyiv*

Afuzova Hanna

*Ph. D. (Psychology), Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Special Psychology and Medicine,
Dragomanov Ukrainian State University*

Krotenko Valentyna

*Ph. D. (Psychology), Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Special Psychology and Medicine,
Dragomanov Ukrainian State University*

ATTACHMENT AND MENTAL HEALTH: SYSTEMATIC REVIEW

Abstract. The article focuses on the relationship and interdependence between attachment and mental health. The theoretical foundations of the psychological study of attachment in childhood, the typology of attachment in children were highlighted. It was found that an insecure style of attachment becomes a risk factor for mental health problems in children only in interaction with other factors, in particular, socioeconomic ones. There are also correlations between the type of attachment and psychological trauma in children. On the one hand, unreliable attachment can result from a child's repeated, traumatic experience of separation from the caregiver. On the other hand, a psychotraumatic situation can actualize the type of attachment formed in the child. The extrapolation of the theory of attachment to relationships in adulthood, as well as the significance of the style of attachment for the mental health of adults, is also considered. It was made an attempt to determine the main ways of influencing the style of attachment on the mental health of an adult: in particular, it is an effect on the emotions and cognitions, behavior in various spheres of human life. In other words, the presence of insecure attachment can be a factor of self-doubt, difficulties in the emotional sphere, problems in interpersonal relationships, etc. The results of the research allow us to conclude that an insecure attachment style is an intermediary factor between a person's mental health and various internal personal factors (in particular, self-criticism). A high level of self-criticism reduces the level of psychological well-being and quality of life in people with and without mental illness (depression, social anxiety, eating disorders, non-suicidal self-injurious behavior, PTSD, BAR, borderline personality disorder). That is why clinical interventions aimed at increasing the reliability of attachment can help mitigate psychopathological symptoms, as well as retaining therapeutic relationships with different categories of clients in order to preserve their mental health.

Keywords: attachment, secure attachment, insecure attachment, mental health, mental disorders.

Постановка проблеми дослідження. У сучасній світовій психологічній практиці особливого звучання набуває проблема прив'язаності як основи психічного здоров'я людини. Стиль взаємодії людини з її найближчим оточенням безпосередньо впливає на становлення і трансформацію ціннісно-сислової сфери, інтенсивність психоемоційних навантажень і кризових явищ, зміну соціальних стереотипів. Усі ці чинники впливають на формування і розвиток як окремої особистості, так і на систему міжособистісної взаємодії загалом.

Основоположник теорії прив'язаності Дж. Боулбі доводить, що діти потребують емоційного зв'язку та турботи з боку батьків та інших значущих дорослих, до яких вони прив'язані впродовж тривалого періоду свого розвитку. Відсутність такого зв'язку може перешкоджати здоровому емоційному та соціальному розвитку, призводячи до відчуження та значного погіршення психічного і фізичного здоров'я [17]. Сучасна клінічна психологія та позитивна психіатрія цю закономірність екстраполюють на інші періоди життя індивіда, розглядаючи наявність тісного зв'язку між прив'язаністю та психічним здоров'ям вже у зрілої людини. Прив'язаність як психологіч-

ний феномен була у центрі уваги багатьох науковців і як незалежний предмет дослідження (Н. Адєєва, Н. Барбаро, Дж. Боулбі, М. Вайлі, Д. Глейзер, М. Іскольдський, Р. Карен, Д. Кессіді, О. Смірнова, Г. Чайка, П. Шавер та багато інших), і як один із визначальних чинників соціалізації особистості на базі розвитку близьких стосунків у діадах «батьки – дитина» (Л. Балецька, Дж. Бенвер, М. Гагаріна, М. Ейнсворт, Д. Каширський, Дж. Мерсер, Р. Мухамедрахімов, В. Роулз, Н. Сабельникова, Дж. Сімпсон, М. Яремчук тощо) та «дорослий – дорослий» (С. Джонсон, С. Хазан, Ф. Шейвер, Р. Фрейлі, П. Сейбл та ін.), і як важлива умова розвитку емоційного інтелекту назагал та емпатії зокрема (Х. Келлер, Х. Кунст, К. Макканн, Б. Месурадо, Ф. де Санктіс, М. Чжан та інші дослідники), й у контексті особистісних та емоційно-вольових порушень як мішеней психотерапевтичного впливу (Т. Анісімова, М. Бардишевська, Д. Барнетт, Е. Берк, К. Беррі, Г. Грибанова, А. Данкуа, С. Зеана, А. Кошавцев, Б. Микиртумов, Т. Ніколс, С. Перріс, П. Сейбл, А. Слейд, Б. Сондерс, Р. Хансон, М. Чаффін).

Відповідно з теорії прив'язаності випливає, що існують взаємозв'язки між біологічними, психологічними та соціальними факторами, які

можуть впливати як на психічне здоров'я, так і на процес терапії.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Теорія прив'язаності розроблена Дж. Боулбі, котрий намагався зрозуміти дистрес, що його переживають діти раннього віку, розлучені з батьками. Він помітив, що такі діти можуть надзвичайно довго плакати, чіплятися, несамовито шукати батьків, аби запобігти розлуці або відновити близькість зі зниклими батьками. Дослідник помітив розповсюдженість такої поведінки у багатьох ссавців і припустив, що вона може виконувати еволюційну функцію. Спираючись на еволюційну теорію, Дж. Боулбі стверджував, що така поведінка прив'язаності, як плач і пошукова активність, є адаптаційною відповіддю на розлуку з первинною фігурою прив'язаності – кимось, хто забезпечує підтримку, захист і турботу. Людські немовлята, як і дитинчата інших ссавців, є безпомічними та залежними від дорослих. Він доводить, що протягом еволюційної історії людства діти, здатні підтримувати близькість із своїм «піклувальником» – значущим дорослим, здатним забезпечити безпеку (фізичну й емоційну) та задоволення інших життєво важливих потреб, – за допомогою поведінки прив'язаності, мають більшу імовірність дожити до репродуктивного віку. Як наголошує Дж. Боулбі, мотиваційна система, названа ним «поведінковою системою прив'язаності», була поступово «розроблена» у ході природного добору, щоб регулювати близькість до «піклувальника». Концепт «поведінкова система прив'язаності» є важливим для теорії прив'язаності, адже він забезпечує концептуальний зв'язок між етологічними моделями розвитку людини та сучасними теоріями емоційної регуляції й особистості. На думку Дж. Боулбі, система прив'язаності ставить таке фундаментальне питання: «Чи піклувальник поруч, у зоні досяжності, уважний?». Якщо дитина отримує у відповідь на це питання «так», то вона почувається впевнено, вона у безпеці, її люблять, і в поведінковому плані, ймовірно, буде досліджувати середовище, грати з іншими, буде товариською. Якщо відповідь буде «ні», то дитина відчуває тривогу і буде, ймовірно, демонструвати поведінку прихильності, починаючи від візуального пошуку до активного супроводу та голосової сигналізації. Така поведінка триватиме, поки дитина знову не встановить бажаний рівень фізичної чи психологічної близькості до піклувальника або поки вона не виснажиться, якщо йдеться про тривалу сепарацію чи втрату. У таких випадках, як зазначав

Дж. Боулбі, маленькі діти переживають глибокий відчай і депресію [17].

У психології вирізняють певні типи прив'язаності, які формуються на ранніх етапах онтогенезу. За *надійного типу прив'язаності* немовлята вільно досліджують навколишній світ у присутності особи, яка піклується про них. Сепарація від неї не завжди може викликати тривогу, хоча за відсутності цього значущого дорослого діти зазвичай обмежують свою дослідницьку активність. Коли мати (чи інший «піклувальник») повертається, вони або радіють поверненню, або швидко заспокоюються та повертаються до активного дослідження.

За *уникаючого типу прив'язаності* немовлята зрідка демонструють дистрес при розлуці зі значущим дорослим. Після возз'єднання вони ігнорують або уникають його, і може здаватися, що діти поглинуті дослідженням, що їм не до контактів, але насправді вони залучені до дослідження меншою мірою, ніж діти з надійним типом прихильності.

При *амбівалентному типі прив'язаності* увага дітей зосереджена на тому, хто піклується про них. Вони дуже засмучуються при розлуці, але при поверненні значущого дорослого зі злобою чинять опір спробам зближення. Зосередженість на «піклувальнику» значно знижує їхню дослідницьку активність.

При *дезорганізованому/дезорієнтованому типі прив'язаності* у немовлят не виробилася єдина стратегія поведінки зі значущим дорослим. При розлуці вони можуть виглядати здивованим, безцільно ходити колами, а у присутності «піклувальника» – бути боязкими, не знаючи, чи звертатися до нього по підтримку, чи уникати його.

Тип контролюючої поведінки проявляється у тому, що дитина перебирає на себе функції значущого дорослого: або у вигляді деспотичних вимог, або у перебільшеній стурбованості благополуччям «піклувальника» [25]. Ці типи прив'язаності виділені на популяціях дітей, чий розвиток відбувався у нормотипових умовах, але існує і друга група досліджень, де вивчення прив'язаності відбувалося на клінічних популяціях дітей, зокрема вивчався вплив материнської депривації на розвиток дитини. У DSM-5 та МКХ-10 такий розлад має назву «Реактивний розлад прив'язаності» [1; 2].

Метааналіз досліджень стилів прив'язаності й емпатії у дітей, підлітків і дорослих підтвердив ідею про те, що існує помірний позитивний зв'язок між надійним стилем прихильності

й емпатією [13]. Надійний стиль прив'язаності є базою для розвитку здатності до емпатії, емоційної стабільності, потрібної для того, щоби впоратися з негативними емоціями, не переживаючи надмірний дистрес.

Ч. Венар, П. Керіг зазначають, що ненадійна прив'язаність є не психопатологією, а фактором ризику виникнення проблем із психічним здоров'ям [25]. Причому фактором ризику вона стає лише у взаємодії з іншими факторами, наприклад, соціо-економічними, зокрема такими, як бідність.

У крайніх випадках ненадійна прив'язаність, яка виникла внаслідок повторюваного, травматичного для дитини досвіду розлуки з матір'ю, відсутність безпеки, наявності емоційного нехтування говорять про комплексну травму (або травму розвитку) [3].

До розладів, пов'язаних із формуванням ненадійного типу прихильності, також відносять реактивний розлад прив'язаності за DSM-5 [1].

Іншими словами, теорію прив'язаності можна використовувати як концептуальну основу розгляду психологічної травми у дітей. Стресова ситуація актуалізує наявний у дитини стиль прив'язаності. Саме тому залежно від нього діти будуть різним чином реагувати на таку ситуацію. «Неконтактні діти схильні більше покладатися на когніцію, амбівалентні діти – на афекти, тоді як надійно прив'язані діти зазвичай гнучко покладаються як на афект, так і на когніцію» [3, с. 82].

З розвитком наукових поглядів на проблему прив'язаності фокус уваги дослідників поступово змістився у бік прив'язаності у дорослих. Першу спробу перевірити ідеї Дж. Боулбі щодо романтичних стосунків у дорослому віці зробили С. Хазан і П. Шевер [18], адже сам Дж. Боулбі був переконаний, що прив'язаність проявлятиметься впродовж усього життя людини. За результатами С. Хазан і П. Шевера, емоційний зв'язок, що розвивається між дорослими партнерами у романтичних стосунках, частково є похідним від поведінкової системи прив'язаності, яка започатковує розвиток емоційного зв'язку між дітьми та їхніми опікунами. Дослідники виділили спільні риси взаємовідносин між дітьми й опікунами та взаємовідносин між дорослими партнерами у романтичних стосунках:

- відчуваються у безпеці, коли інший поруч і проявляє чуйність;
- залучені до тісного, інтимного, тілесного контакту;
- відчуваються невпевнено, коли інший поза зоною досяжності;

- діляться відкриттями один із одним;
- демонструють взаємне захоплення та зацікавленість один одним, використовуючи невербальні мімічні засоби;

– використовують «дитячу мову», для якої притаманні нечітка вимова слів, використання зменшувально-лагідних суфіксів тощо.

На основі цього науковці розглядають романтичні стосунки як прив'язаність і роблять висновок, що романтична любов є властивістю поведінкової системи прив'язаності, а також мотиваційних систем, які породжують турботливе ставлення та сексуальність.

Назгал типи прив'язаності можна поділити на дві групи: надійну та ненадійну. Надійний стиль прив'язаності сприяє активному, наповненому смыслом способу відносин із собою та іншими особами і пом'якшує вплив стресу та травми на психічне і фізичне здоров'я людини. Можна сказати, що цей тип прив'язаності асоційований зі здоров'ям і процвітанням. Інакше кажучи, особа з надійним стилем прив'язаності відчувається комфортно, маючи певну вразливість, відкрито висловлює свої потреби, швидко відновлюється після розчарування, знаходить баланс у стосунках, ефективно розв'язує конфлікти, асертивно повідомляє про свої почуття.

Ненадійна прив'язаність характеризується тим, що особи не мають достатньої гнучкості, щоби протистояти або відновитися до попереднього рівня функціонування після стресу, травмувальних обставин або хвороби. Цей тип прихильності охоплює унікальний (тип відторгнення), тривожний амбівалентний (стурбований) і дезорганізований типи. Дезорганізований тип прив'язаності виникає, коли особи переживають втрату або травматичний досвід, який руйнує їх звичний хід життя та способи копіюгу.

Стиль прив'язаності може впливати на психічне здоров'я декількома способами. Дослідження показують, що ненадійний стиль прив'язаності може визначати настрій [5], самоприйняття, поведінку подолання [16], соціальну поведінку [23], гіперсексуальність [8] тощо.

За М. Мікулінцером, П. Шевером [20], наявність ненадійної прив'язаності є чинником: *невпевненості у собі*, яка проявляється у надмірній залежності від схвалення або визнання, гіперчутливості до оцінок оточуючих, переважанні перфекціонізму для подолання відчуття неповноцінності; *труднощів в емоційній сфері*, що проявляються у надмірному контролі емоційних переживань, страху виявити їх іншим людям,

схильності накопичувати дистрес, що впливає на погіршення здатності копіювати зі складними обставинами життя, або навпаки – в імпульсивності, спалахах гніву тощо; *проблемами у міжособистісних відносинах*, тобто уникненні стосунків, самоізоляції, почутті самотності, низькій задоволеності від стосунків, які часто мають негативний характер.

Розглядаючи результати досліджень, можна стверджувати, що ненадійний стиль прив'язаності є опосередкованою ланкою між різними внутрішньоособистісними чинниками та психічним здоров'ям особи. Зокрема, ненадійний стиль прив'язаності тісно пов'язаний із самокритикою [22], яка має зв'язок із гіршим благополуччям і якістю життя в осіб без психічних захворювань [21; 19]. Крім того, високий рівень самокритики зафіксовано в осіб із такими психічними захворюваннями, як депресія, соціальна тривога, харчові розлади, несудивальна самоушкоджуюча поведінка, ПТСР, БАР, межовий розлад особистості [9; 10; 15; 26]. Зв'язок між ненадійним стилем прив'язаності та самокритикою, на думку Г. Рогіера та співавторів, має важливе прикладне значення, а саме застосування підходу, що спирається на прив'язаність у здійсненні клінічних інтервенцій – терапії, сфокусованої на співчутті до себе. Метою цієї інтервенції є відновлення здатності особи до активації системи прив'язаності протягом періоду психологічного дистресу [22].

Як вказують М. Мікулінцер і П. Шевер, ненадійна прив'язаність пов'язана із широким колом психічних розладів, починаючи від помірних (негативна ефективність) і закінчуючи важкими, дезорганізуючими розладами особистості [20]. Деякі дослідження розглядають ненадійну прив'язаність як чинник вразливості до психічних розладів. Відчуття надійної прив'язаності зменшує імовірність проявів та інтенсивність деяких психіатричних симптомів, наприклад, ПТСР, харчових розладів [20]. Це важливо із психотерапевтичного погляду, адже це підкреслює пом'якшувачий, терапевтичний ефект від підтримки, яку надають партнери у стосунках, включаючи психотерапевта, а також комфорт і безпеку, що йде від переживання й уявлення про підтримуючий досвід особистості, отриманий від люблячих і турботливих фігур прихильності. Таким чином, для підвищення почуття безпеки клієнтів корисними є клінічні втручання, які підвищують почуття їхньої безпеки [20].

Розглянемо так звану соціальну базову теорію (social baseline theory), запропоновану у межах

соціальної нейронауки процесів прив'язаності Дж. Коеном і співавторами [11; 12]. Мозок людини еволюціонував саме у соціальному середовищі, і багато його основних функцій базуються на соціальній співрегуляції емоцій і фізіологічних станів. Це означає, що замість того, щоб концептуалізувати людські істоти як окремі сутності, чий взаємодії один з одним мають бути зрозумілі, має сенс розглядати соціальну спорідненість і її психічні кореляти як нормальну «базову» умову. Саме така точка відліку допомагає зрозуміти, чому переживання розлуки, ізоляції, відторгнення, насильства та зневаги є настільки психологічно болючими та чому дисфункціональні відносини часто є причинами або опосередковуваними факторами психічних розладів [11; 12].

У сучасній клінічній психології базові положення теорії прив'язаності часто використовуються для пояснення та вивчення розладів особистості, адже вони охоплюють загальні риси розладів особистості, до яких відносять нестійку поведінку, інтрацептивний (виражену дисрегуляцію збудження, імпульсивності й афекту у відповідь на стрес), міжособистісний (дисфункційні моделі прив'язаності, які погіршують здорове функціонування та є джерелом подальшого стресу) та соціальний компоненти (конфлікти з іншими, порушення закону, соціальну дизадаптивність) [24].

За результатами пілотного дослідження осіб із тривожними розладами та розладами настрою встановлено, що стилі прив'язаності можуть виступати предикторами рис особистості [7]. Як показали результати дослідження, на рівень екстраверсії та доброзичливості певною мірою впливає стиль прив'язаності. У тих осіб, котрі позитивно ставляться до інших, переважає надійний і ненадійний стиль занепокоїної прив'язаності, а в тих, які мають негативне ставлення, – ненадійний унікаючий та амбівалентний стиль. Інакше кажучи, ці риси особистості пов'язані з моделлю «Я – інша людина». Нейротизм і добросовісність пов'язані з моделлю власного «Я». Ці якості особистості пов'язані з позитивною моделлю (надійний і ненадійний стиль занепокоїної прив'язаності) та негативною моделлю (ненадійний унікаючий та амбівалентний стиль). Таким чином, ненадійний стиль прив'язаності (особливо амбівалентний) пов'язаний із дезадаптивними особистісними рисами [7].

К. Леві та С. Блатт запропонували інтегративну теорію, згідно з якою різні стилі прив'язаності співвідносяться з різними за ступенем адаптив-

ності формами поведінки. Вони розглядають стилі прив'язаності, особливо ненадійний та унікаючий, як певний континуум для розвитку розладів особистості [4; 6].

Міннесотське дослідження ризику й адаптації від народження до дорослого віку показує, що немовлята з амбівалентним стилем прив'язаності у підлітковому віці мають значно більший ризик виявлення тривожних розладів, ніж діти із надійним або унікаючим стилем прив'язаності незалежно від їхнього типу темпераменту. Інакше кажучи, амбівалентний стиль прив'язаності є предиктором розвитку тривожних розладів у підлітковому та зрілому віці навіть за наявності сензитивного темпераменту [14].

Висновки. Результати розвідки показують, що ненадійний стиль прив'язаності є осно-

вним чинником психічних розладів і що збільшення надійності прив'язаності може сприяти пом'якшенню психопатологічних симптомів, а також утриманню терапевтичних стосунків із клієнтами тоді, коли їхня деструктивна поведінка, сформована внаслідок незадоволених потреб у прив'язаності, руйнує та піддає випробуванням цей зв'язок. Фактор прив'язаності може бути ключовим у різних напрямках психотерапії, оскільки терапевтичні стосунки є надійною базою та моделюють надійну емоційну опору, невисловлене афективне узгодження й емоційний клімат. Встановлення та підтримання прив'язаності особливо цінне у наданні психологічної допомоги різним категоріям клієнтів задля збереження їхнього психічного здоров'я.

Список використаних джерел

1. Довідник діагностичних критеріїв DSM-5 від Американської психіатричної асоціації. Львів : Галицька Видавнича Спілка, 2023. 536 с.
2. МКХ-11. Розділ 06: Психічні і поведінкові розлади та порушення нейропсихічного розвитку (статистична класифікація) / за заг. ред. В.Д. Мішиєва). Київ : МОРІОН, 2023. 304 с.
3. Психологічна підтримка та допомога дітям, які пережили травматичні події : навчально-методичний посібник / за заг. ред. О. Калашник. Київ : 2022. 100 с.
4. An Attachment Theoretical Framework for Personality Disorders [K. Levy, B. Johnson, T. Clouthier et al.]. *Canadian Psychology*. 2015. Vol. 56. № 2. P. 197–207.
5. Bifulco A., et al. Characteristics of severe life events, attachment style, and depression – Using a new online approach. *British Journal of Clinical Psychology*. 2019. Vol. 58. Issue 4. P. 427–439.
6. Blatt S., Levy K. Attachment Theory, Psychoanalysis, Personality Development, and Psychopathology. *Psychoanalytic Inquiry*. 2003. March. P. 104–152.
7. Cervera-Solís V.I., Muñoz Suárez M.A., Cortés Sotres J.F., Hernández Lagunas J.O., Díaz-Anzaldúa A. Attachment styles predict personality traits according to a pilot study of patients with anxiety and mood disorders. *Salud mental*. 2022. Vol. 45 № 5. DOI: <https://doi.org/10.17711/SM.0185-3325.2022.03>
8. Ciocca G., Pelligrini F., Mollaioli D., Limoncin E., Sansone A., Colonnello E., Jannini E. A., Fontanesi L. Hypersexual behavior and attachment styles in a non-clinical sample: The meditation role of depression and post-traumatic stress symptoms. *Journal of Affective Disorders*. 2021. Vol. 293. P. 399–405.
9. Cox B.J., Fleet C., Stein M.B. Self-criticism and social phobia in the US national comorbidity survey. *Journal of Affective Disorders*. 2004. Vol. 82. Issue 2. P. 227–234.
10. Cox B.J., MacPherson P.S., Enns M.W., McWilliams L.A. Neuroticism and self-criticism associated with posttraumatic stress disorder in a nationally representative sample. *Behavior Research and Therapy*, 2004. Vol. 42 (1). P. 105–114. [https://doi.org/10.1016/S0005-7967\(03\)00105-0](https://doi.org/10.1016/S0005-7967(03)00105-0).
11. Coan J.A. Toward a neuroscience of attachment. In Cassidy J, Shaver PR, editors. *Handbook of attachment: theory, research, and clinical applications*. New York : Guilford. 2008. P. 241–268.
12. Coan J.A., Sbarra D.A. Social Baseline Theory: The Social Regulation of Risk and Effort. *Current Opinion in Psychology*. 2015. № 1. P. 87–91.
13. de Sanctis F., Mesurado B. Attachment Style and Empathy in Late children, Adolescents, and Adults: Meta-analytic Review. *The International Journal of Psychological Research (Medellin)*. 2023. Vol. 15 (2). P. 114–129.
14. Egeland B., Sroufe A., Carlson E., Collins A. *The Development of the Person: The Minnesota Study of Risk and Adaptation from Birth to Adulthood*. New York : The Guilford Press 2005. 384 p.
15. Francis-Raniere E.L., Alloy L.B., Abramson L.Y. Depressive personality styles and bipolar spectrum disorders: Prospective tests of the event congruency hypothesis. *Bipolar Disorders*. 2006. 8 (4). P. 382–399.
16. Gidhagen Y., Holmqvist R., Philips B.. Attachment style among outpatients with substance use disorders in psychological treatment. *Psychology and Psychotherapy*. 2018. Vol. 91. Issue 4. P. 490–508.
17. Gillath O., Karantzas G., Fraley R.C. *Adult Attachment: A Concise Guide to Theory and Research*. New York : Academic Press, 2016.

18. Hazan C., Shaver P. Romantic love conceptualized as an attachment process. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1987. Vol. 52 (3). P. 511–524.
19. Michaeli Y., Hakmigiari K M., Dickson D.J., Scharf M., Shulman S. The role of change in self-criticism across young adulthood in explaining developmental outcomes and psychological wellbeing. *Journal of Personality*. 2019. Vol. 87 (4). P. 785–798.
20. Mikulincer M., Shaver P.R. An attachment perspective on psychopathology. *World Psychiatry*. 2012. Vol. 11 (1). P. 11–15. DOI: 10.1016/j.wpsyc.2012.01.003.
21. Kauser S., Keyte R., Regan A., Nash E. F., Fitch G., Mantzios M., Egan H. Exploring associations between self-compassion, self-criticism, mental health, and quality of life in adults with cystic fibrosis: Informing future interventions. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings*. 2022. Vol. 29 (2). P. 332–343.
22. Rogier G., Muzi S., Morganti W., Pace S. C. Self-criticism and attachment: A systematic review and meta-analysis. *Personality and Individual Differences*. 2023. Vol. 214. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2023.112359>
23. Spence R., Jacobs C., Bifulco A. Attachment style, loneliness, and depression in older age. 2018. *Aging & Mental Health*. 2018. Vol. 24. Issue 5. P. 837–839. <https://doi.org/10.1080/13607863.2018.1553141>
24. Torgersen S. The nature (and nurture) of personality disorders. *Scandinavian Journal of Psychology*. 2009. Vol. 50. Issue 6. P. 624–632.
25. Wenar C., Kerig P. *Developmental psychopathology: From infancy through adolescence*. McGraw-Hill, 2000.
26. Wilson A.C., Mackintosh K., Power K. et al. Effectiveness of self-compassion related therapies: A systematic review and meta-analysis. *Mindfulness*. 2019. № 10. P. 979–995.

УДК 159.944.4

DOI <https://doi.org/10.32782/psy-2024-3-17>**Українець Василь***ад'юнкта кафедри внутрішніх комунікацій
Національного університету оборони України***АНАЛІЗ СТРУКТУРНИХ КОМПОНЕНТІВ СТРЕСОСТІЙКОСТІ
Й ОСОБЛИВОСТІ ЇХ РОЗВИТКУ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
МЕХАНІЗОВАНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДО ВЕДЕННЯ ОБОРОННОГО БОЮ**

Анотація. У статті проаналізовано компоненти стресостійкості військовослужбовців механізованих підрозділів і розглянуто основні підходи до їхнього розвитку. В основу дослідження покладено аналіз сучасних, закордонних і вітчизняних наукових джерел. Відповідно до напрямку наукового пошуку стресостійкість військовослужбовців механізованих підрозділів проаналізовано у межах чотирьох компонентів: ціннісно-мотиваційного, когнітивно-інтелектуального, емоційно-вольового та поведінкового. Ціннісно-мотиваційний компонент відбиває систему мотивів, потреб і цінностей військовослужбовців. Когнітивно-інтелектуальний компонент розглянуто через систему всіх пізнавальних процесів індивіда (відчуття, сприймання, пам'ять, уяву, мислення). Емоційно-вольовий компонент поєднує емоції, почуття та вольові якості військовослужбовця. Поведінковий компонент розглянуто у межах вибору військовослужбовцем конструктивних копінг-стратегій поведінки у стресовій ситуації. Проаналізовано методи підвищення мотивації військовослужбовців механізованих підрозділів, виокремлено підходи до розвитку їх психічних і психофізіологічних властивостей. Встановлено, що розвиток структурних компонентів стресостійкості військовослужбовців механізованих підрозділів залежатиме від низки послідовних взаємопов'язаних процесів: чіткого усвідомлення військовослужбовцями мети та сенсу особистісного перебування на війні; проведення реалістичних стресових тренувань під час занять із психологічної підготовки як способу реалізації знань, умінь і навичок, необхідних для збереження оптимального психофізіологічного стану військовослужбовців у бою; свідомого контролю за своєю поведінкою у бою, зокрема вироблення вольових якостей, необхідних для виконання важливих бойових завдань, через оволодіння навичками емоційно-вольової саморегуляції та позитивного мислення.

Ключові слова: військовослужбовець, бойові дії, стресори, стресостійкість, копінг-поведінка, копінг-стратегії, мотивація, емоції, інтелект.

Ukrainets Vasyly*adjunct, department of internal communications
of the National Defense University of Ukraine***ANALYSIS OF THE STRUCTURAL COMPONENTS OF STRESS RESISTANCE
AND THE PECULIARITIES OF THEIR DEVELOPMENT IN MILITARY OFFICERS
OF MECHANISMED UNITS FOR DEFENSIVE COMBAT**

Abstract. The article analyzes the components of stress resistance of servicemen of mechanized units and considers the main approaches to their development. The research is based on the analysis of modern, foreign and domestic scientific sources. In accordance with the direction of scientific research, the stress resistance of servicemen of mechanized units was analyzed within four components: value-motivational, cognitive-intellectual, emotional-volitional and behavioral. The value-motivational component reflects the system of motives, needs and values of military personnel. The cognitive-intellectual component is considered through the system of all cognitive processes of an individual (sensation, perception, memory, imagination, thinking). The emotional-volitional component combines the emotions, feelings and volitional qualities of a serviceman. The behavioral component is considered within the scope of a serviceman's choice of constructive coping strategies for behavior in a stressful situation. The methods of increasing the motivation of servicemen of mechanized units are analyzed, the approaches to the development of their mental and psychophysiological properties are singled out. It has been established that the development of the structural components of the stress resistance of servicemen of mechanized units will depend on a number of consecutive interrelated processes: the servicemen's clear understanding of the purpose and meaning of their personal stay at war; conducting realistic stress training during psychological training classes as a

way to implement the knowledge, abilities and skills necessary to maintain the optimal psychophysiological state of servicemen in battle; conscious control over one's behavior in battle, in particular, the development of willpower necessary for the performance of important combat tasks, through mastering the skills of emotional and volitional self-regulation and positive thinking.

Keywords: military serviceman, combat operations, stressors, stress resistance, coping behavior, coping strategies, motivation, emotions, intelligence.

Постановка проблеми й аналіз досліджень.

Широкомасштабна війна Росії проти України триває третій рік. В особового складу, який бере участь у масштабних бойових діях, виснажуються функціональні резерви організму. Важливим чинником стресостійкості військовослужбовців є їхня здатність ефективно адаптуватися та реагувати на стрес із повним збереженням психічного і фізичного здоров'я у бойовій (екстремальній) обстановці. Цього можливо досягнути лише у разі достатньої розвиненості структурних компонентів стресостійкості військовослужбовців.

У сучасній психологічній літературі розвиток стресостійкості учені розглядають з погляду її структурних компонентів. Нині розвитку стресостійкості загалом та окремих її компонентів присвячено чимало праць сучасних фахівців. Зокрема, проблему мотивації до професійної та бойової діяльності розглянуто у роботах О. Хмільяра [28], О. Колесніченка, Я. Мацегори, І. Приходька [21], О. Ковальчука [10], У. Гуляк [4], О. Музики [16], В. Циганка [29], Е. Елліота, К. Шелдона [34] та ін. Важливість когнітивно-інтелектуальної сфери особистості у подоланні стресу аналізували Л. Засекіна [7], І. Немінський, О. Сафін [22] та ін. Роль емоційно-вольових якостей у професійній діяльності досліджували В. Стасюк [24], О. Кокун, В. Мороз, І. Пішко, Н. Лозінська [12], С. Павлушенко [19]. Значний теоретичний та емпіричний матеріал щодо стрес-долаючої поведінки накопичено у дослідженнях В. Осьодла [17], Л. Карамушки, Ю. Снігур [9], Р. Лазаруса С. Фолкман [36], Н. Ендлера, Дж. Паркера [33].

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу закордонних і вітчизняних праць проаналізувати структурні компоненти стресостійкості до умов ведення оборонного бою та розглянути особливості їхнього розвитку у військовослужбовців механізованих підрозділів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Результати попередніх досліджень стресу, впливу психологічних чинників оборонного бою на психіку та стресостійкість військовослужбовців дали змогу визначити основні компоненти стресостійкості військовослужбовців механізованих під-

розділів до ведення оборонного бою: ціннісно-мотиваційний, когнітивно-інтелектуальний, емоційно-вольовий, поведінковий.

Як показує практика відбиття та стримування російської агресії, у сучасному оборонному бою управління психічним станом – це складний динамічний процес, який істотно залежатиме від сили та тривалості впливу стресорів на психіку військовослужбовця, а також його генетично набутих і сформованих індивідуально-психологічних якостей [26]. Саме ці обставини передбачають систематичний розвиток стресостійкості військовослужбовців як властивості, що забезпечує ефективну й успішну діяльність в оборонному бою. Розуміння цього процесу неможливе без обґрунтування структурних компонентів стресостійкості військовослужбовців. Такий підхід не лише дасть змогу детальніше описати сутність психологічного конструкту, а й демонструватиме багатоаспектність подальших теоретичних та емпіричних досліджень.

Ціннісно-мотиваційний компонент. Дослідження мотиваційної сфери особистості є одним із найважливіших напрямів закордонної та вітчизняної психології. Через складність і багатоаспектність цього питання існують різноманітні підходи до розуміння сутності ціннісних основ і природи мотивації. У структурі стресостійкості мотивація посідає чільне місце, оскільки її часто розглядають як важливий елемент розвитку особистості та досягнення нею успіху [1; 6; 11; 13; 30]. У психологічній літературі мотивацію трактують як сукупність мотиваційних процесів і спонукань, що визначають зміст, спрямованість і специфіку діяльності особистості та її поведінку [23]. В основу мотиваційної сфери особистості покладено потреби, які психологічно виявляються як мотиви та можуть бути реалізовані в інтересах, прагненнях, переконаннях та установках [25]. Мотив – це внутрішня рушійна сила, що спонукає особу до діяльності, спрямованої на певні об'єкти для їх пізнання [15]. Досить часто у психології поряд із термінами «мотив» і «мотивація» використовують поняття «цінності», однак у деяких дослідженнях вказано на розбіжності між цінностями та мотивацією.

Ще у 1999 році американські професори психології К.М. Шелдон та Е.Дж. Елліот у дослідженні про мотивацію зазначили, що людина найбільш внутрішньо вмотивована на виконання тих завдань, які відповідають її цінностям [34]. У контексті зазначеної проблематики експерти з мотивації Ш. Шварц і М. Рокич наголошують на прив'язаності цінностей і мотивації, описують їх як принципово мотиваційні та стверджують, що цінності є сполучною ланкою між більш загальним мотиваційним конструктом потреб і конкретнішим мотиваційним конструктом цілей [35].

У вітчизняній психології цінності розглядають як стратегії досягнення людиною успіху у певній діяльності через особисте суб'єктивне бачення. На думку О. Музики, суб'єктивні цінності є внутрішніми регуляторами поведінки, дієвість яких забезпечує взаємна підтримка моральних і діяльнісних цінностей, сформованих упродовж життя людини як результату життєвого досвіду [16].

У професійній діяльності військовослужбовців мотиви та цінності диференціюються на внутрішні та зовнішні. Основним суб'єктом, що формує зовнішні чинники мотивації до професійної діяльності, є держава із фінансовим капіталом (заробітною платою, соціальним забезпеченням, соціальними програмами, наданням престижу професії тощо), яка створює привабливі умови військової служби, задовольняє базові потреби військовослужбовців і їх законні інтереси, тобто формує престиж професії військового в очах суспільства. Внутрішнім суб'єктом, у межах якого формуються мотиви, є Збройні Сили, котрі допомагають набутти культурний капітал військовослужбовця: професійне зростання, службове становище, інтерес до службово-бойової діяльності, згуртування, прагнення до взаємодопомоги, досягнення колективних цілей тощо [3; 8; 29].

Це підтверджено у низці досліджень про сферу мотивації до військово-професійної (бойової) діяльності. Науковці зазначають, що для одних військовослужбовців внутрішніми мотивами є віра в ідеал боротьби за справедливість, альтруїзм і жертвність, мотивація до бойової активності [4]; соціальна цінність і важливість бойової діяльності, престиж професії [30]; прагнення до самоактуалізації [10] тощо. Інші, навпаки, вважають, що проблема мотивації військовослужбовців до діяльності в екстремальних (бойових) умовах досі не має остаточного вирішення [21].

Власний бойовий досвід показує, що для військовослужбовців система мотивів і цінностей не є еквівалентною. Боротьба за свободу та незалеж-

ність держави, повернення окупованих територій України, віра у краще майбутнє своїх дітей – саме така система внутрішніх ідеалів, цінностей, життєвих орієнтирів і цілей, сконструйована на початку широкомасштабного вторгнення Росії на територію України, мотивувала військовослужбовців вступати до лав ЗСУ. У таких воїнів домінують мотивація до дій, результату та відповідальності. Їм притаманне прийняття ризикованих рішень, які часто ідуть врозріз із визначеними інструкціями та правилами [29]. Слід визнати, що нині війна перейшла у нову фазу – боротьби на виснаження, у якій мотивація військовослужбовців постійно змінюється та перебудовується, дехто втрачає попередній сенс свого перебування безпосередньо на полі бою. Їхній особистісний і життєвий потенціал постійно нівелюється, у військовослужбовців виникає розчарування через низку зовнішніх і внутрішніх чинників.

Таким чином, змодельований раніше особистісний сенс перебування військовослужбовців у бойовій обстановці потребує трансформації, пошуку нових підходів та ідей у формуванні мотивації військовослужбовців до ведення бойових дій.

Когнітивно-інтелектуальний компонент. У психології інтелектуальні якості особистості відбивають розумову функцію, пов'язану з отриманням інформації, її опрацюванням та усвідомленим оцінюванням. Інтелектуальні якості є результатом як освіти, навчання, так і певних біологічних передумов [23; 31]. Досвід російсько-української війни підтвердив, що за сучасних умов інтелект військовослужбовця – необхідний атрибут його професійної діяльності. Розвинені інтелектуальні якості військовослужбовців сприятимуть мобілізації їх сил, впливатимуть на вольові якості особового складу та створюватимуть психологічні передумови для подальших успішних дій у бою.

В історичній ретроспективі дослідженню пізнавальних психічних процесів і їх важливості присвячено чимало наукових праць. Класичною та найвпливовішою вважають теорію інтелектуального розвитку особистості Ж. Піаже. Згідно із цією теорією когнітивний розвиток особистості має кілька стадій: сенсомоторну (від народження до 2 років); доопераційну (від 2 до 7 років); конкретних операцій (від 7 до 11 років); формальних операцій (від 11 до 15 років). Розвиток операційного мислення знаменує завершення інтелектуального розвитку, однак не всі люди досягають стадії формальних операцій, це

властиво лише інтелектуально високорозвиненим індивідам [25].

Сучасні дослідження природи інтелекту підтверджують важливість інтелектуальної сфери особистості у її розвитку та досягненні успіху. Найбільш релевантним для нашого наукового пошуку є когнітивний підхід до вивчення природи інтелекту Л. Засекіної. У межах цього підходу інтелект розглянуто як систему усіх пізнавальних процесів індивіда (відчуття, сприймання, пам'яті, уяви, мислення), призначених для опрацювання інформаційного потоку. Механізм опрацювання інформації, відповідно до цього підходу, охоплює три послідовних етапи: сприймання, інтерпретацію та породження [7].

Теоретичний аналіз інтелекту у психології дав змогу виокремити основні когнітивно-інтелектуальні особливості, які безпосередньо впливають на рівень стресостійкості особистості: 1) гнучкість мислення (сприйняття інформації, уяву, думки, адекватне прийняття рішення); 2) абстрактність мислення (здатність продукувати нові ідеї); 3) полenezалежність (показник індивідуального способу опрацювання інформації); 4) розвинені перцептивні здібності (увагу, спостережливність, оперативна пам'ять, оперативне мислення) [2; 6].

Ми переконані, що за наявності у військовослужбовця достатньо розвинених зазначених особливостей успішність його адаптаційного процесу до умов оборонного бою значно прискориться. Так, М. Білова, досліджуючи питання психологічних особливостей особистості з різним рівнем стресостійкості, зазначає, що вибір варіанта поведінки у проблемній ситуації міститиме процес ухвалення рішення, в основу якого покладено розумову операцію [1]. О. Когут зазначає, що завдяки добре розвиненій когнітивній складовій частині стресостійкості особистість здатна чинити незнаних або небезпечних ситуацій перетворювати у добре вивчені, треновані, відпрацьовані, підпорядковані, що дає їй змогу обирати ефективні стратегії подолання складних ситуацій, орієнтовані на вирішення проблем, а також застосовувати методи швидкого прийняття рішення за браку часу та недостатності ресурсів (інформації, навичок, чіткого усвідомлення себе у певній ситуації стосовно досягнення мети) [11].

Важливість інтелектуальної сфери особистості у подоланні стресових ситуацій підтверджена сучасними емпіричними дослідженнями. Наприклад, О. Сафін та І. Немінський зазначають, що особи з високим показником інтелекту покладаються на власний досвід, здатні само-

стійно аналізувати ситуацію, виокремлювати найсуттєвіші характеристики проблемної ситуації й ухвалювати правильні рішення. Особам із середніми показниками інтелектуального ресурсу властиве переважання інтуїтивного сприйняття ситуації. Такі особи оцінюють себе як збудливих, чутливих, лабільних, менш стійких до перешкод. Особи з низьким показником інтелектуального ресурсу вирізняються пасивністю, тривожністю, недостатньою впевненістю, більш схильні приймати рішення без детального обмірковування проблеми, демонструють меншу толерантність у разі виникнення перешкод [22].

Водночас процес прийняття рішень не обмежується активністю інтелектуальних процесів, його слід розглядати також із погляду інтуїції, особистих суджень, мотивації та ціннісних орієнтацій, досвіду особистості тощо. Саме у цьому важливу роль відіграє емоційно-вольовий компонент.

Емоційно-вольовий компонент. С.Д. Максименко зазначає, що емоційно-вольова сфера особистості як форма відбиття навколишньої дійсності є складним психічним процесом, у якому беруть участь всі відділи нервової системи. Характерними для емоцій і почуттів є сигнальна та регульовальна функції, котрі утримують людину від негативних вчинків, однак чільне місце у структурі емоційно-вольової сфери посідає воля як процес, що сприяє управлінню своєю психікою. Саме у вольових діях людина пригнічує одні емоції заради реалізації інших, свідомо та цілеспрямовано досягаючи бажаної мети [15].

Інші дослідники поділяють емоції на стеничні – ті, що посилюють активність і спонукають до діяльності (радість, впевненість, триумф, страх, злість), та астеничні – ті, які пригнічують людину, послаблюють її активність, демобілізують (страждання та зневіра) [20, с. 31].

Власний бойовий досвід автора показав, що у військовослужбовців механізованих підрозділів емоції та почуття ситуативно пов'язані з діяльністю на полі бою. Емоції та почуття, викликані тривалістю й інтенсивністю оборонних бойових дій, з одного боку, стимулюють військовослужбовців до бойової діяльності, з іншого – виснажують їх. В. Стасюк у монографії «Страх і паніка на війні» зазначає, що внаслідок тривалого перебування у бойовій обстановці у військовослужбовця знижується поріг опору виникненню біологічного страху та значно загострюється емоційність сприйняття стресових подразників [24]. У сучасних наукових дослідженнях зазначено, що страх – найнебезпечніша емоція, яка проявля-

ється через астенічні (заціпеніння, тремтіння) та стенічні реакції (паніка). Для паніки характерне «ураганне» наростання, що зазвичай позбавляє військовослужбовців раціонального оцінювання обстановки та контролю над власними емоціями [12]. Встановлено, що масова паніка є однією із причин бойових втрат особового складу на полі бою, оскільки позбавляє військовослужбовця волі до боротьби, викликаючи у нього тимчасову кризу до негативних стресорів бою, змушуючи тікати від небезпеки.

Досвід роботи з військовослужбовцями, котрі піддалися груповій паніці, показав, що вони трактували свою поведінку як результат недостатньої бойової та психологічної підготовки до дій в умовах оборони. Однак у ході детального аналізу виявлено, що основними причинами виникнення деструктивних емоційних станів у таких військовослужбовців є не лише психологічна неготовність до дій у бойових умовах, а й особливість їхньої емоційної сфери, зокрема схильність до негативних переживань у разі появи емоціогенних чинників.

Більшість військовослужбовців продовжують успішно виконувати бойові завдання у складних умовах, адже мають достатньо розвинені вольові якості. Таким воїнам, як зазначає О. Хміляр, притаманна екзистенційна відданість війні [28]. Кожен такий військовослужбовець свідомо обрав свій шлях, навчився оцінювати ризики, долати труднощі та брати на себе всю повноту відповідальності за своє майбутнє, майбутнє своїх рідних і держави. Щодо вольових якостей звернемося до результатів авторського дослідження С. Павлушенка, у якому він як вольові якості визначає наполегливість у подоланні труднощів, старанність, вдумливість, прагнення до самовдосконалення, самокритичність, впевненість у собі, відсутність страху помилитися, цілеспрямованість у роботі, почуття власної гідності тощо [19].

Поведінковий компонент. Поведінку особистості у психології вивчають у межах копінг-стратегій і механізмів подолання стресової ситуації. Поняття «coping» вперше застосувала у 1962 році Л. Мерфі, щоб пояснити шляхи подолання криз особистості.

У психологічному словнику копінг визначено як автоматичну дію або набір дій для боротьби зі стресом або загрозовою ситуацією. Це поняття об'єднує набір індивідуально-психологічних властивостей особистості для обрання власної стратегії подолання стресових ситуацій [31].

Широка зацікавленість цією проблематикою привела до створення низки теорій копінгу. Значний внесок у дослідження копінгу зробили Р. Лазарус і С. Фолкман. Вони поділяють копінг на два типи: проблемно-орієнтований – як зміна когнітивної оцінки ситуації, що склалася, й емоційно-орієнтований – як зниження фізіологічного та психологічного стресу через позитивні думки та дії [36]. Н. Ендлер і Дж. Паркер вважають, що важливим механізмом боротьби зі стресом є стратегія уникнення як форма втечі від стресової ситуації, що може діяти через пошук соціальної підтримки [33].

У сучасних українських психологічних дослідженнях проблему копінгу розглянуто через процес взаємодії людини зі стресовими чинниками. Так, Л. Карамушка та Ю. Снігур поділяють копінг-стратегії на стратегії «вирішення проблем», «пошуку соціальної підтримки» й «уникнення». На їхню думку, стратегія вирішення проблем передбачає активне використання особистісних ресурсів для пошуку оптимального рішення, стратегія пошуку соціальної підтримки – пошук підтримки сім'ї, друзів, колег у складних життєвих обставинах без зміни себе та ситуації, що склалася, а стратегія уникнення виключає необхідність вирішення проблеми через дистанціювання від неї [9].

Відповідно в оборонному бою військовослужбовці також демонструватимуть різні стратегії подолання стресової ситуації. Головне, щоби стратегія поведінки військовослужбовців була зосереджена на рішучій протидії негативним стрес-чинникам цього виду бою. Саме така поведінка сприятиме підвищенню рівня стресостійкості та вважатиметься адаптивною.

Відповідно до теорій копінгу передумовою активної адаптивної поведінки особового складу механізованих підрозділів в умовах оборонного бою будуть достатньо розвинені індивідуально-психологічні властивості (копінг-ресурси) військовослужбовців. Такими ресурсами у контексті дослідження стресостійкості вітчизняні психологи вважають особистісні (фізичний стан, вік, темперамент, емоційно-вольові якості, Я-концепцію, інтернальний локус контролю, ресурси когнітивної сфери, емпатію, рівень самоконтролю, напруженість, тривожність, чутливість, схильність до ризику, сумлінність, ціннісно-мотиваційну структуру особистості тощо) та ресурси соціального середовища (оточення, у якому живе людина, а також її вміння знаходити, приймати і надавати соціальну підтримку)

[6; 11; 13]. Такі особистісні характеристики забезпечуватимуть психологічний фон для подолання стресу військовослужбовцями та сприятимуть розвитку продуктивних копінг-стратегій.

Таким чином, копінг-поведінка є індивідуальним способом взаємодії військовослужбовця зі стресором. Зауважимо, що вибір копінг-поведінки військовослужбовця в умовах бойових дій залежатиме не лише від його особистісних психологічних характеристик, а й від форми та тривалості стресової ситуації.

Перш ніж визначити психологічні особливості розвитку стресостійкості у військовослужбовців механізованих підрозділів до ведення оборонного бою, зауважимо, що у межах психології особистості поняття «розвиток» розглянуто як процес кількісних і якісних змін психіки особистості, зумовлених специфікою виконання бойового завдання. Під розвитком стресостійкості у військовослужбовців механізованих підрозділів ми розуміємо процес пошуку ресурсів для подолання негативних наслідків стресових ситуацій в умовах оборонного бою [26].

Досліджено, що у розвитку стресостійкості важливу роль відіграють спадкові (генетичні) властивості організму. На думку В. Корольчук, стресостійкість як інтегральна характеристика психічного розвитку особистості формується у процесі онтогенезу людини в умовах конкретного соціального оточення [13]. Наголошує на ролі генетичних властивостей у стійкості до стресу В. Осьодло, котрий вважає, що реакції індивіда у стресовій ситуації на 30% визначаються генами, отриманими від батьків [17]. О. Когут доводить, що вроджені задатки стресостійкості відображено у темпераменті індивіда, що стресостійкість уже на рівні темпераменту визначає певну реакцію організму на стрес-чинники [11].

Отже, спираючись на результати теоретичних досліджень стресостійкості, а також особистий досвід, зазначимо, що призвані на військову службу особи приходять уже зі сформованими базовими індивідуально-психологічними якостями. Подальший розвиток і перетворення їхньої свідомості, системи мотивів, потреб, цінностей, розвиток специфічних психофізіологічних властивостей слід розглядати через призму видородової та військово-професійної діяльності.

Нині механізовані військові частини (підрозділи) Сухопутних військ ЗС України поповнюють переважно вмотивовані військовослужбовці, котрі за покликом серця стають на захист своєї Батьківщини. У таких військовослужбовців

переважає домінування внутрішніх мотивів над зовнішніми. Матеріальне забезпечення, соціальні гарантії відіграють позитивну мотиваційну роль, однак лише підсилюють внутрішні мотиви військовослужбовців. Початковим етапом реалізації життєвих цінностей і професійних мотивів мобілізованих на військову службу є послідовний процес їхньої інтеграції у безпосередній підрозділ, зокрема роз'яснення сенсу перебування у підрозділі та зосередження на завданнях, що постануть перед ними у бойових умовах. Основну роль на цьому етапі відіграють безпосередні командири, які завдяки досвіду, професійним та особистісним якостям створюють позитивну психологічну атмосферу у підрозділі та вибудовують у колективі відносини, що базуються на довірі. Капелан британської армії Н. Коупленд зазначає: «Командир має бути частиною колективу та жити з ним одним життям... Його обов'язок – розуміти думку своїх підлеглих і думку своїх начальників» [32, с. 97].

Здебільшого перед виконанням бойового завдання особовий склад має високий рівень тривожності, фрустрації, емоційності та ригідності. Військовослужбовці гостро переживають минулі події власного життя, попереднього бойового досвіду, пригадують різні емоційно насичені образи, близьких людей, рідні місця. Все це значно впливає на ефективність і результативність виконання отриманого завдання. У цей час командири мають застосовувати дієві форми психологічного впливу на військовослужбовців, насамперед ораторські здібності, вміння вселити впевненість і викликати у військовослужбовців ентузіазм перед боєм. Як зазначає О. Красницька, мотиваційна промова підбадьорює, викликає довіру, показує силу і стійкість воїнів, готовність до боротьби, навіть із переважаючими силами противника, спонукає долати страх і проявляти сміливість, мужність і відвагу [14]. Власний досвід оборонних дій у відбитті та стримуванні широкомасштабного вторгнення військ РФ на територію України на одному зі східних напрямків влітку 2022 року підтверджує високу ефективність і силу впливу мотиваційної промови на свідомість військовослужбовців, їх стресостійкість у процесі виконання бойових завдань.

Однак ефективність поведінки військовослужбовців механізованого підрозділу в умовах ведення оборонного бою більшою мірою спирається на їхні психофізіологічні й індивідуально-психологічні властивості. У бойових умовах (умовах підготовки військ (сил) до виконання

завдань за призначенням) процес розвитку психофізіологічних властивостей особового складу механізованих підрозділів має відбуватися на основі інтегральних методів підготовки. Насамперед це зумовлено тим, що військовослужбовець у бою зазнаватиме одночасно як фізичного, так і психоемоційного навантаження [26]. Як зазначено у документах із питань підготовки військ (сил), фундаментальним елементом такого процесу є психологічна підготовка, змістові компоненти якої повною мірою відтворюють сучасну модель оборонного бою. Автоматичні стресові реакції, сформовані через багаторазове повторення, та реалістичне стресове тренування під час занять із психологічної підготовки – два потужні й ефективні інструменти, які дають змогу зберегти оптимальний психофізіологічний стан військовослужбовця в бою. Як зазначає із цього приводу Л. Крістенсен: «Усе, що відпрацьовується під час тренувань, проявляється в бою... Ти не підіймаєшся до рівня ситуації бою, ти опускаєшся до рівня своєї підготовки...» [5, с. 95]. Автор курсу психологічної підготовки та профілактики бойового стресу К. Ульянов описує автоматичні реакції організму на дію стресорів бою як «фіксований комплекс дій», зазначаючи, що військовослужбовець у бойовій обстановці, яка потребує прийняття швидкого, але водночас важливого рішення, діятиме, керуючись набором вроджених і набутих досвідом практичних навичок [27].

Водночас процес розвитку у військовослужбовців когнітивно-інтелектуальних якостей (уваги, пам'яті та мислення) має включати різні структурні елементи підготовки, у яких враховано закономірності сучасного оборонного бою. За наявності такої можливості практичні дії доцільно відпрацьовувати із застосуванням імітаційних систем двостороннього вогневого контакту типу MILES, які активно використовують для підготовки підрозділів в арміях провідних країн – членів НАТО. Із психологічного та фізіологічного поглядів, перевагами такої підготовки є ефективність, реалістичність і можливість аналізу тренувань. Саме розвивальне психологічно безпечне середовище у межах суб'єкт-суб'єктної та суб'єктно-середовищної взаємодії усіх учасників такого процесу сприятиме розвитку специфічних психофізіологічних функцій організму військовослужбовця, необхідних для ефективної адаптації до умов бойової обстановки.

Однак тривалий бойовий стрес призводить до надмірної активізації симпатичної нервової системи військовослужбовців. Відповідно, адап-

тивність військовослужбовців у бойових умовах залежатиме від свідомого вміння відновлювати свою алостатичну рівновагу.

У межах психології свідоме управління своїм психоемоційним станом тісно пов'язане з емоційно-вольовою саморегуляцією. Як зазначають О. Охріменко, В. Стасюк, О. Хмільяр, методами та прийомами саморегуляції, які мають достатнє наукове обґрунтування, можна вважати антистресове дихання, ідеомоторне тренування, медитацію, релаксацію, аутогенне тренування, самонавіювання тощо [18]. Такі методи застосовують для послаблення психофізіологічних ознак стресу (страху, паніки, істерики, дихання, підвищеної тривожності тощо). Важливу роль у керуванні військовослужбовцями своїми емоціями, думками, здатності адекватно діяти в екстремальній (бойовій) обстановці відіграє позитивне мислення як одна з когнітивних функцій сприйняття й опрацювання інформації. Використання навичок позитивного мислення допомагає військовослужбовцю віднайти емоційний баланс і зосередитися на тих завданнях, які постануть перед ним у бою.

Отже, вплив стресогенних умов, оцінювання стресової ситуації, регуляція діяльності у бойових умовах, адаптація до стресу або вибір копінг-поведінки у процесі підготовки – саме такі послідовні інтегративні етапи сприятимуть набуттю військовослужбовцями умінь і навичок, необхідних для ведення оборонного бою, зокрема розвитку адаптаційних можливостей (професійної уваги, уваги, пам'яті, мислення, емоційної стійкості для протидії негативним стресорам бою).

Таким чином, аналіз структурних компонентів стресостійкості й особливостей їх розвитку у військовослужбовців механізованих підрозділів до ведення оборонного бою дає змогу зробити такі **ВИСНОВКИ.**

Стресостійкість військовослужбовця механізованого підрозділу є індивідуальною властивістю організму, яка має багаторівневу детермінацію, залежить від індивідуально-психологічних особливостей організму та характеристик бойової (екстремальної) ситуації.

Структурними компонентами стресостійкості військовослужбовців механізованих підрозділів є ціннісно-мотиваційний, когнітивно-інтелектуальний, емоційно-вольовий, поведінковий. Відповідно до структури стресостійкості ціннісно-мотиваційний компонент включає мотиви, потреби та цінності військовослужбовця, відбиває його спрямованість, є основним регулятором

поведінки у бойовій (екстремальній) обстановці. Когнітивно-інтелектуальний компонент відображає розумові здібності військовослужбовця, його здатність сприймати, аналізувати й інтерпретувати інформацію, виокремлювати найсуттєвіші характеристики проблемної ситуації, ухвалювати швидкі та правильні рішення у ситуаціях із нестачею часу та недостатністю ресурсів. Емоційно-вольовий компонент показує розуміння військовослужбовцем власного психоемоційного стану у бойовій обстановці та свідоме управління ним, характеризує наполегливість і цілеспрямованість дій у досягненні поставленої мети. Поведінковий компонент характеризує особливості поведінки військовослужбовця у бойовій обстановці, визначає його здатність до свідомого обрання ефективної стратегії подолання стресової ситуації на основі набутих знань, умінь і досвіду бойової та військово-професійної діяльності.

Розвиток структурних компонентів стресостійкості військовослужбовців механізованих

підрозділів залежить від низки послідовних взаємопов'язаних процесів. По-перше, чіткого усвідомлення військовослужбовцями мети і сенсу особистісного перебування на війні; по-друге, проведення реалістичних стресових тренувань під час занять із психологічної підготовки як способу реалізації знань, умінь і навичок, необхідних для збереження оптимального психофізіологічного стану військовослужбовців у бою; по-третє, свідомого контролю за своєю поведінкою у бою, зокрема вироблення вольових якостей, необхідних для виконання важливих бойових завдань, через оволодіння навичками емоційно-вольової саморегуляції та позитивного мислення.

Високий рівень стресостійкості сприятиме позитивному психічному стану військовослужбовця, успішній адаптації до впливу негативних чинників оборонного бою, збереженню працездатності та здоров'я, досягненню поставлених цілей у бою.

Список використаних джерел

1. Білова М.Е. Психологічні особливості осіб з різним рівнем стресостійкості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2007. 200 с.
2. Боднар А.Я., Макаренко Н.Г. Психологічні особливості стресостійкості представників стресогенних професій (на прикладі працівників приватних охоронних структур). *Наукові записки НаУКМА. Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2013. Т. 149. С. 49–57.
3. Гром В.А., Георгадзе О.А., Якіменко І.А. Методичний підхід до оцінювання рівня мотивації військовослужбовців Збройних Сил України. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ*. 2016. № 2 (67). С. 67–70.
4. Гуляк У.М. Організаційна культура як чинник професійної мотивації військовослужбовців. *Науковий часопис УДУ ім. М. Драгоманова. Психологічні науки*. 2022. Вип. 20 (65). С. 15–23.
5. Гроссман Д., Крістенсен Л. Бій: психологія і фізіологія воїна в часи війни та миру. Львів : Астролябія, 2023. 720 с.
6. Дубчак Г.М. Психологія становлення професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціономічних професій : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2018. 460 с.
7. Засекіна Л.В. Структурно-функціональна організація інтелекту особистості : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Острог, 2006. 396 с.
8. Калянник О.Т. Демотиваційні аспекти військової служби за контрактом в умовах воєнного конфлікту в сучасній Україні. *Вісник Львівського університету. Серія: Соціологічна*. 2018. Вип. 12. С. 29–41.
9. Карамушка Л.М., Снігур Ю.С. Копінг-стратегії: сутність, підходи до класифікації, значення для психологічного здоров'я особистості та організації. *Актуальні проблеми психології*. 2020. С. 23–31.
10. Ковальчук О.П. Психологічні особливості професійної мотивації офіцерів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Київ, 2013. 135 с.
11. Когут О.О. Психологія стресостійкості особистості : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. Переяслав, 2021. 535 с.
12. Коқун О.М., Мороз В.М., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій : методичний посібник. Київ – Одеса : Фенікс, 2022. 88 с.
13. Корольчук В.М. Психологія стресостійкості особистості : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2009. 512 с.
14. Красницька О.В. Мотиваційна промова командира як засіб формування психічної стійкості військовослужбовців та спонуки до дії. *Військова освіта*. 2022. № 1 (45). С. 123–135.
15. Максименко С.Д. Загальна психологія : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2017. 272 с.

16. Музика О.Л. Суб'єктно-ціннісний аналіз розвитку творчо обдарованої особистості: термінологічний аспект. *Вісник Прикарпатського університету. Серія: Філософські і психологічні науки*. 2008. Спец. випуск. С. 59–64.
17. Осьодло В.І. Вплив індивідуально-психологічних властивостей особистості на подолання стресових ситуацій. *Психологічний журнал*. 2019. Вип. 3. С. 71–83.
18. Охременко О.Р., Мамченко С.М., Стасюк В.В., Хміляр О.Ф. Психологія суб'єкта бойових зіткнень : монографія. Київ : Хімджест, 2018. 222 с.
19. Павлушенко С.М. Фрустраційна толерантність як професійна властивість оператора Сил спеціальних операцій. *Габітус*. 2022. Вип. 40. С. 172–177.
20. Прикладна психологія військової діяльності : підручник / за заг. ред. В.І. Осьодла. Київ : НУОУ, 2022. 292 с.
21. Приходько І.І., Колесніченко О.С., Мацегора Я.В. Мотивація військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах: систематизація досліджень. *Disaster and crisis psychology problems*. 2021. № 2 (2). С. 69–85.
22. Сафін О.Д., Немінський І.В. Інтелектуальний ресурс особистості як чинник вибору нею стратегій захисно-долаючої поведінки. *Психологічний журнал*. 2022. № 8. С. 93–101.
23. Синявський В.В., Сергеєнкова О.П. Психологічний словник / за ред. Н.А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 274 с.
24. Стасюк В.В. Страх і паніка на війні : монографія. Київ : НУОУ, 2013. 290 с.
25. Столяренко О.Б. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2021. 280 с.
26. Українець В.М. Вплив психологічних чинників оборонного бою на стресостійкість особового складу механізованих підрозділів. *Психологія та соціальна робота*. 2024. № 2 (58). С. 62–75.
27. Ульянов К.І. Броньований розум. Київ, 2024. 304 с.
28. Хміляр О.Ф. Психологія бойової мотивації воїна. *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 2 (66). С. 121–131.
29. Циганок В.М. Грошове забезпечення військовослужбовців – один з найважливіших елементів їх матеріального становища та мотивації на службі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 78. С. 333–337.
30. Юр'єва Н.В. Мотиваційні ресурси стресостійкості військовослужбовців підрозділів Національної гвардії України з конвоювання, екстрадиції та охорони підсудних : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Харків, 2015. 233 с.
31. APA dictionary of psychology / Gary R. VandenBos, PhD, editor in chief. Washington, 2007. 1204 p.
32. Copeland N. Psychology and the Soldier. Pennsylvania: The Military Service Publishing Company, September 1942. 136 p.
33. Parker J.D.A., Endler N.S. Coping with coping assessment: a critical review. *European Journal of Personality*. 1992. Vol. 6. P. 321–344.
34. Sheldon K.M., Elliot A.J. Goal Striving, Need Satisfaction, and Longitudinal Well-Being: The Self-Concordance Model. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1999. Vol. 76. № 3. P. 482–497.
35. Parks L., Guay R.P. Personality, values, and motivation. *Personality and Individual Differences* 47. 2009. P. 675–684.
36. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, appraisal, and coping. New York, 1984. 460 p.

ЖУРНАЛ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Випуск 3

Верстка *О. Молодецька*

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 13,49.
Замовлення № 0724/526. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
вул. Інглєзі, 6/1, м. Одеса, 65101
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.